

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskernes Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fra Ribe Amt

1976 Bind XX-1

Udgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt

Historisk Samfund for Ribe Amt

Bestyrelse:

Mag. art. *Kirsten Agerbæk*, Ribe.

Pens. overlærer *Vald. Andersen*, Vejen.

Antikvar *Mogens Bencard*, Ribe.

Seminarielektor *Verner Bruhn*, Esbjerg.

Stiftamtmand *M. Edelberg*, Ribe (formand).

Museumsinspektør *S.-L. Manøe Hansen*, Ølgod (kasserer).

Ingeniør *G. Ibsen Sørensen*, Esbjerg.

Redaktion:

Vald. Andersen (formand).

Verner Bruhn.

H. K. Kristensen.

Svend Mogensen.

Formandens adresse:

Amtsgården, 6760 Ribe.

Redaktionens adresse:

Liljevej 8, 6600 Vejen.

Kassererens adresse:

6870 Ølgod, giro 6 04 31 94.

Ved eftertryk af Historisk Samfunds publikationer
kræves kildeangivelse.

FRA RIBE AMT

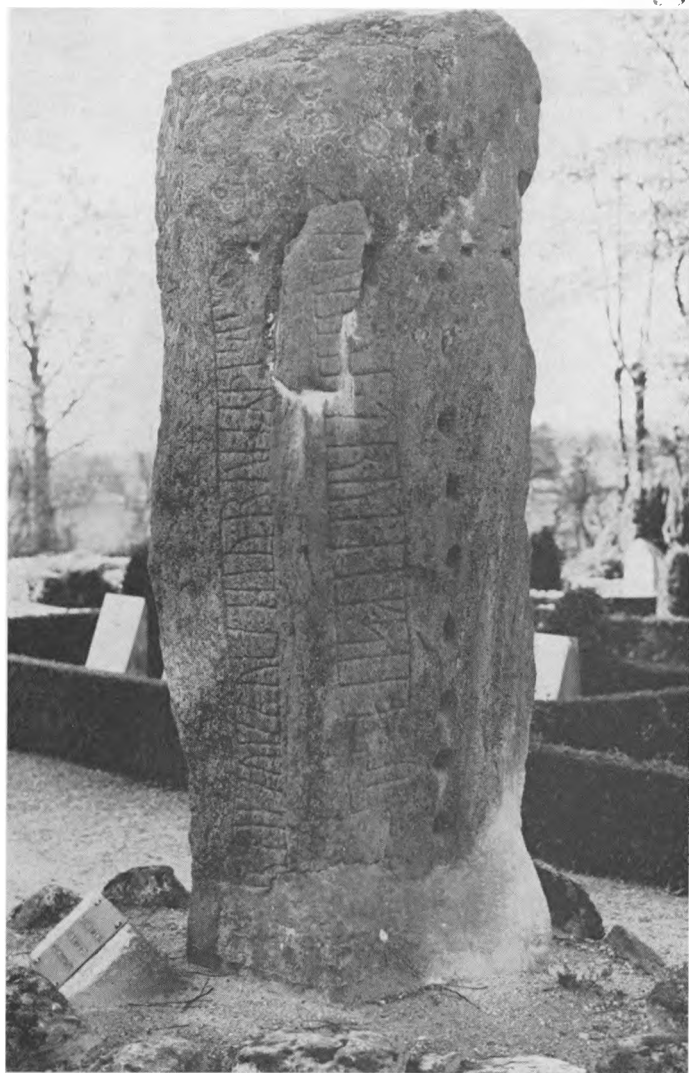

HISTORISK SAMFUND FOR RIBE AMT

1976

*Billedet på omslaget er fra Ribe kammerluse
under stormfloden januar 1976.*

Vestkystens Bogtrykkeri

Læborgstenen.

Blandt Ribe amts runesten var Læborgstenen en af de første, der blev genstand for videnskabelig opmærksomhed. Præsten nævner den o. 1638 i en indberetning til oldforskeren Ole Worm, i hvis værk *Monumenta Danica* den blev omtalt. Runestenen lå da på marken ca. 150 m nord for Læborg kirke. Her blev den liggende indtil 1821, da islændingen Finn Magnussen var i Læborg og fik gennemført, at runestenen blev fredet og flyttet ind på kirkegården, hvor den blev anbragt på et kampestensfundament med runeindskriften vendt opad. Det var nu synligt for enhver, at der mangledes en frasprængt flis på stenen og dermed en mindre del af runerne. I 1880 var en mand beskæftiget med at omsætte kirkegårdens kampestensdige, og han fandt blandt stenene den manglende flis af runestenen – et af de sjældne lykketræf, hvor noget for længst tabt af den lunefulde skæbne gives tilbage – i hænderne på just den mand, der havde forstand på sten og straks kunne se, hvorfra flisen stammede. Den blev nu anbragt i en kasse på kirkens loft, og her forblev den indtil 1935, da runestenen fik flisen påsat og samtidig rejstes opret, som den nu ses.

TUE, RAVNS ÆTLING, HUGGEDE DISSE RUNER
EFTER TYRA, SIN DRONNING, læses på stenen. Men hvem var Tue, hvem var Tyra, og hvor har den imponerende mindsten oprindeligt været rejst?

Lidt om digebyggeri

FRA OLDTIDEN TIL ET NYT RIBEDIGE

Af *Mogens Høst-Madsen*

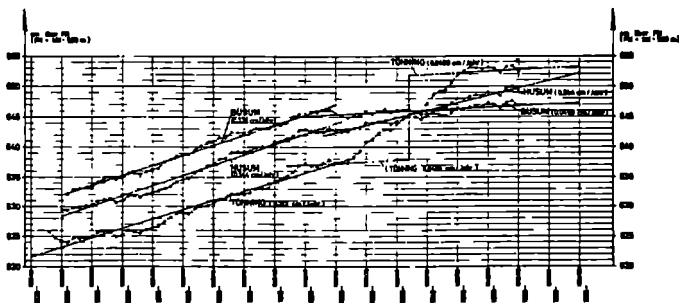
1. *Historisk baggrund*

Stormfloderne d. 3. og 21. januar 1976, der for den førstes vedkommende var så høj (4,92 m ved Højer), at man skal tilbage til 1825 og 1839 for at finde tilsvarende, bragte atter liv i debatten om tilstrækkeligheden af stormflodssikringen af den jyske vestkysts marskområder og i kampen imod de store naturkræfter, som er af afgørende betydning for livet i disse områder. Denne kamp har stået på i hundreder af år.

I Brøndsted: »Danmarks oldtid« sættes 0-året for vort lands beboelse til 6800 f. Kr. Men hvilket Danmark kom disse første mennesker til? Det var et koldt land, og isen efterlod umådelige sumpe og store vandstrømme, der i tøbrudsperioder skabte store oversvømmelser, man måtte værge sig imod. Men landet var stort! Jylland strakte sig langt ud i Vesterhavet og op imod Norge, Themsens var en biflod til Rhinen; Elben og Weseren havde fælles udløb, og Doggerbanken var en stor ø i Vesterhavet. I 1931 fandt en engelsk fisker ude i Vesterhavet – 45 km fra den danske kyst – i noget tørvejord en spydspids af en hjortetak. Den var ca. 7000 år gammel og viser, hvorledes Vesterhavet på det tidspunkt havde været en jagtmark. Så sent som 1800 f. Kr. bestod en tæt forbindelse mellem Frankrig, England og Holland. Men Danmark sænkede sig særlig i den sydvestlige del, medens den nordøstlige del hævede sig. Omkring 3000 f. Kr. blev den sydvestlige del af Danmark beboet, og der udviklede sig her en bondekultur. Disse bønder måtte dog hele tiden forsvare sig mod det indtrængende hav. Størrelsesordenen af landsænkningen (eller havstig-

ningen) var i de sidste 3000 år f. Kr. ca. 6 m og har vel i de sidste 2000 år været ca. 2 m eller ca. 1 mm pr. år.

Tyskerne har fulgt forholdene ved Büsum, Husum og Tønning, og har dér fundet stigninger fra 0,5 til 3,4 mm pr. år, se fig. 1 fra »Die Küste« 1964 s. 89. Det skal dog tilføjes,

Abk. 1. 19jårlige 6berpr6fende M6rsal des MThw fir die P6pel B6sum, T6nning und Husum

Fig. 1. Middeltidevandet fra 1880-1955 ved Bysum, Tønning og Husum afbildet som 19-års middelværdier. Stigningerne varierer fra 0,5 til 3,4 mm pr. år.

at spørgsmålet om en landsænkning er omdebatteret, se »Die Küste« 1960 s. 29.

En sådan landsænkning gjorde det efterhånden nødvendigt for beboerne i de sydvestlige dele af landet i marskegnene at bygge deres huse og gårde på høje for at undgå oversvømmelserne, og man har ved udgravninger fundet, at disse høje eller værfter flere steder er bygget højere og højere, efterhånden som det blev nødvendigt.

Også markerne måtte man beskytte mod naturkræfterne for at undgå, at de blev taget af havet, men i visse tilfælde blev det kun muligt at bevare en mindre del, og gårdens værft endte med at ligge ude i havet, lørevet fra kysten, i lighed med de tyske Halliger, der i dag ligger midt i Vadehavet.

Allerede den romerske historieskriver Plinius skriver ca. år 47 e. Kr.: »I et evigt af naturen omstridt område, om

hvilket det er tvivlsomt, om det tilhører fastlandet eller en del af havet, bor på højedrag eller på stilladser, som er af menneskehånd bygget over højeste flodhøjde, og på hvilke huse er bygget, et armt og fattigt folk. Og dog taler disse stammer, når de i dag bliver overvundet af romerne, om slaveri«. Den overlegne holdning hos disse høj-beboere, som på ingen måde ønskede at bytte med romerne, viser, at befolkningen slet ikke var brudt af sin hårde skæbne, men havde mestret den, om ikke teknisk, så dog menneskeligt. Kampen imod naturkræfterne var for dem blevet et livselement.

Der berettes om, at Drusus, der var stedsøn af den romerske kejser Augustus, i år 10 e. Kr. i Holland hjalp germanerne med at bygge diger. Yderligere berettes også om en stor land-ædende stormflod »Der Mordsee« i år 115 e. Kr.

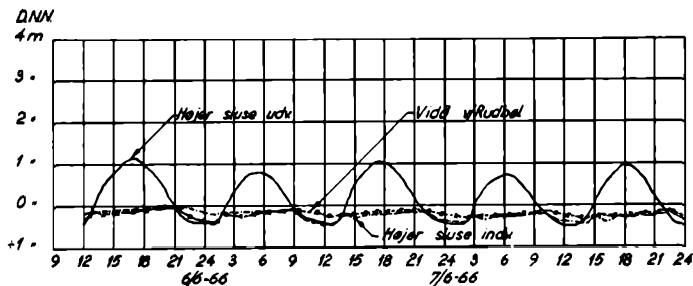
I Danmark beretter allerede Saxo om digerne i den sydvestlige del af landet: »Til Jylland grændser Lille-Frisland, og her gaaer Landet ned ad Bakke, saa Jords-Monnet bliver meget lavere, men Landet ogsaa meget mere frugtbart, som det kan takke Stranden for, der oversvømmer det. Det er imidlertid et stort Spørgsmaal, om man ikke her kjøber Guld for dyrt, thi det er en farlig Sag med den Strand; naar det falder ind med stærk Storm, bryder den ikke sjelden igjennem Digerne, som man ellers dæmmer for den med, og styrter da gjerne saa rasende ind, at den mangengang tager med sig, ikke blot hvad det staaer og gror paa Marken, men selv Husene med Folk og Samt«.

Heri gør Saxo flere interessante iagttagelser, dels at den marskjord, der bygges op på den urolige kyst er meget frugtbar, dels at et dårligt dige, der kan gennembrydes, næsten er farligere end intet dige, idet vandet ved et gennembrud kommer så pludseligt, at det forårsager store skader. Endelig ser man, at man allerede dengang – som i dag – byggede husene bag digerne lavere end højvandspejlet i

tillid til digets beskyttelse, hvorved man i tilfælde af digebrud var meget ilde faren.

2. Digebyggeri – den tekniske baggrund

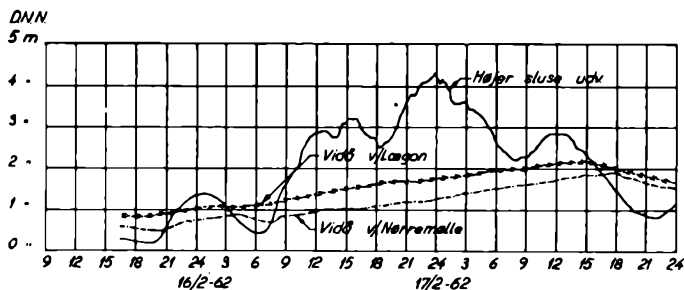
Fig. 2 viser de normale vandstandsvariationer på en tide-

Vandstandskurver ved normale forhold

Fig. 2. Vandstandskurver ved Højer sluse i juni 1966.

vandskyst. Ved at bygge et havdige med en afvandingsluse i, dvs. en rørledning, der udvendig er forsynet med en klap eller nogle porte, som ved højvande forhindrer vandets tilbageløb gennem slusen, kan man formindske højvandet på slusens inderside. I tilfælde af, at der indtræder højvande i havet, kan slusen forblive lukket i flere tidevandsperioder, hvorved vandstanden på indersiden stiger, se fig. 3. Generne

Vandstandskurver ved stormflod

Fig. 3. Stormflod ved Højer sluse.

af denne vandspejlsstigning kan imødegås ved på indvendig side at etablere:

1. Sekundære diger med sluser.
2. Reservoarer, der kan optage det tilstrømmende vand.
3. Pumpestationer, der kan udpumpe det tilstrømmende vand.

Den simpleste digebeskyttelse består af et sommerdige, der under normale forhold forhindrer oversvømmelse om sommeren, hvor de store højvande er sjældne. Ved anlæg af sommerdiger kan der opnås en vis forbedring af dyrkningsforholdene, især hvor der kun er tale om beskyttelse imod ferskvand. Man skal dog også her nævne følgende ulemper ved sommerdiger:

1. Ved overskylning af diget risikerer man digebrud på de svageste steder.
2. Det indskyllede vand forhindres af digerne i at løbe hurtigt væk ved indtrædende lavvande, hvor det kun kan undvige gennem sluser i diget.
3. Der opnås ikke fuld dyrkningssikkerhed, og man kan ikke bygge bag et sommerdige.

Ved bygning af et helårsdige vil man indrette dets højde i forhold til de hidtil kendte højeste stormfloder og samtidig tage hensyn til, om der er bebyggelser i det område, der skal beskyttes, og hvor store værdier, der i øvrigt står på spil. Endelig har den tekniske og økonomiske formåen altid været afgørende. I dag, hvor man ofte har et stort statistisk materiale til rådighed vedrørende de indtrufne højvande, vil man beregne diger ud fra f.eks. en middeltidsafstand mellem oversvømmelser på 200 år, 1000 eller 10.000 år. Eller man kan vælge, at der kun må være 40 pct., 10 pct. eller 1 pct.s sandsynlighed for oversvømmelse i de næste 100 år.

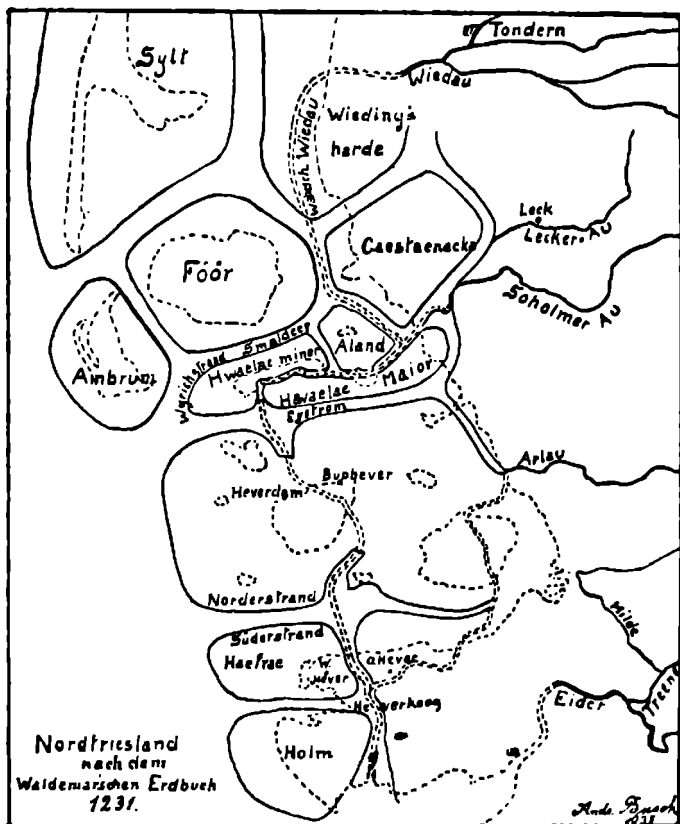

Fig. 4a. Nordfrisland i 1231.

Det siger sig selv, at diger, udover at kunne modstå et højvande til en bestemt højde, også skal bygges med en overhøjde til at modstå bølgeopløbet samt derudover have en vis sikkerhed. Størrelsen af bølgeopløbet er i øvrigt afhængig af skråningsanlægget på digets forside. Digets bagside udføres normalt noget stejlere end forsiden, men det skal tilføjes, at et digebrud ofte er sket fra bagsiden, når denne borteroderes af overskyllende bølger.

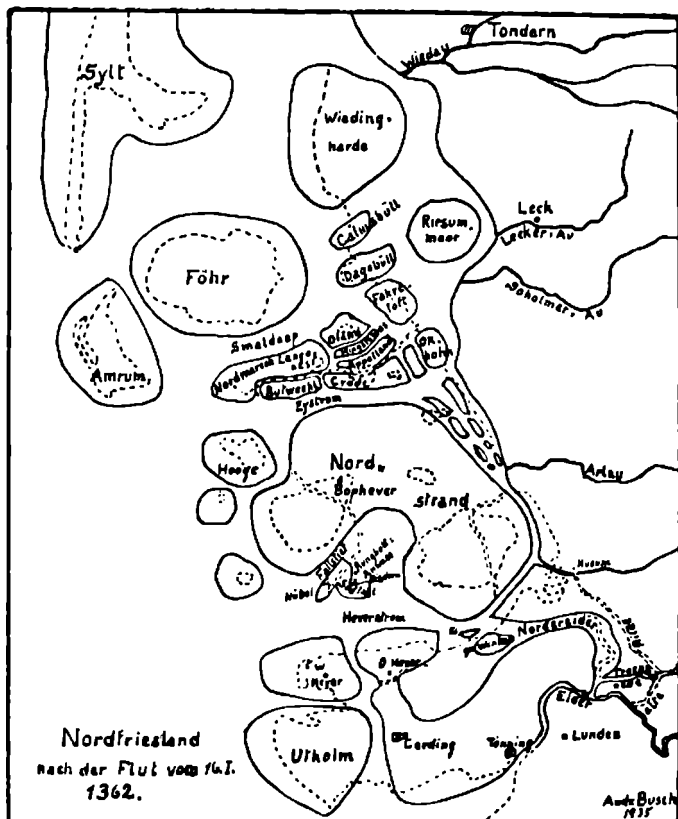

Fig. 4b. Nordfrisland i 1362.

3. Landskabets nedbrydning – stormfloder

I Vadehavet langs Sønderjyllands vestkyst kan der ske såvel en nedbrydning som en genopbygning. Man kan bygge diger både med det formål at forhindre nedbrydning og for at sikre den genopbyggede marskjord.

På fig. 4a ses et kort over kysten mellem Vidå og Ejderen fra den Valdemarske jordebog fra 1231 og et andet kort visende landet efter floden i 1362. På kortene er med punk-

teret linje angivet den nuværende kystgrænse. Det ses tydeligt, hvorledes øerne i tidens løb er blevet væsentlig mindre, og nogle er ved stormfloder delt op i flere mindre øer. Samtidig er kysten mellem Vidå og Søholm rykket væsentlig frem.

En del af de væsentligste stormfloder er omtalt i Stormflodsudvalgets betænkning af januar 1975, hvoraf citeres:

»En af de ældste beretninger, udarbejdet af Nordstrandpræsten Antonius Heimreich, stammer fra 1666 og slutter med omtale af en stormflod i 1663. Beretninger om stormfloder, der er indtruffet på et væsentlig tidligere tidspunkt, kan ikke anses for historisk dokumenterede, hvorimod beretninger om de senere stormfloder (altså i det 17. århundrede og senere) kan anses for anderledes sikre.

Af stormfloder, der berettes om, og af stormfloder fra nyeste tid skal nævnes:

- 1162 i Holland benævnt »De grote Mandranck«.
- 1218 Nordstrand skilles fra Lundenberg herred (dannelsen af den nuværende Süder Hever strøm).
- 1300 1316, 1338, 1362 En række stormfloder, hvoraf flere benævnes »Mandranckelse«, og som hærgede den nordfrisiske kyst. Bl.a. ødelagdes Rungholdt ved Nordstrand og friserhavnen Wenningsted (190 m vest for Silds nuværende kystlinje). Havet trængte for første gang frem til geesten.
- 1412 22. nov. Cecilie-floden.
- 1436 1. nov. Pelworm og Nordstrand skilles fra fastlandet.
- 1470 6. jan. Vandstanden ved Nordstrand 1 alen højere end i 1412.
- 1532 2. nov. »De grosse Fluth« – betegnet som den værste stormflod i det 16. århundredes begyndelse. Vandet stod 3 alen op ad kirkemuren i Tønder. Hele Eiderstedt og Nordstrand var oversvømmet. Vandet stod højt i Ribe (der kunne fanges levende fisk i kloster-

- omgangen, nu beliggende i kote 4,51-4,78), og der var ødelæggelser på Gl. Mandø.
- 1624 20. febr. En høj isflod.
- 1634 11. nov. Voldsomme ødelæggelser. Der opstod et strømløb gennem Nordstrand, og en del af denne hidtil store ø opstod som øen Pelworm. Der bortskylledes 30-50 m af klitterne langs Silde vestkyst. Landsbyen Misthusum (sydvest for Skærbæk) forsvandt. Langli blev en ø, og det store fiskerleje med handelsplads, Sønderside, nord for Skallingen blev ødelagt, formentlig tilsandet ved havrending. Højvandmærket i Ribe domkirke, der er omtrent i mandshøjde, er afsat ved 6,16 m over vore dages Dansk Normal Nul. Der er imidlertid grundet formodning om, at højeste kote ved denne stormflod snarere var ca. 5,25, omtrent som stormfloden i 1825.
- Stormfloden hævdes at have kostet 12.000 menneskeliv. Af de 8.000 indbyggere på Nordstrand skal 6.000 være druknet. På Eiderstedt hævdes 2.000 at være druknet, i Farup 295, i Ribe 6. På Nordstrand bortskylledes 1.400 huse, og 50.000 kreaturer druknede.
- 1717 24.-25. dec. Stor stormflod med vandstande, der sine steder skal have været 2-3 alen højere end i 1634. Tab af mange menneskeliv og store ødelæggelser på øerne og halligerne.
- 1720 31. dec. Flod endnu højere end i 1717. Indtraf 2 dage efter fuldmåne, dvs. netop ved springtid.
- 1825 3.-4. febr. Det gamle Knudedys munding blev flyttet. Vandstanden i Ribe 5,33 m over D. N. N. i dag. Store dele af klinten ved Hjerpsted blev ødelagt, Aggertangen blev gennembrudt, og stormfloden berørte også Holmsland kraftigt.
- 1839 7.-8. jan. En isflod til kote ca. 4,8-4,9.
- 1852 10. jan. Stormflod.
- 1855 1. jan. Stormflod.

- 1894 febr. Stormflod.
 1904 Stormflod, afsat på stormflodssøjlen i Ribe.
 1909 14 ha af klitterne foran diget ved Blåvand Sydstrand bortskyllet. Jernbanebroen over Sneum å ødelagt.
 1911 5.-6. nov. Sidste i Ribe by registrerede stormflod, indtraf umiddelbart før bygningen af Ribe dige.
 1923 30. aug. Rejsby-katastrofen. Hele Mandø, undtagen byen, oversvømmet. Skallingen oversvømmet undtagen de højeste klitpartier.
 1928 23.-24. nov. Darum-diget gennembrudt.
 1962 16.-17. febr. Hamborg-katastrofen med ca. 350 omkomne. Digebrud på Eiderstedt og ved Husum. Havrending på Skallingen.
 1967 23.-24. febr. Digebrud og havrending på Skallingen.
 1967 17.-18. okt. Digebrud og havrending på Skallingen.
 1968 15. jan. Isflod, 4,35 m over D. N. N. ved Ribe kamersluse. På ny digebrud og havrending på Skallingen«.

Om stormfloderne i 1953 og 1962 berettes yderligere i Ribemarsk-betænkningen:

»Stormfloderne i 1953 og 1962

Den 1. februar 1953 indtrådte i Holland en stormflod, som medførte vandstande, der var ca. 0,5 m højere, end man tidligere havde set dem, og samtidig rasede en kraftig storm. 160.000 ha blev oversvømmet, og 1800 mennesker omkom. Ti tusinder af boliger blev ødelagt eller stærkt beskadiget, 600.000 mennesker måtte evakueres, deraf 75.000 i længere tid. I England blev 300 dræbt og 60.000 ha oversvømmet, og i Belgien blev 10.000 ha oversvømmet. Denne store stormflod var så lokal, at den slet ikke frembød nogen fare for den tyske og den danske kyst.

Som følge af erfaringerne fra denne stormflod blev tyskerne klar over, at det var tvingende nødvendigt at for-

*Fig. 5. Tipvognstog ved bygning af Ribe-diget.
(Antikvarisk Samling, Ribe).*

høje og forstærke 460 km af de i alt 540 km lange havdiger langs Slesvigs og Holstens kyster, marsken ved Elben og på marskøerne. Ved de nye diger blev den dimensionsgivende højvandskote fastlagt til 0,6-1,0 m højere end de tidligere målte højvandskoter eller til mellem kote 5,5 og 5,9 m. Af de nævnte 460 km diger, der skulle forstærkes, var ved udgangen af 1961 280 km havdige blevet udbygget.

Det skulle kun alt for hurtigt vise sig, at de tagne forholdsregler var i allerhøjeste grad nødvendige. Den 16.-17. februar 1962 rejste der sig en stormflod af ganske usædvanlig styrke, denne gang med sit centrum fra Hamborg mod nord op imod den danske grænse. I nærheden af Hamborg blev selv de nye dimensionsgivende højvandskoter overskredet med ca. 0,5 m.

Skaderne var størst på digerne i Niedersachsen, og det opgives i »Wasser und Boden« 1962, s. 280, at her blev 225 km dige (eller ca. 26 pct. af hoveddigerne) beskadiget i let eller middel grad, og hvad der lyder helt forfærdende, 70

km dige blev svært beskadiget eller ødelagt. På 61 steder blev hoveddiget gennembrudt. Digereparationerne inklusive de nødvendige forhøjelser af de ødelagte strækninger skønnes til 130 mill. DM, og derudover regner man i Niedersachen med at skulle anvende 800 mill. DM på at etablere den nødvendige digebeskyttelse.

I Slesvig og Holsten fik (i henhold til »Wasser und Boden« 1963, s. 55) 70 km diger meget svære skader, 80 km svære skader og 120 km lette skader.

I Danmark slap vi heldigt under de to nævnte stormfloder. I februar 1953 nåede stormfloden slet ikke den danske kyst, men i 1962 så det ret alvorligt ud visse steder. Bl.a. var der en tid stor fare for Rejsby-diget, hvori der blev slået store huller«.

Den 3. og 21. januar 1976 indtraf som nævnt stormfloder, der nåede henholdsvis 4,92 m og 4,12 m. De medførte begge, at der blev foretaget evakuering af befolkningen i de truede områder, og de understregede gennem de store skader, der skete på digerne, betydningen af, at digesikkerheden forbedres.

4. *Landskabets genopbyggelse*

Hvor paradoksalt det end lyder, sker der i Vadehavet – udover disse nedbrydninger, som tidligere nævnt – også en vis genopbygning af land. Havet indeholder en del fine jordpartikler, der ved højvande føres med ind over det flade kystland, og som delvis når at aflejre sig, inden vandet føres tilbage af ebbestrømmen. Ved at grave smågrøfter – også kaldet grøblerender – i det aflejrte materiale og ved at sikre forlandet med anlæg af faskingårde, kan man forøge hastigheden af denne marskdannelse (faskiner er sammenbundtede grene, gerne af fyr, ca. 3 m lange og ofte 0,25 m i diameter. Af sådanne faskiner – fastholdt af pæle – udføres faskinhegn til styring af vandstrømmen). Når aflejringerne når op i nærheden af højvandstanden, sker tilsliknin-

gen meget langsomt, og marsken bliver digemoden. Når der har dannet sig et tilpas bredt forland, er det tiden at bygge et dige til beskyttelse af den nydannede marsk. Det er derfor ikke ualmindeligt, at man på kyster med marskdannelse har adskillige diger bygget foran hinanden med ca. 100 års mellemrum.

5. Overtro og digeret

Kampen imod den barske natur har fra tidligste tid præget de mennesker, der stod midt i den. Fra Slesvig og Holsten hører man om, hvorledes der indtil det 19. århundrede har levet den forestilling, at for at et digebrud skulle lukkes med held, måtte man begrave noget levende deri.

I »Skyggyrteren« fortæller Theodor Storm om, hvorledes digearbejderne forsøgte at begrave en levende hund i et digebrud. Fra Nordøsttyskland fortælles fra år 1463 om, hvorledes bønderne skal have drukket en tigger fuld og ført ham til digebruddet og styrtet ham deri, for at bruddet derefter kunne fyldes og repareres.

I gammel tid havde man desuden meget strenge straffe for beskadigelse af digerne.

I henhold til »Ommelander Landrecht« fra 1601 skal den, der har gennemstukket et dige, hvis man pågriber ham før lukning af digebruddet, gennemstikkes med en pæl og sænkes i digebruddet.

I den saksisk-halligske digeforordning af 1653, § 5, hedder det: Hvis nogen af sig selv eller på befaling af en anden gennemstikker et dige og der opstår skade derved, skal gerningsmanden og den befalende have stødt en egepæl i hjertet og dermed fæstnes til diget.

I Winsen i Lyneborg gjaldt pælestraffen endog den, der havde udvist forsømmelser, der førte til digebrud.

Oprindeligt blev digeanlægsarbejderne udført i et fællesskab, der så senere delte udbyttet og vedligeholdelsen. Hvis en mand ikke mere kunne eller ville påtage sig sin del af

vedligeholdelsen, måtte han i overværelse af de andre sætte sin spade i jorden, og han var dermed udstødt af fællesskabet. Det gik efter princippet: »Den, der ikke vil dige, må vige«.

Denne »Spaderet« var almindelig gældende i begyndelsen af det 16. århundrede og blev af hertug Johann d. ældre i 1557 officielt anerkendt. Den blev også gældende i Tøndermarsken.

Senere udviklede der sig en omfangsrig digeret. Første gang man herhjemme hører om højere myndigheders indgriben i digeforhold er i et brev af 7. september 1314 fra kong Erig Menved til Horsbøl herred (lige syd for den nuværende grænse) med befaling om at bygge en dæmning.

I 15-16 hundredtallet tog digebyggeriet i Sønderjylland rigtig fart på kongernes og hertugernes befaling. Store mængder folk med bærebør, trillebør, faskiner og halm blev sat i arbejde. Til sikring af digefoden brugtes store mængder af pæle og planker, der delvis blev transporteret hertil fra Sverige og Norge.

Det berettes, at græstørv til beskyttelse af digeoverfladen først blev kendt i 1560-70.

6. Forarbejder til Ribe-diget

Medens man langs vestkysten fra Højer mod syd igennem århundreder havde bygget havdiger, nogle steder bygget det ene foran det andet, varede det ret længe, før digerne fra Ballum imod nord blev etableret. Ballum-diget er bygget i 1914-19, Ribe-diget blev først en realitet i 1911-14. Derefter fulgte i 1922-25 Rejsby-diget og i 1927-29 Darum-Tjæreborg-diget.

At Ribe marsk først så forholdsvis sent blev inddiget, skyldtes nok for en stor del, at marsken gennemstrømmes af de tre store vandløb: Ribe å, Kongeå og Sneum å, der afvander Sønderjylland helt over til omkring en linje fra Kolding til Åbenrå eller et opland, der er ca. 30 gange så stort

Fig. 6. I forgrunden fyltgraven, i baggrunden diget.
(Antikvarisk Samling, Ribe).

som selve det lave marskområde. Dette forhold medfører nødvendigheden af at bygge anseelige sluseanlæg samtidig med digebyggeriet og komplicerer således arbejdet væsentligt.

Fordeling af opland og det interesserede areal

	Opland		Areal lavere end:					
			Kote 4,7 m (15 fod)			Kote 3,1 m (10 fod)		
	Ha	Pct.	Ha	Pct. af lavt areal	Pct. af opland	Ha	Pct. af lavt areal	Pct. af opland
Sneum å	52.000	26	2.200	20	4,2	1.250	17	2,4
Konggå plus								
Darum bæk . . .	47.500	24	2.500	22	5,3	1.950	27	4,1
Ribe å	98.500	50	6.500	58	6,6	4.000	56	3,6
I alt	198.000	100	11.200	100	5,7	7.200	100	3,6

Imidlertid har der længe været talt om etablering af et dige ud for Ribe.

I 1865 skrev ingénieurlieutenant J. Bangert et skrift »Om Ribegnegens Sikring mod Oversvømmelser ved Anlægget af et Sødige fra Vestervedsted til Darum«. Det berettes heri, hvorledes en stormflod den 23. august 1860 anrettede store skader, og mange menneskelig gik tabt i bestræbelserne på at redde kreaturerne, hvoraf en stor mængde druknede.

Bangert understreger, at der ved Nipså (Ribe å) er en ikke ringe skibsfart, af hvis beståen Ribes hele tilværelse som købstad så væsentlig er afhængig, at det er en uafviselig nødvendighed, at ingen hindringer ved digeanlægget skabes for sejladsen. Der bør altså bygges en skibsfartssluse, og i forbindelse med slusen indrettes skyllemulighed for, at kanalen ikke skal slikkes til. Muligheden for at øge skyllevirkningen ved at føre Kongeåen mod syd til Ribe å nævnes også.

Bangert udregner digets økonomi ved at oplyse, at der ved det 28.700 alen lange dige forhindres oversvømmelse af 18.500 tdr. land, hvoraf 5.400 tdr. marskland, således at der på hver td. land falder 1,6 lb. alen dige, hvis hele arealet medregnes, og 5,3 lb. alen, når udelukkende marsken tages i betragtning. Disse tal sammenlignes med de tilsvarende tal for andre koge i Vesterhavsmarsken på nedenstående tabel, idet det bemærkes, at 1 slesvigske skattetønde er omtrentlig 1 td. land.

Samling af koge	Nuværende sødiger i alen	Tidligere sødiger i alen	Det inddig. areal			Samlet digelængde pr. skattetønder i alen
			Samlet digelængde i alen	i demath	i slesvigske skattetønder	
1. slesvigske digebånd (Tønder amt) . .	69.800	189.600	259.400	65.000	56.950	4 ⁹ / ₁₀
2. slesvigske digebånd (Bredsten amt) .	40.300	74.400	114.700	20.940	17.400	6 ⁹ / ₁₀

3. slesvigske digebånd (Eidersted)	143.200	324.000	467.200	62.500	51.920	9
Nordstrand under ét	39.500	21.000	60.500	5.600	4.650	13
Pelworm under ét	36.500	39.000	75.500	5.320	4.420	17 ¹ / ₁₀
Hele den slesvigske mark under ét	329.300	648.000	977.300	159.360	135.340	7 ² / ₁₀

Bangert opstillede i 1865 nedenstående overslag for digebyggeriet, og ved siden af er angivet de virkeligt afholdte udgifter ved digebyggeriet i 1911-14.

	Overslag 1851	Udgift 1911-14
1. Til selve diget, 28.700 lb. alen à 17 Rd.	488.000 Rd.	635.000 kr.
2. Til en siel ved Kongeåen	65.000 Rd.	150.000 kr.
3. Til en sluse ved Nipså	114.000 Rd.	462.000 kr.
4. Til en siel ved Vestervedsted bæk. Darumslusen	19.000 Rd.	60.000 kr. 56.000 kr.
5. Til forskellige mindre arbejder og administration	50.000 Rd.	
	<u>736.000 Rd.</u>	
Diverse		417.000 kr.
6. Til uforudsete udgifter og fortjeneste for entreprenørerne, 10 pct. af ovenstående 736.000 Rd. .	74.000 Rd.	
7. Til indkøb af land for 28.700 lb. alen dige à 6 Rd.	172.000 Rd.	
I alt ca.	<u>982.000 Rd.</u>	<u>1.780.000 kr.</u>

Bangert nåede således til en anlægssum på 182 Rd. pr. td. marskland, og han bemærker dernæst:

»Et anlæg, der ikke alene medfører betydelige fordele for den enkelte, men også fremmer udviklingen i det hele taget, vil være til gavn for hele samfundet, og ingen regering, hvad form og farve den end monne have, kan, uden at forfejle sin opgave, optræde hæmmende imod sit lands fremskriden i materiel henseende, men må af al magt søge at fremhjelpe ethvert dertil sigtende foretagende. I vore finanslove lader sig vist nok påvise mange spor af en almin-

delig stemning imod statens indblanding på gebeter, som formentlig hellere burde overlades den private eller kommunale virksomhed, men der vil kun findes yderst få eksempler på, at staten virkelig har nægtet sin understøttelse til et foretagende af bevislig nytte for et større antal af dens borgere, når selve den kreds, hvem den umiddelbare fordel deraf måtte tilflyde, ligeledes har været villig til at yde sit bidrag og derved godtgøre sin tro på foretagendets gavnlighed. Gælder dette om ethvert gavnligt foretagende i almindelighed, i hvor meget højere grad må det så ikke være tilfældet, når foretagendet består i et digeanlæg på en tilslikkende kyst«.

Samtidig fremhæves det katastrofale i, at Ribe efter 1864 havde mistet hele sit naturlige opland mod syd, og det tilføjes:

»Nogen forandring heri til gunst for Ribe kan imidlertid aldeles ikke håbes fra den slesvigske regering, i hvis interesse det netop ligger at forstørre Tønders, Løgumklosters og Haderslevs opland på Ribes bekostning, og den danske regering har i en udtalelse anerkendt det uheldige i Ribegnegens stilling efter fredsslutningen, men tillige bestemt erklæret, at den af andre grunde ikke kunne indlade sig på at opfylde det i egnen almindeligt nærede ønske om den danske toldgrænses forlæggelse til Kongeåen. Udsigterne til at erholde sådanne toldforhold, at handelsomsætningen mellem Ribe købstad og dens nævnte opland, syd og øst for grænsen, fremtidig kunne fortsættes, er således kun meget ringe.

At miste omtrent det halve sogneantal af sit opland og ca. 56 pct. af dettes befolkning, er en velfærdssag for Ribe, så meget mere som de tabte sogne gennemsnitlig er frugtbare end de andre, og Ribes fremtidige betydning og beståen som købstad vil derved på det alvorligste blive sat i fare, hvad der på ingen måde kan forblive uden skadelig indflydelse på hele den omgivende egns udvikling«.

Fig. 7. Spandkædemaskinen, der udførte en stor del af gravearbejdet ved Ribe-diget. (Antikvarisk Samling, Ribe).

Ingenieurlieutenant J. Bangert slutter sin redegørelse med at konstatere:

»Allerede én gang, såvidt vides i 1792, har digesagen været så langt fremskreden, at regeringen havde gjort tilbud om at ville foreskyde den hele til anlægget af et sødige fra Vestervedsted til Darum fornødne kapital, men, til liden ære for den dalevende slægt og endnu mindre gavn for de påfølgende, strandede hele foretagendet på den i alt fald mindre væsentlige omstændighed, om staten eller lods-ejerne selv skulle have opsynet med digets vedligeholdelse, hvilket forlangtes fra begge sider. Siden den tid er der forløben næsten tre fjerdedele af ét århundrede, og hver en stormflod, som i dette lange tidsrum har væltet sig ødelæggende ind over den lave egn, har med hver gang forstærket kraft ladet savnet af et sødige føle på ny«.

Der skulle gå endnu et halvt århundrede, før Ribe-diget blev bygget.

Ved skrivelse af 11. marts 1904 meddelte ministeriet for

offentlige arbejder, at det havde besluttet at nedsætte en kommission til overvejelse af hvilke foranstaltninger, der hensigtsmæssigt måtte kunne træffes til ophjælpning af Ribe bys almindelige økonomiske forhold.

Ribe by havde i årene forud stedse peget på, at en uddybning af Ribe å og flodvandet ud for kysten til en minimumsdybde af $10\frac{1}{2}$ fod ved daglig vande ville kunne forbedre skibstrafikken til byen, selv om denne trafik omkring år 1900 var næsten ophørt. Projektet var anslået til at koste ca. 1 mill. kr. I denne forbindelse skal citeres en artikel fra dagbladet »København« af 2. november 1904, hvori Herman Bang bl.a. skriver:

»En af de ledende mænd i Ribe går med mig gennem de gamle gader. Han taler om kommissionen, og han siger:

»At drage omsorg for Ribe påhviler i virkeligheden staten som en pligt. Staden mistede sit opland ved statens handlinger«.

»Statens ulykker«, indskyder jeg.

»Ja, statens ulykker og statens handlinger. Den nye grænse lagde de otte sogne til Kolding og bortskar oplandet til Ribe. Selve Ribe måtte af historiske grunde bevares, men dets livsbetingelser måtte ofres. I de onde år måtte vor by bære denne skæbne – den, at freden havde bevaret os som et bynavn, knap nogen by. Men nu, hvor vi helt har rejst os efter tabene, er det statens pligt at gøre alt sit, for at der på ny kan skabes en stad af Ribe«.

»Og«, fortsætter den Ribe-borger, »hidtil har man kun gjort, hvad der var meget værre end intet. Esbjerg grundlagdes som en hovedhavn, og jernbanen gik uden om os, så blot en stikbane havde bud til os.

Hvis Ribe nu ikke skal ende som en ren og skær begravningsplads rundt om den genopførte kirke, må der endelig skabes drift og skaffes udveje«.

»Men hvilke udveje?« spørger jeg.

Og den Ribe-mand svarer:

»De må have en havn – først og fremmest en havn. En havn«, siger han, »brødføder altid sin by. En havn er så godt som et kongeligt, rentebærende papir«.

Også digeprojektet blev debatteret i pressen. Den 16. april 1904 skrives:

»Som sædvanlig efter en større stormflod vil der naturligvis også denne gang blive tale om et sødige til beskyttelse mod stormfloder, men derved vil det også som tidligere blive. Foretagendet er nemlig alt for stort til, at det kan føres igennem ved lodsejernes egen hjælp, og alt for omfattende til, at det kan gennemføres ved hjælp af den gældende digelov, da et digeanlæg her medfører meget kostbare sluseanlæg – til ca. 1 mill. kr. – om hvis konstruktion og fundering m.m. kun en særlig sagkyndig kommission og ikke en almindelig landvæsenskommission kan dømme, men til nedsættelse af en sådan kommission har regeringen hidtil vist en afgjort utilbøjelighed«.

Hele digebygningssagens stadi i 1905, hvor der – ikke mindst foranlediget af stormfloden den 6. april 1904 – virkelig begyndte at ske noget, er belyst i en skrivelse af 17. marts 1905 til ministeriet for offentlige arbejder fra Det danske Hedeselskab, hvilket citeres:

Bekendt med det Andragende om Statshjælp til Anlæg af et Dige ved Ribe, som er indgivet til det høje Ministerium, fremkommer undertegnede Bestyrelse for Det danske Hedeselskab efter Anmodning fra det til Digesagens Fremme nedsatte Udvalg med følgende:

Den 2. Juli 1904 blev der i Ribe efter Indbydelse fra digeinteresserede Lodsejere afholdt et Møde, paa hvilket de i et eventuelt Digeanlæg interesserede Byer samt Hedeselskabet vare repræsenterede; Resultatet af Mødet var Nedsættelsen af et Udvalg, der med Hedeselskabets Bistand skulde arbejde for Realisation af den Sag, der i umindelige Tider har ligget Marskens Beboere paa Sinde.

Af Forundersøgelser og Arbejder, der endnu vil have Værdi ved en Genoptagelse og fornyet Undersøgelse af Sagen, maa nævnes de paa Regeringens Foranstaltning af Kammerraad Reimers i 1859 og af Digeinspektør, Kaptajn Carstensen i 1869 udarbejdede Forslag. Disse to Projekter vare meget forskellige, idet Diget efter Reimers Plan skulde bygges udenfor Ovret paa selve Forstranden (Vatterne), hvorimod Carstensen foreslaar Diget bygget paa Ovret, desuden skulde Anlægget efter hans Forslag deles i to, en sydlig og en nordlig, ved Kongeaaen adskilte Koge. Tildels paa Grundlag af disse to Forslag og paa Foranledning af Landvæsenskommissionen af 9. Maj 1883 blev der af Landinspektør Styrup udarbejdet Projekt og Overslag for et Dige, der, bygget paa Ovret, skulde føres fra Vester Vedsted til Tosmark-Banken ved Store Darum. Denne Dige-linies samlede Længde bliver 28,928 Alen; Dige-kronen, der har en Bredde fra 6-8 Fod, lægges i en Højde fra 16-18 Fod over 0, og er dette Nulpunkt bestemt ved at ligge 12,000 Fod under Stendørtærskelen i Ribe Domkirkes vestlige Indgang; den største Højde, som Havet har naaet, er næppe over 13½ Fod. Digets Anlæg er udad voksende fra 1 : 12 til 1 : 3, indad er det konstant 1 : 1½, Digets Tværsnitsareal bliver derefter omkring 1,000 Kv.-Fod; for Ribe Aa, Kongeaaen, Vester Vedsted Bæk og Darum Bæk bygges der Sluser eller Siler. Diget, hvis Beliggenhed er vist paa medfølgende Kort, bør sikkert, saafremt et Digeanlæg af samme Art Syd for Grænsen kommer til Udførelse, sættes i direkte Forbindelse med dette, hvorved Fløjdiget Sydvest om Vester Vedsted spares og en Del mere Areal beskyttes. Det beskyttede Areal, der efter den Landvæsenskommissionen forelagte Taksation skal bidrage til Digets Anlæg, beløber sig til i alt 12,162 Tdr. Land, omtrent Arealet indenfor den paa Kortet viste blaa Kurve; Omkostningerne ved Anlægget anslaaes af Landinspektør Styrup saaledes:

Jordarbejderne ved selve Diget	414,000	Kr.
Afledning af Vester Vedsted Bæk	8,000	-
Slusen for Ribe Aa (Kammersluse)	446,000	-
Slusen for Kongeaaen	209,000	-
Afledning af Darum Bæk	28,000	-
Godtgørelse for Jordtab og Ulemper	223,000	-
Tilsyn og Ledelse	22,000	-
	<hr/>	
I alt	1,350,000	Kr.

Dette Projekt er lagt til Grund for Udvalgets Arbejde ved Sagens Genoptagelse, et Arbejde, der er gaaet ud paa dels at finde en fornuftig og rimelig Basis for Tilvejebringelsen af de til Digets Bygning nødvendige Penge, dels at sikre Dannelsen af et Digelag paa det saaledes tilvejebragte Grundlag.

At Marskens Beboere ikke ved egne Kræfter kunde rejse Diget maatte staa klart for alle, Pengene maatte skaffes efter Princippet Hjælp til Selvhjælp, og Hjælpen maatte da først og fremmest søges hos Staten, idet der næredes Haab om, at Staten vilde støtte dette Foretagende, om det skulde vise sig nødvendigt, endnu kraftigere end andre Anlæg af samme Art her i Landet, idet de lokale Forhold her vare i særlig Grad vanskelige.

Det Resultat, som Udvalget naaede til med Hensyn til Fikseringen af det Bidrag, som maatte ydes af de interesserede Lodsejere, har sikkert været meget heldigt for Sagens Fremme, idet Tilslutningen fra Lodsejernes Side efter en meget ihærdig og grundig Agitation netop har været saa stor som ønskelig; saafremt Lodsejernes Bidrag var bleven sat større, var Tilslutningen bleven mindre, maaske saa ringe, at Digelovens Fordringer for Dannelse af Digelag ikke kunde fyldestgøres, og hvis Summen var bleven sat væsentlig mindre, kunde der jo være alvorlig Fare for, at Bevillingsmyndighederne vilde finde, at Hjælpen, der ønskedes, var uforholdsmæssig stor i Forhold til Selvhjælpen.

De Deklarationer, som nu ere underskrevne af det overvejende Flertal af Lodsejerne, lyde saaledes:

Fig. 8. Trillebør og skovl var også vigtige redskaber ved digebyggeriet. (Antikvarisk Samling, Ribe).

»Vi undertegnede Lodsejere af Marsk og lav Jord i Vester Vedsted, Sønder Farup, Øster Vedsted, Ribe, Nørre Farup, Hillerup, Jedsted, Vilslev og Darum Byer forpligte os ved vor Underskrift herpaa til at indtræde i et Digelag, og underskrive Vedtægter for et saadant, for Anlæg og Vedligeholdelse af et Dige fra Vester Vedsted langs Ovret til Tosmark Banken ved Store Darum under Forudsætning af, at kun Udgifterne ved Opførelsen af selve Diget samt Erstatningen for Jordtab og Ulemper eller højst 675,000 Kr. blive at afholde af Lodsejerne, medens Udgifterne ved Opførelsen af samtlige Sluser og andre Udgifter forudsættes dækkede ved Tilskud fra Stat og Amt.

Udgifterne, som skulde afholdes af Lodsejerne, erklære vi at ønske fordelte mellem os i Henhold til den Landvæsenkommissionen af 9. Maj 1883 forelagte, af Landinspektør Styrup udarbejdede, Taksation under Hensynet til, at de Arbejder, der allerede paa enkelte Steder er udført til Beskyttelse mod Havet, i den Udstrækning de komme det nye Anlæg til gode, takseres og fradrages til Fordel for Ejendommene, der have udredet Omkostningerne ved at lade dem udføre«.

Som det fremgår af den i Andragendet anførte Opgørelse, har langt over Halvdelen af Ejerne med omtrent to Tredie-

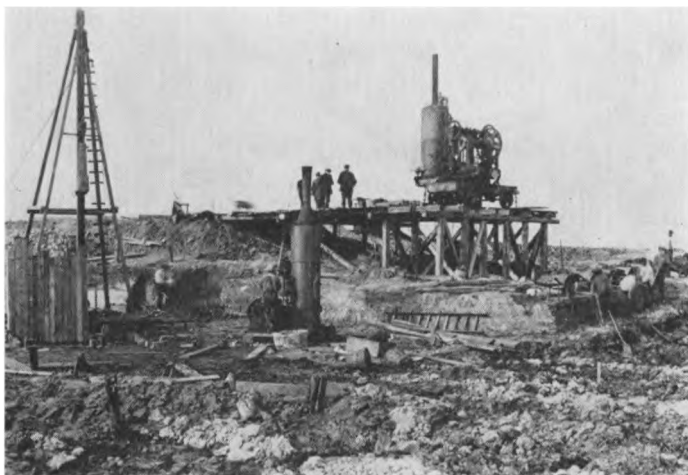

Fig. 9. Ved bygning af slusen ved Vester Vedsted holdtes byggegruben tør ved en slags sugespids. Til venstre ses rambukken i færd med at ramme en spusvæg. Til højre på pæleværket står en dampdrevet kran. (Antikvarisk Samling, Ribe).

dele af det interesserede Areal ønsket Diget opført og Digelag dannet; Digelovens Fordringer ere dermed fyldestgjorte, og saafremt Bevillingsmyndighederne vilde tilskyde de Beløb, der have været forudsatte som Tilskud, kan Diget altsaa nu bygges.

At Ribe Amtsraad, der bliver Digelagets umiddelbart overordnede Myndighed, ser med overordentlig Velvillie paa Sagens Realisation, vil fremgaa af, at Amtsraadet i Mødet den 9. Marts d. A. har bevilget 50,000 Kr. som Tilskud til Digets Opførelse; naar ses hen til, at disse Penge kun kommer et lille Hjørne af det udstrakte Amt til gode, er det et forholdsvis stort Offer, Amtet her yder, og Digesagen kunde ikke ønske sig nogen bedre anbefaling.

Sagens Stilling paa dette Tidspunkt, da Henvendelse sker til det høje Ministerium, er altsaa denne:

De skadelidende kunde til Opførelse af et Dige mod Vesterhavets Ødelæggelser bidrage højst 675,000 Kr. (Halv-

delen af Projektets Overslagssum), og er dette Tal fremkommet ved, at det er fundet rimeligt, at Udgifterne til *selve* Diget og de af Anlægget flydende Erstatningssummer afholdes af Ejerne af de beskyttede Jorder.

Amtet tilbyder at yde 50,000 Kr.

Staten anmodes nu om at bygge Diget med disse Tilskud.

Statens Bidrag vil jo nærmest medgaa til at bygge de to store Sluser for Kongeaaen og Ribe Aa, der altid have staaet hindrende for denne Sags Fremme; med nogen Ret kan den Betragtning maade vel ogsaa gøres gældende, at det er uretfærdigt, om Marskegnen ikke kan faa udført de Foranstaltninger, der tjener den til bedste, fordi de store Vandmasser fra Øst- og Midtjylland (og Sønderjylland) paa en Maade tilfældigt skal afledes gennem Marsken.

I Udvalgets Henvendelse til det høje Ministerium andrages endvidere om, at det Beløb, Lodsejerne skal udrede, maa tilstaaes dem som et 60-aarigt Laan at afdrage og forrente med 4 pCt., samt om, at Digelaget maa blive fritaget for Udgifterne til Vedligeholdelse og Pasning af Ribeeaa-Sluse, om denne bliver *Kammersluse*.

Tilstaaelse af det ønskede Laan kan vel ikke formodes at forvolde Staten nogen direkte *Udgift*, og da *Pengene*, idet der er tinglæst Pant i alle de interesserede Ejendomme, ere *fuldstændig sikre*, kan der heller ingen *Risiko* være forbunden med at imødekomme dette Punkt paa Andragendet.

At Digelaget ikke ønsker at varetage Pasningen ved og Vedligeholdelsen af en eventuel *Skibsfartssluse* er forstaaeligt, og det er vel ogsaa rimeligt, om disse Forpligtelser komme til at paahvile dem, der have Interesse i et saadant Sluseanlæg.

De af Lodsejerne underskrevne Deklarationer indeholde ikke noget vedrørende disse to Punkter i Andragendet og ere derfor gældende, selv om Andragendet ikke imødekommes i fuld Udstrækning, men Lodsejerne have, da de underskrev Deklarationerne, været vidende om, at de to sidste

Punkter vilde blive anførte i Andragendet, og de have derfor underskrevet Deklarationerne i Haab om Opfyldelse ogsaa af disse Ønsker; til Oplysning herom vedlægges et Eksemplar af det Opraab, som af Udvalget blev udstedt for at vejlede Lodsejerne ved Underskrivningen paa Deklarationerne, af hvilket tillige ses, at det ikke er ringe Beløb, der kan blive paalagt Enkeltmand at udrede. Vi tillade endvidere at udtale som vor Formening, at det er en sund og god Hjælp, der ydes ogsaa Ribe By gennem dette Digeanlæg, ved hvilket foruden selve Byen og de den tilhørende Enge tillige Byens Opland beskyttes og værdiforøges. De samme ulykkelige Forhold, som have medført saa store Tab for Byen Ribe, have jo ogsaa indirekte skadet Marsken, Byens Opland, der altid vil være interesseret i at have en stærk By at søge til; naar der derfor nu er Stemning oppe for, at der ydes Erstatning for Byens uforskyldte Tab, bør denne Stemning ogsaa omfatte dens Opland, og Digeanlægget er derfor efter vor Anskuelse det vigtigste Led i de Bestræbelser, der ere fremme for at raade Bod paa Følgerne af 1864 i denne Egn.

Om selve den økonomiske Fordel, som Digeanlægget vil bringe den indenfor liggende Kog, skal vi fremkomme med følgende:

Ved et Blik paa vedlagte Kort vil man lægge Mærke til, at Byerne (Gaardene), hvorfra Størstedelen af Engene drives, alle, af selvfølgelig Grund under de nuværende Forhold, ligge udenfor eller tæt ved Grænsen for det beskyttede Areal; endvidere er Udstykningen i Marsken i sin Tid foretaget paa en saadan Maade, at de enkelte Gaarde har deres Jorder splittede paa mange forskellige Steder, idet hver Gaard har faaet sit passende Stykke af alle de forskellige Partier, hvori Marsken fra gammel Tid er delt (Toft, Fenne, Mark, Kær, Krog, Holm, Gest, Eng, Ovre m. m. med Merinddeling efter Nord-, Syd-, Øst- og Vest-, samt med adjektive Tilføjelser som Stor-, Lille-, osv.). Dette For-

hold, der er den største Ulempe for Jordernes Behandling og Drift, vil sikkert med Tiden, naar Digeanlægget kommer til Udførelse, ændres, idet Bebyggelse da vil kunne ske umiddelbart bag ved Diget, der jo er forudsat bygget saa stærkt og højt, at Oversvømmelse ved selv de største Stormfloder er udelukket.

Foruden at Jordernes store Afstand fra Driftsstedet og deres splittede Beliggenhed er en Ulempe saavel ved den nuværende som ved al fremtidig Driftsmaade af de lave Arealer, er selve det Forhold, at Arealerne ere udsatte for Oversvømmelser, der kunne indtræde til ganske uberegnelige Tider, en absolut Hindring for, at *rational* Drift kan udføres nu.

Foruden at Oversvømmelserne, naar de optræde som Stormfloder, foraarsage overordentlige *direkte* Tab, have de, hvad navnlig skyldes den *Uregelmæssighed*, hvormed de indtræde, en i høj Grad skadelig Indflydelse paa selve de Arealer, der ligge hen som egentlige Enge. Vegetationen i Engene bestaar, eftersom disse ligge lavere eller højere (mere eller mindre udsatte for Oversvømmelser), af henholdsvis overvejende Saltvandsgræsser og Kulturgræsser; naar nu dette Forhold mellem de to Græsarter var konstant for *samme* Areal, kunde Udbyttet af den enkelte Lod endda beregnes, men i Virkeligheden er Sagen den, at der paa *samme* Areal føres saa at sige en stadig Kamp mellem Saltvands- og Kulturgræsserne, en Kamp, der udelukkende skyldes Oversvømmelserne og særlig Tidspunktet for disse, idet Saltvandsgræssernes Vækst hemmes, naar Oversvømmelsen paa et *bestemt* Tidspunkt udebliver, og Kulturgræsserne ødelægges, naar Arealet oversvømmes. Følgen heraf er, at Udbyttet af et Areal, der ved i en Række af Aar at have været udsat for Oversvømmelser til passende Tider, har faaet overvejende Saltgræsvegetation, et Aar fuldstændig kan slaa fejl, naar Oversvømmelserne udeblive, idet Saltvandsgræsserne da gaa ud, og Kulturgræsserne ere der-

efter for faa til at give nævneværdigt Udbytte; men ikke blot at Høsten mislykkes dette ene Aar, nej, gennem 3-4 Aar kan Ejeren endnu spore Virkningen af dette Aars Misvækst. Ligesaa eller rettere omvendt er Forholdet, hvor der, som Følge af en Aarrække uden skadelige Foraars- og Sommeroversvømmelser, er kommen en god Bestand af Kulturgræsser; her kan en enkelt Stormflod paa et uheldigt Tidspunkt ganske brænde disse af, og der skal ogsaa her Aar til, inden regelmæssige Forhold opstaa, idet Udvaskningen af det paaførte Salt tager Tid, ligesom det tager Tid, inden Kulturgræsserne igen komme i Vækst.

Selv for de Arealer, hvor Græsbestanden er Saltgræsser, ville Sommeroversvømmelser selvfølgelig altid være til Skade; at enkelte nære den Anskuelse, at Oversvømmelse med salt Vand for visse Arealer kan være gavnlige, er en Overtro, der antagelig skyldes, at Udbyttet paa lave Arealer, der ofte oversvømmes, kan være særlig stort, men Aarsagen hertil er da at søge i, at disse Arealer, der gerne ligge lavt og langs med Vandløb, dækkes med det opstuede ferske Vand før Saltvandet kommer op; Aflejringen af de Gødningsstoffer, som indeholdes i Vandet, kan da bidrage til, at et saadant Areal bliver særligt frugtbart.

Hedeselskabet har været Lodsejerne behjælpelig med Udførelsen af flere naturlige og kunstige Vandingsanlæg; ved de naturlige Anlæg har et af Formaalene netop været at fylde Engene med fersk Vand før Saltvandet gik ind over dem, men selvfølgelig lykkes dette langt fra altid; ved de kunstige Vandingsanlæg ved Tjæreborg (500 Tdr. Land), Darum (500 Tdr. Land), Farup (880 Tdr. Land) og Ribe (100 Tdr. Land), til hvilke Vandet ved Dampmaskine og Snegl eller Centrifugalpumpe tages fra Vandløbene, har det netop været opstillet som uafviselig Fordring, at der blev draget Omsorg for, at der ikke blev oppumpet Saltvand (ved de almindelige Flodtider) paa Engene; et Bevis paa, at Saltvandet anses som en Fjende af Engene.

Den *direkte* Skade, der ved de store Stormfloder forvoldes paa Gods og Fæ, er mere end det ovenfor omtalte Forhold egnet til at vække almindelig Medfølelse for Beboerne i den Egn, der ligger aaben for og ubeskyttet mod Vesterhavets Indtrængen. For Engenes og de lave Markers Afgrøder som for Heste, Faar og Kvæg, der have Ophold i Engene, staar Havet som den stadige Trusel om Tilintetgørelse, ligesom det ogsaa hænder, at Menneskeliv gaar tabt under Arbejdet for at redde Dyr og Gods.

Alene de Værdier, der paa denne Maade direkte ere tabte i de sidste 100 Aar, overstige sikkert langt det Beløb, for hvilket Diget kan opføres; nogen nøjagtig Statistik over disse Tab kan der neppe føres, vi skulle kun anføre, at fire Floder (den 27. November 1825, den 23. August 1860, den 30. Maj 1865, den 15. Oktober 1881) menes at have paaført *Farup* alene et Tab paa over 120,000 Kr., og henvise i øvrigt til vedlagte Udclip af »Ribe Stiftstidende«, i hvilke der er givet en Fremstilling af de mest kendte Stormfloders Virkninger.

Endnu skal dog bemærkes, at Floden af 6. April 1904 var den egentlige Aarsag til, at Digesagen denne Gang blev tagen op til fornyet Drøftelse.

*

Marskjorderne ere i Kvalitet lig de bedste i Landet, hvilket ogsaa ses af, at der har paahvilet dem meget høje Hartkornsskatter; naar Hensyn tages til den Usikkerhed i Drift og Udbytte, som foraarsages ved Oversvømmelserne, have Skatterne sikkert ogsaa været *for* høje; Marsken har tillige paa Grund af de derværende særegne Forhold i højere Grad end Landets øvrige Egne haft vanskeligt ved at foretage Svingningen fra Produktion af Kød til Smør, hvorfor selve Marskjorderne ogsaa i de senere Aar ere dalede betydeligt i Pris, hvilket atter vil have til Følge, at Statens Skatteindtægt nu ved Ejendomsskyldens Indførelse fra denne Egn vil blive ikke lidt reduceret; ved Digeanlæggets Udførelse vil denne

Fig. 10. Digebyggere ved Ribe. (Antikvarisk Samling, Ribe).

Nedgang i Skatteindtægten maaske ganske eller dog delvis forhindres, idet Ejendomsskylden vil vokse, og Statens *Tilskud* til dette Anlæg vil derfor i Løbet af en kortere eller længere Aarrække blive tilbagebetalt maaske med Renter.

Til Slut tillade vi os at fremsætte som vor Anskuelse, at denne Sags fremtidige Behandling ikke hører hjemme for en almindelig Landvæsenskommission, men snarere for en af det høje Ministerium nedsat særlig Kommission, der foruden at være i Besiddelse af en Landvæsenskommissions Myndighed tillige er kompetent til selv at udarbejde et endeligt Projekt; hvorvidt et saadant vil være i Overensstemmelse med det, der har været Grundlaget for Sagen hidindtil, er der delte Meninger om; Hedeselskabet har, som det ogsaa fremgaar af hele Sagens Tilrettelægning paa nærværende Tidspunkt, heller ikke tillagt det nogen særlig Vægt, om Projekt og Overslag i og for sig vare fuldt ud korrekte; i Samarbejdet med Udvalget har det staaet som det principale, at Lodsejernes Bidrag, under Henblik paa, at

Digelovens Fordringer tillige kunde ske Fyldest, var det størst mulige, og idet vi hermed henstiller til det høje Ministerium at fremme Sagen, medgive vi den vor varmeste anbefaling.

I Hedeselskabets Bestyrelse:

C. Lüttichau. Ludvig Schrøder. G. Lichtenberg.

Denne henvendelse, der gav udtryk for, at der lokalt var et meget stort ønske om at få digesagen løst, og som også viste, at man var villig til at ofre et meget stort beløb på sagen, bar virkelig frugt, og efter nogle års forhandlinger blev arbejdet påbegyndt.

Sagen mødte dog også modstand, og der foreligger en protestskrivelse af 4. januar 1905 underskrevet af 191 lods-ejere, der frygtede for, at marskengene skal tabe i værdi ved aldrig at blive overskyttet af havet, ligesom det påpeges, at man allerede har ofret en del på mindre digeanlæg og store engvandingsforetagender, hvorfor man i en egn, der hovedsageligt er henvist til opdræt af fedekvæg, er bekymret for, at de nye udgifter til diget vil blive uoverkommelige.

Endelig foreligger der fra ingeniøren ved Esbjerg havn, H. Vestergaard, indstilling om, at digets højde bør sættes til 20 fod i stedet for de foreslåede 16-18 fod over nul.

Om de gamle projekter kan yderligere oplyses:

Regeringen optog i året 1855 sagen til overvejelse ved at søge en bevilling til at lade udføre de fornødne forarbejder og overdrog derefter ingeniør Reimers at foretage en undersøgelse af, hvorvidt og med hvilke bekostninger et sådant sødige ville kunne opføres. Den pågældende kyststrækning har en længde af omtrent 2½ mil fra syd for Vester Vedsted by til nord for St. Darum by. Efter den af Reimers udarbejdede plan ville 19.472 tdr. land, der var udsat for oversvømmelse, blive omsluttet af diget, nemlig 5.400 tdr. land marsk, 13.100 tdr. land ager og mose, foruden 1.000 tdr. land sø, vandløb, veje m.v. Diget skulle opføres til en

højde af 17 fod over daglig højvande, idet de højeste bekendte stormfloder i dette århundrede havde nået en højde af 13-14 fod over daglig højvande. Bekostningen ved dette dige var anslået til 1.200.000 Rd., der – når en tiendedel forlods lagdes på Ribe købstad og byerne i landdistriktet – for det øvrige beskyttede areal ville blive 58 Rd. 32 Sk. pr. td. land.

Det fremgår af ingeniør Reimers' forslag, at slusen for Ribe å vil koste 142.000 Rd. som lukket sluse og 171.306 Rd. som kammersluse. Kongeåslusen skønnes til 90.211 Rd.

Selv om ministeriet måtte antage, at projektet var rentabelt, blev det dog stillet i bero, dels på grund af vanskeligheder ved at fremskaffe de kontante udlæg, dels på grund af beboernes ængstelighed ved de store omkostninger.

Sagen genoptoges i 1865 ved nedsættelse af en ny kommission. I 1868-69 bevilgedes 2.000 Rd. til revision af ingeniør Reimers' plan, og arbejdet blev overdraget kaptajn Carstensen, hvis projekt kostede 881.000 Rd. eller 51 $\frac{2}{3}$ Rd. pr. td. land.

I »Ribe Stiftstidende« for 22. oktober 1879 opgøres tabene ved oversvømmelser i 1877-79 til 273.000 kr.

I utålmodighed over de strandede digeplaner opførte lodsejerne i N. Farup et sommerdige til en højde af 11 fod over nul. Dette dige kostede ca. 3.500 Rd., og omkostningerne fordeltes på 1306 tdr. land.

I 1881 faldt det store projekt imidlertid på uenighed om finansieringen.

Ved stormflod den 15. oktober 1881 skete der store skader på jernbane- og vejdæmninger samt mange bygninger i Ribe og omliggende sogne. Skaderne blev opgjort til 129.000 k.r Dette gav stødet til et nyt lodsejerandragende i 1882.

Der ses at være stemning for et digeanlæg fra syd for Vester Vedsted til St. Darum og langs Ovret, men subsidiært andrager lodsejerne om tilskud til et dige fra Vester

Fig. 11. Ribe kammer-sluse under bygning. Man ser fra slusens næsten tørlagte bund imod vest ud imod skylleporte og stormporte. I forgrunden foroven ses den nu afmonterede klapbro under bygning. (Hedeselskabets arkiv).

Vedsted til Hillerup skel og fløjdiage herfra mod øst. Andragerne udtaler, at udgiften til sluserne, alt iberegnet, andrager omtrent halvdelen af hele udgiften. Denne er tidligere opgivet til 1.291.000 kr., og det beskyttede areal (ca. det, som ligger under 15 fods kurven på generalstabens kort

vest for banen) til ca. 7.300 tdr. land. Udgiften bliver altså ca. 177 kr. pr. td. land i gennemsnit, men heraf tør andragerne ikke tilbyde større bidrag end $\frac{1}{5}$, ca. 30-35 kr. pr. td. land, og andragendet går herefter ud på, at regeringen vil forelægge et lovforslag, hvorved staten tilskyder de $\frac{4}{5}$ af beløbet og tilstår den resterende $\frac{1}{5}$ som lån på lempelige vilkår. Andragendet ses at have været sendt til erklæring af stiftamtmanden, og under 20. marts 1882 giver han sagen sin varme anbefaling og tilføjer: »Det er ikke blot som beskyttelse mod slige ulykker, jeg anser et havdige for at have en så stor og indgribende betydning, men tillige og langt fra mindst som et utvivlsomt middel til at fremme de i deres natur så rige arealers benyttelse – arealer, som nu, udsatte for havets oversvømmelser, henligger så at sige i en urtilstand, udelukkede fra opdyrkelse og kulturens forbedringer«.

I skrivelse af 30. oktober 1882 fastholder ministeriet sin tidligere stilling, og derefter indsendes et nyt andragende af marts 1883, ifølge hvilket lodsejerne havde skriftligt forpligtet sig til:

- I. snarest muligt at foretage de fornødne skridt til dannelse af et digelag for et dige fra Darum til Vester Vedsted med bidrag fra lodsejernes side
 - a. enten af $\frac{1}{5}$ af samtlige til diget og sluserne medgående omkostninger,
 - b. eller $\frac{2}{5}$ af de til selve diget, altså med undtagelse af sluserne, medgående omkostninger,
 - c. eller halvdelen af disse samme omkostninger, når jordarbejderne måtte udbydes i sådanne mindre dele, at mindre entreprenører derved får adgang til at overtage udførelsen.
Alt under forudsætning af, at statskassen overtager resten.
- II. Og dersom regeringen skulle fastholde, at dannelsen af

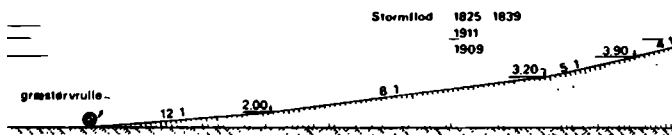

Fig. 13. Tværprofil af Ribe-diget fra 1912-24.

FORSTÆRKET HAVDIGE

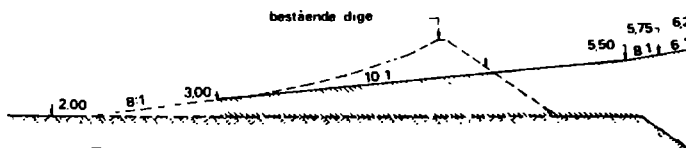
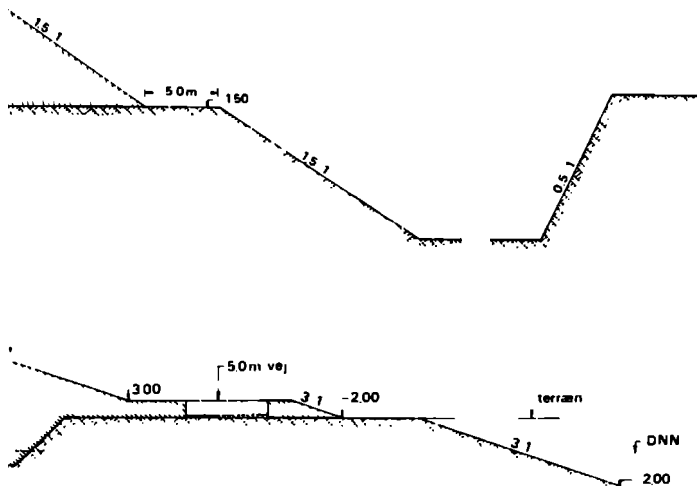

Fig. 15. Forslaget af 1966 til forstærkning af det eksisterende havdige.

et digelag skulle være fuldbyrdet eller påbegyndt, inden der tages bestemmelse om, hvilken understøttelse (fra statskassen) der kan tilstås, indgår lodsejerne også herpå under forudsætning af, at statskassen vil afholde de med dannelsen af et digelag forbundne omkostninger, dersom digesagen alligevel ikke skulle blive gennemført og digelaget således uden betydning.

I andragendet henvises bl.a. til, at ved digeanlæggene på Lolland bidrog de interesserede lodsejere $\frac{1}{2}$ (statskassen $\frac{1}{4}$ og amtsfonden $\frac{1}{4}$), og at på Falster bidrog lodsejerne $\frac{9}{25}$ (staten $\frac{2}{5}$ og amtsfonden $\frac{9}{25}$), men da der ikke på Lolland og Falster findes så kostbare sluseanlæg som ved Ribe-diget, vil det bidrag, som er tilbudt herfra, ikke være så lille.

Endskønt ministeriet i skrivelse af 25. april 1883 fastholdt sit tidligere angivne standpunkt, synes man i Ribe at have holdt fast ved håbet om at kunne gennemføre sagen, og under 9. maj 1883 er der nedsat en landvæsenskommiss-

sion til undersøgelse, eventuelt til afgørelse ved kendelse af de spørgsmål, som måtte opstå i anledning af et havdige fra Vester Vedsted til St. Darum.

Under 12. juli 1890 afsagde kommissionen følgende kendelse: »Thi eragtes: Der bør opføres et havdige fra Vester Vedsted til St. Darum vest om Vester Vedsted by langs med Ovret indtil Tosmark banke vest for St. Darum af en sådan retning, størrelse og øvrige beskaffenhed, som findes angivet i det under sagen fremlagte, af landinspektør Stürup udarbejdede forslag med de forannævnte forandringer – alt under forudsætning af, at udgifterne ved diget af de pågældende lodsejere kun bliver at udrede med $\frac{1}{4}$ af det samlede beløb eller med $\frac{2}{5}$ af de til jordarbejdet medgående udgifter«.

Landinspektør Stürups forslag var – som ovenfor nævnt – anslået til at koste 1.350.000 kr. fordelt på ca. 12.000 tdr. land ejet af 841 lodsejere.

Kendelsen blev anket, og af forskellige grunde blev arbejdet ikke til noget i denne omgang.

En væsentlig grund hertil var nok, at i henhold til digeloven af 20. april 1874 var det en forudsætning for, at en landvæsenskommissionssag kunne rejses, at der var dannet et digelag, og at dette var forberedt på at bære alle omkostninger ved anlæg af diget. Hertil havde lodsejerne tilbudt at afholde 25 pct. af udgifterne. Da digesagen igen i 1904-05 trængte sig på, besluttede man – trods fare for at miste nogle af digetilhængerne – at vise ministeriet, at der virkelig var et stort behov for og en stor offervillighed til at få et dige, og lodsejernes tilbud forøgedes til at dække 50 pct. af de skønnede omkostninger. Dette svarede omtrent til 100 pct. af omkostningerne til selve diget med erstatning for jordtab og ulemper.

Da udvalget til digesagens fremme den 16. marts 1905 skrev til ministeriet, kunne man mønstre klart flertal for projektet og slutter henvendelsen således med opgørelse af resultatet af den skriftlige afstemning:

	Antal lods- ejere	Areal i tdr. land	Bidrag i kr.
I hele anlægget interesserede	841	12.162	675.000
Tilhængere	506	7.552	437.929
Stiftsmidler og offentlige institutioner		450	31.026
Tilslutning savnes fra	335	4.160	206.045

Undertegnede, der som udvalg er valgt til at arbejde for digesagens fremme, tillader sig nu herved på 506 marskejeres vegne for det høje ministerium at fremsætte andragende om,

1. at staten, til et beskyttelsesdige for Vesterhavet fra Vester Vedsted til Darum, vil yde støtte i så stor udstrækning,

at der på lodsejerne kun vil falde udgifterne ved selve digets opførelse, eller højst 675.000 kr., vi andrager endvidere om,

2. at staten vil yde digelaget, som på disse betingelser kan dannes, gennem stiftamtet et statslån, som vil være at forrente og afdrage med 4 pct. årlig i 60 år fra digets fuldførelse at regne, samt om, at udgifterne til vedligeholdelse og pasning af slusen for Ribe kanal ikke bliver at afholde af digelaget.

Idet vi forventer, at såvel »Kommissionen angående Ribe bys økonomiske forhold« som Det danske Hedeselskab vil anbefale nærværende ærbødige andragende og nærmere vil søge at begrunde det berettigede og forsvarlige ved at påkalde statens bistand til denne sags fremme, skulle vi udtale som vor overbevisning, at diget vil blive den største økonomiske vinding for den egn, der på så mange måder daglig mindes om og føler Danmarks store tab i 1864.

Ribe, 16. marts 1905.

I udvalget for digesagens fremme:

*J. J. Andersen. Søren Brorsen. A. J. Lassen.
Søren M. Tulle. Kr. M. Kristensen.
J. Tranberg Jensen. Hans N. Hansen. L. Rasmussen.
K. Okholm. N. K. Pedersen. Lambert Hansen.*

Fordelingen af lodsejernes udgifter skønnedes at blive således:

Darum by	ca.	50.100	kr. for	i alt	ca.	1016	tdr.	land
Vilslev by	-	107.700	-	-	-	1925	-	-
Jedsted by	-	53.100	-	-	-	989	-	-
Hillerup by	-	43.200	-	-	-	1053	-	-

Tanderup by	-	48.000	-	-	-	-	960	-	-
Kjærbøl by	-	2.300	-	-	-	-	346	-	-
Mejlby by	-	9.000	-	-	-	-	157	-	-
Nr. Farup by	-	67.300	-	-	-	-	1067	-	-
Nr. Farup Udenge by	-	45.200	-	-	-	-	606	-	-
Ribe by	-	124.300	-	-	-	-	1620	-	-
Øster Vedsted by	-	47.900	-	-	-	-	896	-	-
Sønder Farup by	-	48.700	-	-	-	-	704	-	-
Vester Vedsted by . . .	-	28.200	-	-	-	-	638	-	-

I 1907 udarbejdede vandbygningsdirektøren et revideret overslag til 1.780.000 kr., og ministeriet forespurgte andragerne, om de ville være rede til at bære halvdelen af dette beløb. Dette måtte digeudvalget svare benægtende på, idet man mente, at det »til evig tid« ville være umuligt at få lodsejerflertallet til at gå med hertil.

Digets bygning blev imidlertid vedtaget ved lov af 30. april 1909, og selve arbejdet blev påbegyndt i foråret 1911.

7. Ribe-digets bygning

Det 18,5 km lange dige blev opført med det på fig. 13 viste tværsprofil. Højden 6,0 m over nul var godt 1 m højere end stormfloderne i 1825 og 1839, der nåede ca. 4,8-4,9 m.

Digearbejdet blev overladt entreprenørfirmaet H. Hoffmann & sønner og G. Løssl for 635.000 kr. Digefylden blev taget med spandkædemaskine i en indre fyldgrav. Spandkædemaskinen kørte på skinner på bærmevejen mellem fyldgrav og dige. Fylden førtes med transportbånd til diget, og ved at påsætte bånd af forskellig længde kunne jorden placeres på det ønskede sted i diget. Diget beklædtes af et 25-50 cm tykt lag overjord og afdækkedes med græstørv. Der anvendtes godt 700.000 m³ fyld samt græstørv fra 80 tdr. land, hovedsageligt taget på digets og fyldgravens plads. Ved digets udvendige fod rullede græstørvne af i 30 cm's bredde og rullede på igen efter etablering af diget. Fylden blev komprimeret af hold på 3-4 stude, der blev trukket frem og tilbage i digefylden.

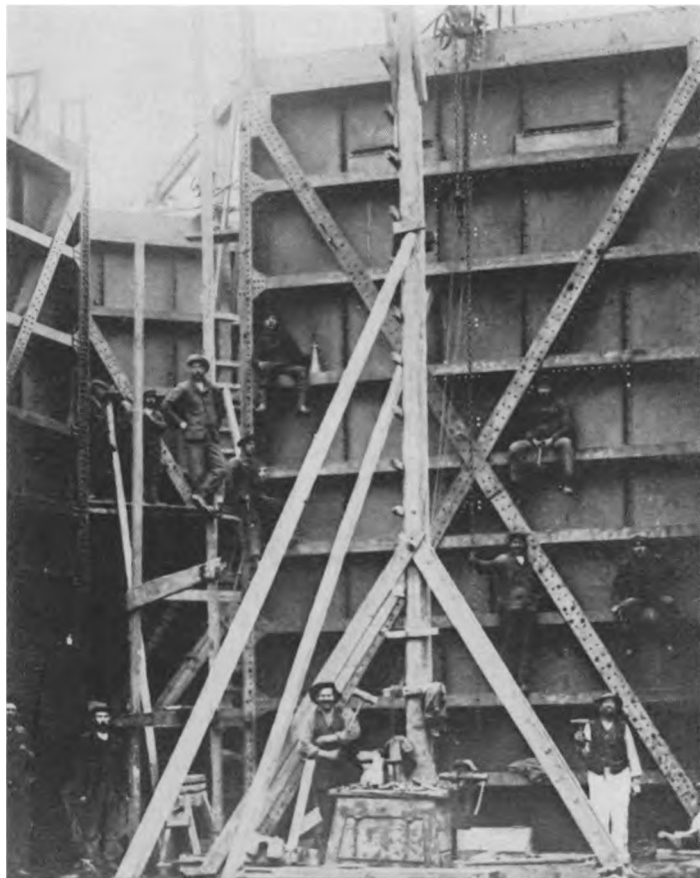

Fig. 12. Arbejderne ved en af de store sluseporte før vandet blev lukket ind. (Hedeselskabets arkiv).

Kammerslusen for Ribe å er 10 m bred med en tærskel i kote \div 3,30 m. Den blev bygget af ingeniør N. C. Monberg for 462.000 kr. De øvrige sluser udførtes af entreprenørfirmaet H. J. Henriksen og Mogens Petersen. Kongeåslusen har 5 lukkede løb og kostede 150.000 kr., slusen for Vester Vedsted bæk kostede 60.000 kr., og Darum bæk slusen

kostede 56.000 kr. Alt i alt holdt overslaget på 1.780.000 kr. nogenlunde.

Stormfloden den 6. november 1911 anrettede megen skade på digearbejdet.

Efter digearbejdets afslutning truedes diget af en ny fare. Markmus i titusindvis invaderede diget og fandt stort behag i at opholde sig dér. Imidlertid har naturen jo en forunderlig evne til at regulere sig selv, og lækatte, der sætter stor pris på musesteg, slog sig også ned på diget.

Efter inddigningen etableredes adskillige steder vandingsanlæg, f.eks. i Nr. Farup, hvor 900 tdr. land vandedes med et dampanlæg på 65 hk, der ydede 22 m³/sek. Dette anlæg kostede 83.000 kr.

8. Ribe-digets forhøjelse og forlængelse

Det i 1912 etablerede digeanlæg blev i 1924 forhøjet med 0,75 m, idet der sattes en lille »kalot« oven på kronen, der således nu er meget smal. I 1927 påbegyndtes en forlængelse af digebeskyttelsen imod nord til Rosborg, idet Darum-Tjæreborg-diget etableredes, og der blev bygget sluse også ved Sneum å.

9. Baggrunden for ønsket om yderligere forbedringer

Med bygningen af digerne ændredes situationen i Ribemarsken totalt. De hyppige oversvømmelser af saltvand opførte, og den vegetation af græsser, der havde saltvands-oversvømmelser til forudsætning, og som datidens landbrugsvirksomhed – opfedning af slagtekvæg – var baseret på, veg, uanset undergrundens saltindhold, pladsen for andre plantesamfund.

Vegetationsændringen forsøgtes fremskyndet ved opdyrkning og senere ved regulering og uddybning af hovedvandløbene. Medens disse sidste foranstaltninger gav gode resultater de første år efter deres udførelse, fortog den gunstige udvikling sig hurtigt, navnlig fordi man ikke gennem-

førte en fuldstændig afvanding af marsken. Også andre forhold var medvirkende hertil, dels en forringelse af afløbsforholdene gennem Vadehavet, dels og navnlig de hyppige ferskvandsoversvømmelser, der indtræffer, når sluserne i havdigerne gennem flere vandtider holdes lukket som følge af højvande samtidig med, at maksimal vandføring i hovedvandløbene indtræffer. Der kan da forekomme oversvømmelser gennem længere tid. Disse oversvømmelsers hyppighed og varighed er efter sigende tillige forøget som følge af – lovligt – foretagne afvandingsforanstaltninger i det 2.000 km² store bagland, der når omtrent til Kolding og Åbenrå. Karakteristisk for oversvømmelserne er, at man hvert år ser Ribe by ligge som en ø i den oversvømmede marsk kun forbundet med omverdenen gennem vej- og jernbanedæmnin-ger.

Efter digeslagningen, der bevirkede, at saltvandsoversvømmelserne ophørte, og efter den senere forringelse af afløbsforholdene med deraf følgende høj grundvandstand i forbindelse med de hyppige ferskvandsoversvømmelser, er jordens struktur forringet. Fra at være en jord i god krumstruktur med god gennemtrængelighed for såvel vand som luft, er den visse steder udviklet til en stiv, ubekvem, til tider næsten plastisk jord, der klumper sammen, danner skorpe og får meget ringe gennemtrængelighed, og som er meget vanskelig at bearbejde med jordbrugsredskaber. Jordens gennemtrængelighed for vand og luft er en forudsætning for tilfredsstillende plantevækst og dyrkningsmulighed. Nogle år fås da et nogenlunde udbytte, andre år svigter høsten totalt.

Diget har imidlertid nu i 64 år tjent sit formål og er aldrig blevet brudt. Det er dog flere gange blevet angrebet så hårdt af stormen, at der har været fare på færde. Ikke mindst stormen den 3. januar 1976 bankede hårdt på.

Der består en risiko, som må påregnes før eller senere at ville blive en realitet, for, at digerne, hvis kronehøjde kun

er 6,75 m over Dansk Normal Nul, og som efter nutidens begreber og erfaringer har for smal krone og for stejle skråninger både udad og indad, under en hård stormflod bryder sammen med den virkning, at hele marsken og Ribe by overskyldes af Vesterhavet. Risikoen er yderligere forøget ved den stigning, der er konstateret i middelhøjvandet, en stigning, der andrager mellem 15 og 30 cm pr. århundrede.

10. *Ribe Marsk-projektet*

For at søge udarbejdet skitseprojekter til en samlet løsning af Ribe-marskens sikrings- og afvandingsproblemer nedsatte Ribe amtsråd i 1964 et teknikerudvalg, hvori foruden amtsvandløbsvæsenet og Det danske Hedeselskab tillige Statens vandbygningsvæsen, Statens jordlovsudvalg, Det geografiske Institut ved Københavns universitet og De danske Vade- og Marskundersøgelser var repræsenterede.

Dette udvalg udarbejdede med Det danske Hedeselskab som projekterende fem skitseprojekter til en forbedret digesikring i forbindelse med en løsning af indvandsproblemerne samt et skitseprojekt til en forbedring af afvandingen bag digerne. Betænkningen forelå i 1966.

Ved to af de nævnte fem projekter etableredes et fremskudt dige ca. 1,5 km vest for det eksisterende. Der opnås således dobbelt digesikring, og indvandsproblemerne løstes ved, at arealerne mellem de to diger i tilfælde af langvarig sluselukning og stor afstrømning kunne opmagasinere vandet fra de store tilløb, uden at vandspejlet steg til mere end 1,0 m, dvs. uden at skabe oversvømmelse. Ved de tre andre projekter forstærkedes det eksisterende dige, medens højvandspumper ved de store åløb var i stand til at udpumpe åernes vandføring, når slusen var lukket længere end normalt. En sådan pumpestation skal ved Ribe å kunne udpumpe ca. 45 m³/sek. Fyldgraven bag diget benyttes som reservoir og forbindelseskanal.

Det fremskudte dige kostede i entreprenørudgifter fra

110-140 mill. kr. og det forstærkede dige inkl. højvands-pumpestationer fra 50-75 mill. kr. Afvandingen bag digerne kostede 13,2 mill. kr.

Plan over to af projekterne ses på fig. 14. På fig. 15 er vist et tværprofil af det forstærkede dige. Det ses heraf, hvorledes det nye dige følger det gamle op til kote 3,00 m. I øvrigt er det nye dige i henhold til de erfaringer, man i nyere tid har gjort, projekteret med et meget fladt anlæg – anlæg 10 – helt op til kote 5,50 m. Endelig er bagskrånin-gens anlæg sat til 3,00 for så vidt muligt at forhindre, at overskyllede bølger nedbryder diget bagfra, noget man tit har set i udlandet.

Alt dette bevirker, at det nye dige bliver væsentlig større end det eksisterende, og det er nødvendigt at tilfylde den gamle fyldgrav og bygge en ny bagved.

11. *Moderne digebyggeri*

Tidligere byggedes digerne konkave, dvs. stejlere og stejlere jo højere man kom op, ud fra det princip, at der, hvor det daglige, eller i hvert fald hyppige, slid på diget fandt sted, skulle det også have et solidt, fladt anlæg, hvorimod man regnede med, at de store højvande var så kortvarige og ramte en digeoverflade, hvor græsbeklædningen, da den sjældent rantes af vandet, havde de bedste muligheder for at være vel sammengroet og modstandsdygtig.

Imidlertid viste stormfloderne i 1953 og 1962, at næsten alle digeangrebene fandt sted i digets øvre del, medens hele den nedre skråning var uskadt. Dette skyldtes formentlig, at så længe vandet står langs digets nedre del, vil bølgerne enten brydes, når de passerer hen over forlandet, eller i hvert fald ikke være så høje, når de når diget. Bølgehøjden stiger nemlig med vanddybden. Derfor vil bølgehøjden være stor, når vandet står højt op på diget, og brydningen mod diget vil skabe en hård påvirkning på diget med mulighed for brud. Ved at gøre diget mindre stejlt på den øvre

del opnår man en væsentlig formindskelse af de angribende kræfter, ligesom man formindsker bølgernes opløbshøjde, der f.eks. bliver halvt så stor, når diget bliver halvt så stejlt.

Et dige bygget efter disse nye principper, hvor det bliver mindre og mindre stejlt henimod kronen, kræver imidlertid meget fyld og bliver derfor ret kostbart, og et digeprofil bliver derfor ofte et kompromis mellem det af tekniske grunde ønskede og det af økonomiske grunde mulige.

Ved at beklæde diget med sten eller asfalt i stedet for klæg og græstørv kan diget udføres stejlere og derfor med en mindre fyldmængde. Imidlertid er sådanne beklædninger også dyre. Man må derfor altid gennemregne adskillige muligheder for at finde den optimale.

Ved anlæg af et moderne dige må der også lægges vægt på anlæg af bærmeveje langs digets indvendige side, således at man selv under storm og regn, og når indvandet står højt, kan komme ud til diget med reparationsmaterialer -- og i nødstilfælde, hvor et dige er ved at blive brudt, kan komme bort fra dette til højt land.

12. Forelæggelse af Ribe Marsk-projektet

De af teknikerudvalget udarbejdede projekter blev forhandlet med de fire lodsejerudvalg (et for hvert af de fire hovedvandløb i Ribe Marsken). Landbrugsministeriet udtrykte stor sympati for afvandingssagen og for en økonomisk tilskudsordning foreslået af Statens Landvindingsudvalg. På denne basis afholdtes den 10. februar 1967 et stort møde for alle interesserede, hvor der blev givet lejlighed til skriftlig afstemning om, hvorvidt der ønskedes arbejdet videre med sagen på de i mødet forelagte grundlag. Der var aldeles overvejende tilslutning hertil, idet 209 lods ejere, repræsenterende ca. 2090 ha, gav tilslutning til, at sagen videreførtes, medens kun 47 lodsejere, repræsenterende ca. 355 ha, stemte imod en sådan videreførelse. 30 stemmer var blanke.

Endvidere har sagen været behandlet af Ribe byråd, der gav varm tilslutning til tanken om en effektiv forbedring af digesikringen.

Ved en enstemmig beslutning den 10. marts 1967 besluttede Ribe amtsråd at henstille til regeringen, at Ribe Marskprojekterne – sammen med spørgsmålet om en færdselsdæmning til Mandø – snarest blev taget op til en samlet løsning på grundlag af de i teknikerudvalget indeholdte forslag, sammenholdt med de resultater, stormflodsudvalget når til. Samtidig pegede amtsrådet på, at det var en sag, der ikke alene var af lokal betydning for Ribe by og marsken, men som også havde national betydning.

Projekterne blev den 14. marts 1967 overleveret til daværende statsminister J. O. Krag. Afgørelsen vedrørende projekterne blev senere udsat for at afvente stormflodsudvalgets betænkning.

13. Stormflodsudvalget

Dette udvalg blev nedsat i oktober 1964 af ministeriet for offentlige arbejder. Udvalget skulle behandle spørgsmålet vedrørende sikkerhedsforanstaltninger mod stormflods-faren i Tønder og Ribe amter. Udvalget forestod et stort arbejde med undersøgelser vedrørende størrelsen af de højvande, der kan forventes, samt udformning af alternative projekter til imødegåelse af faren ved stormflod. Udvalget har yderligere arbejdet med problemer vedrørende varslingsystemet, beredskabstjenesten, størrelsen af skader ved eventuelt digebrud samt anlæg af bærmeeveje langs digerne m.m.

I stormflodsudvalgets betænkning peger man primært for Ribe-marskens vedkommende på en forstærkning af det eksisterende dige ved pålægning af fyld på digets yderside, således at dette opbygges med anlæg 8 til kote 4,00 m og anlæg 15 til kote 5,90 m. Digefylden vil her formentlig komme til at bestå af indpumpet sand afdækket med klæg.

Nogle medlemmer af udvalget pegede på, at man ved i stedet for at etablere et tilbagerykket dige fra Øster Vedsted til Nr. Farup kunne opnå en dobbelt digesikring af

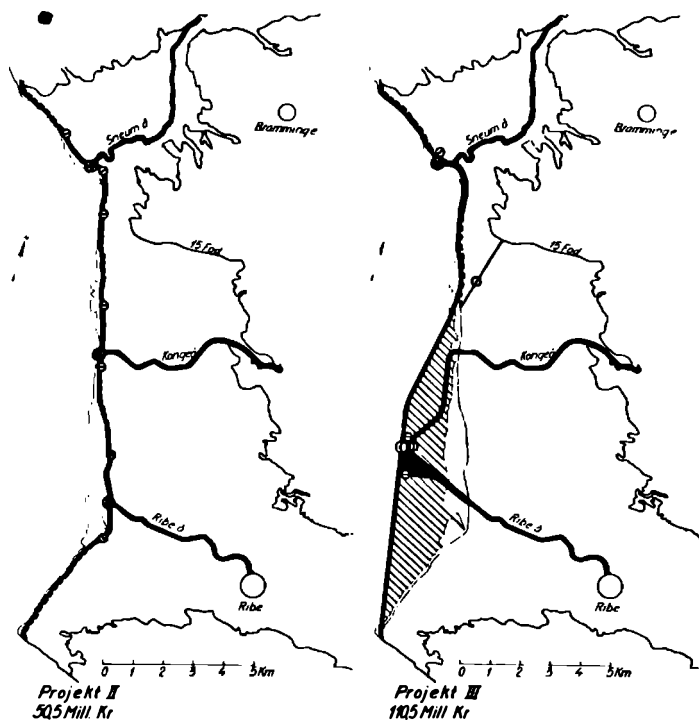

Fig. 14. 2 af de 5 alternative projekter, der i 1960 udarbejdedes til sikring af Ribbe-diget af det af Ribe amtsråd nedsatte teknikerudvalg.

Ribe by. Det erkendtes dog, at bebyggelsen mellem det gamle og det ny dige i så fald ville få en lidt ringere beskyttelse, end den har nu.

14. Lov om forstærkning af Ribbe-diget

Den 4. februar 1976 fremsattes lovforslag om forstærkning af Ribbe-diget fra Vester Vedsted til Darum, idet det forud-

sattes, at staten skulle betale 60 pct. af omkostningerne. De resterende 40 pct. deles, således at amtet udreder de $\frac{2}{3}$ og de interesserede kommuner $\frac{1}{3}$.

Det er lykkeligt, at der nu efter et stort forarbejde synes at være udsigt til at opnå en virkelig forbedring af stormflodssikringen af Ribe Marsk og Ribe by med omliggende landsbyer på et tidspunkt, hvor der endnu ikke er indtruffet en katastrofe. Det bliver spændende at se, hvorledes den endelige udformning af digeforstærkningen bliver. Det er nødvendigt, at projektet får en sådan udformning, at det vil kunne danne basis for en løsning af indvandsproblemerne.

Mogens Høst-Madsen er født den 25. sept. 1924. Civilingeniør 1947. Har igennem 23 år arbejdet for Det danske Hedeselskabs kulturtekniske afdeling. 1953-65 i Viborg, derefter i 10 år som distriktsingeniør for Kolding-kontoret og siden 1975 igen i Viborg. Afvandings- og kystbeskyttelsesarbejder, bl.a. Skjern å-projektet, Ribe Marsk-projektet og problemerne omkring højvandssikring af Tøndermarsken. Udsendt af Hedeselskabet til arbejder i bl.a. Tchad og Indonesien og har desuden arbejdet i Venezuela, Frankrig og England. Censor i hydraulik ved Danmarks tekniske Højskole fra 1971. Medlem af Kolding byråd 1974-75. Adresse: Hejmdalsvej 6, 8800 Viborg.

Et forsøg på at bekæmpe ungdomsarbejdsløsheden

Af *J. Th. Arnfred*

Det er forståeligt, at man i kriseårene i begyndelsen af trediveerne søgte at skaffe arbejde til familieforsørgere, medens mange unge måtte nøjes med understøttelse, men det er alligevel et spørgsmål, om det var rigtigt. At underholde familierne var en opgave, der kunne klares med penge, indtil forholdene bedredes, men mange unge, der oplevede, at samfundet ikke havde brug for dem selv eller deres arbejde, fik et knæk, som aldrig blev helt overvundet.

Vi havde i disse år ikke få elever på Askov Højskole, der var arbejdsledige. De havde først været enten på Roskilde eller Esbjerg arbejderhøjskoler og kom så derefter én eller to vintre på Askov. Det var da bedre at være elever på en højskole end at gå på gaden, men for mange gjaldt det, at det var arbejde og ikke undervisning, de længtes efter og trængte til. Hvad var der at gøre?

Initiativet kom fra landinspektør H. B. Pedersen, Varde. Jeg kendte ham, fordi han i sin ungdom havde været elev på lærer Hansens private realskole i Oxbøl.

H. B. Pedersen sendte mig en artikel den 5. jan. 1933, hvori han foreslog ungdomsarbejdsløsheden overvundet ved store offentlige arbejder. Forslaget gik ud på at grave en kanal tværs gennem Sønderjylland, så vi fik en dansk Kielkanal. Landinspektøren skildrede udførligt, hvilke fordele en sådan kanal ville rumme for dansk erhvervsliv og samtidig, hvorledes han tænkte sig de unge indkvarteret i hjemmene på egnen, så de kunne udnytte fritiden på en god måde. Pengene skulle skaffes ved høj skat på spiritus, benzin og biler.

H. B. Pedersen bad mig bestemme, om artiklen skulle of-

fentliggøres, og dette måtte jeg fraråde. Tilfældigvis kendte jeg nemlig lidt til et sådant projekt, idet en dansk forretningsmand kort efter genforeningen bad mig undersøge mulighederne for en dansk Kielerkanal.

Det var jo ikke vanskeligt ved hjælp af et målebordsblad løseligt at beregne, hvor mange kubikmeter jord der skulle fjernes for at forbinde Flensborg fjord med Vesterhavet, men det var klart, at projektet ville blive urimeligt dyrt. Hvis man i stedet for en kanal, hvor vandoverfladen var i niveau med havet, byggede en slusekanal, kunne der spares på gravearbejdet, men så kunne der til gengæld ikke skaffes vand nok til et rimeligt antal gennemslusninger. Altså planen var urealistisk, men formålet: at skaffe den ledige ungdom nyttigt arbejde – var jo udmærket. Jeg foreslog derfor, at vi skulle drøfte selve problemet sammen med nogle interesserede venner ved et privat møde. Dette møde fandt sted den 5. febr. 1933 på Askov Højskole.

Deltagerne var:

Landinspektør H. B. Pedersen, Varde.

Forsøgsleder T. Christensen, Ribe.

Borgmester Mortensen, Esbjerg.

Forstander J. C. Overgaard, Ladelund.

Proprietær Fr. Momsen, Skovlyst.

Højskolelærer Juul Andersen, Askov.

Foruden undertegnede. Senere sluttede ingeniør Th. Claude Westh, Tønder, og landstingsmand Mads Jensen, Åle, sig til ovennævnte udvalg.

Ved mødet blev flere muligheder drøftet, men interessen samlede sig især om Filsøprojektet.

Filsøarealet, der er på ca. 2500 ha var til salg. Det ejedes af et aktieselskab med godsejer P. Olufsen, Quistrup, som formand. Der var 1220 ha eng, 290 ha inddæmmed areal, 430 ha sø og 550 ha lynghede. Der var avlsbygninger på grunden, og prisen var 600.000 kr. Det syntes jo helt op-

lagt, at her lå der en naturlig opgave for unge arbejdsledige til at fortsætte afvandings- og opdyrkningsarbejdet.

Direktør Chr. Dalgas var meget interesseret i projektet, og Hedeselskabet tilbød sin bistand ved tilrettelægningen og ledelsen af arbejdet. Alligevel måtte planen opgives. Udvalget havde ingen penge. Arbejdsløshedsrådet var uinteressert og socialministeren afvisende.

Ved udvalgsrådet i Askov den 26. febr. var det klart, at de store planer måtte lægges til side. Enten måtte vi give op eller finde mere beskedne opgaver. I den forbindelse nævnte Claudi Westh, at jordlovsudvalget ejede ret store arealer i Sønderjylland, og at vi måske ad den vej kunne finde egnede arbejdsopgaver. Der var i alt fald to ejendomme: Bjørnkjær og Renbækgård, der snarest skulle sælges eller bortforpagtes.

Udvalget besluttede at undersøge denne mulighed og bad borgmester Mortensen om at tale med socialminister Steincke om sagen. Denne samtale fandt sted den 1. marts, men ministeren var afvisende og sagde, at han selv havde planer i den retning, vi havde skitseret, og disse planer ville blive forelagt arbejdsløshedsudvalget og måske senere føre til et lovforslag. Vore planer var i alt fald uden interesse.

Jordlovsudvalgets formand så anderledes på tingene. Han var interesseret og tilbød os, at vi på lempelige vilkår kunne forpagte hede og mosearealer, der egnede sig til opdyrkning, men vi måtte sige besked inden 1. april.

Trods ministerens afvisende holdning indsendte vi alligevel den 8. marts en meget udførlig redegørelse til socialministeriet om vore planer. Vi fortalte om mulighederne for at frugtbar gøre sønderjysk jord, redegjorde for hvordan vi ville bygge arbejdslejren op, at vi tænkte os, at tiden skulle deles ligelig mellem arbejde og undervisning, at der blev gode muligheder for friluftsliv og sport osv. Endelig ansøgte vi om et beskedent beløb til startudgifter på 2-3.000 kr. men især, at den understøttelse, som de unge i

forvejen fik, måtte tilflyde dem også under deres ophold i lejren.

Ministeriets svar indløb i begyndelsen af april og var et blankt afslag. Vi måtte så meddele N. Frederiksen, som venligst havde udsat bortforpagtningen af Bjørnkjær, at vi desværre ikke kunne modtage hans tilbud.

Imidlertid var loven om lejrskoler for unge arbejdsløse vedtaget af rigsdagen i forsommeren, og det gav vel nye muligheder. Udvalget besluttede at holde møde 6. juni på Aablings hotel i Skærbæk og samtidig besigtige de ejendomme, der endnu var mulighed for at forpagte. Venstre havde stemt imod den førnævnte lov, og det var jo ikke så rart for os. Jeg skrev til min fars gode ven, overklitfoged Vilh. Pinholt, og fortalte om vore planer og bad om hans råd. Efter at Vilh. Pinholt havde forhandlet med Venstres ordfører, var svaret, at Venstre fandt, at de sociale udgifter var store nok i forvejen, og at man absolut ikke havde sympati for arbejdslejre, der måtte formenes at blive udklækningsanstalter for kommunister.

Et forsøg på at omstemme Steincke mislykkedes også. Borgmester Mortensen og jeg søgte en samtale med ham i ministeriet. Vi blev udsøgt uelskværdigt modtaget. Det var tydeligt, at Steincke opfattede vore forsøg på at gribe ind i den sociale forsyng som en kritik af hans embedsførelse og dermed som en personlig fornærmelse. Vore velmente bestræbelser havde i udpræget grad vunden imod.

Alligevel skete der da noget: Kunstneren frk. Agnes Smidt havde på sin gård i Lundsmark dengang en slags ungdomsskole, hvor nogle unge mennesker – især tidligere elever fra Askov Højskole – var beskæftiget med bogligt arbejde den ene halve dag, medens den anden var viet til praktisk arbejde på de nærliggende landbrugsejendomme.

Nu mente Agnes Smidt, at hun også godt kunne modtage arbejdsløse unge mænd som elever. Hun henvendte sig til socialministeriet om støtte men fik den besked, at mini-

steriet kun kunne støtte foreninger – ikke private personer.

Den 12. aug. 1933 indsendte vi en ret udførlig ansøgning til socialministeriet om støtte til denne foranstaltning, underskrevet af F. Mømsen, Th. Claudi Westh og mig. Foruden Agnes Smidt skulle fhv. forstanderinde for Esbjerg arbejderhøjskole, fru Laura Hedeboel knyttes til ledelsen. Det praktiske arbejde skulle bestå i at plante læhegn om markerne i den skovfattige, blæsthærgede egn.

Ministeriets svar, der indløb den 22. sept., var uventet imødekommende. Ganske vist kunne eleverne ikke betragtes som arbejdsløse og få understøttelse som sådanne, men ministeriet bevilgede hver elev 2 kr. pr. dag. Arbejdsplan og undervisningsplan blev godkendt, dog skulle de unge have mere sport og 15 kr. i månedlige dagpenge og ikke 10 kr., som vi havde foreslået.

Selskabet »Lundsmark arbejdslejr« fungerede i nogle år. Selskabet var spinkelt. Der var kun ét medlem, der også var formand for bestyrelsen: J. Arnfred. Min væsentligste opgave var at sende indberetninger til socialministeriet, modtage understøttelsen og videresende pengene til Agnes Smidt.

*

I 1934 skete der intet af betydning i denne sag, selv om loven af 27. marts 1934 om: »Tilskud i anledning af ungdomsarbejdsløsheden« faktisk gav mulighed for oprettelsen af arbejdslejre, men lovens bestemmelse om, at opholdet i lejren for den enkelte kun måtte strække sig over 2 måneder eller dog allerhøjest 4, gjorde den uegnet for vore planer. Først i 1935 kom der igen gang i tingene. Den 13. febr. skrev borgmester Mortensen fra København: »Jeg har i dag talt med socialministeren. Han var i dag særdeles velvillig. Han håbede på en forlængelse af loven. Dersom udvalget vil gå med til et længere ophold, vil han ikke gå imod. – Jeg talte derefter med folketingsmand Bomholt,

der er medlem af udvalget. Han var stærkt indstillet for vore tidligere planer, og han fandt, at man under den forudsætning, at man får et areal til kultivering, måtte være rimeligt, at de unge mennesker får lov til at være beskæftigede i hvert fald betydeligt længere end 6 måneder«.

På baggrund af disse lyse udsigter skyndte jeg mig naturligvis med at skrive til N. Frederiksen, om jordlovsudvalget endnu havde en sønderjysk ejendom til rådighed for vore forsøg.

I en telefonsamtale den 28. febr. oplyste N. Frederiksen, at de mange muligheder, der var til stede i 1933, nu var borte. Jordlovsudvalget ejede endnu Renbækgård, men den var bortforpagtet, så bygningerne i alt fald ikke var til rådighed. Derimod kunne vi nok få jord stillet til rådighed.

Det førnævnte udvalg – bortset fra Fr. Mømsen, der havde trukket sig tilbage – blev sammenkaldt til et møde på Askov Højskole den 1. april. Udvalget var enigt om at søge den plan gennemført, som var glippet 2 år før. Vi ville begynde med 20 mand og indkvartere dem i en barakbygning. Arbejdet skulle bestå i gennem afvanding, planering, mergling og læplantning at gøre arealet klar til egentlig dyrkning. For de arbejdsledige skulle halvdelen af tiden bruges til praktisk arbejde, den anden del til undervisning.

Driften af lejren skulle kunne hvile i sig selv, men det blev på mødet besluttet at sende ansøgninger om startkapital til de sociale udvalg i Ribe, Esbjerg og Varde samt en udførlig redegørelse til jordlovsudvalget.

Ribe og Varde ydede hver 700 kr. til starten, Esbjerg 3.500 kr.

I redegørelsen til jordlovsudvalget var anført: »at man især ville samle sådanne unge arbejdsledige, der kunne tænkes at have lyst og evne til landbrugsarbejde, og det er vort håb, at i alt fald nogle af dem med tiden kan få eget hjem og virke på den samme jord eller andetsteds i vort land«.

Drømmen var jo, at arealet, efterhånden som det blev opdyrket, kunne udstykkes til husmandsbrug og overtages af de dygtigste af de unge. Denne drøm gik dog ikke i opfyldelse.

15. april forelå jordlovsudvalgets svar. Vi kunne godt leje et areal på 114 ha i Gånsager fra 1. april 1935 indtil 1. april 1940 for en årlig leje på 420 kr. Det blev tilføjet, at betalingen af lejen kunne udsættes til 1. april 1940, og vær-distigningen, der måtte ske ved opdyrkningen, kunne da modregnes. Endelig blev det tilføjet, at jordlovsudvalget ville sætte pris på, at lejrens arbejdsplan med hensyn til arealets kultivering og opdyrkning foretages med assistance af gårdejer Jens Hørlück, Skodborg, og lederen af udvalgets kontor i Tønder: ingeniør Th. Claudi Westh. Bedre betingelser kunne jo ikke tænkes.

Vort udvalg, der nu var forøget med et nyt medlem: socialinspektør Jespersen, Esbjerg, blev i hast sammenkaldt, og mødet holdtes påskelørdag den 20. april i Gånsager kro, hvor J. Hørlück også var til stede. Her drøftede man den endelige planlægning af arbejdet.

Som leder af lejren var antaget Harry Simonsen, der havde ansvaret for administrationen og undervisningen, medens lærer og landmand J. P. Christensen skulle lede det praktiske arbejde. Husholdningen skulle Cecilie Hansen til daglig kaldet »Cille« tage sig af.

Allerede den 2. maj ankom fra »Karens Mølle« en transportabel barak med plads til 10-12 unge mænd. Dvs. pladsen var kneben. Barakken rummede 3 lokaler. En sovesal i den ene ende og et lille køkken i den anden. Den midterste stue var både dagligstue, spisestue og undervisningslokale. Der blev gravet brønd og anskaffet w.c.-skur. Udstyret var beskedent, men der skulle jo da være borde og bænke i stuen og madrasser i sengene. Det blev alt sammen klaret for 2.160 kr. De mandlige ledere boede sammen med de unge. Cille fik et værelse i en nærliggende gård.

Imidlertid var det jo klart, at rammerne måtte udvides, hvis hele foretagendet skulle få nogen betydning. Derfor gik der samme dag, 2. maj, en ansøgning til landbrugsministeriet om midler til at rejse bygningerne til den første landbrugsejendom. Bygningerne skulle være i overensstemmelse med de krav, den endelige anvendelse stiller, men indtil videre være til rådighed som opholdsrum og arbejdsrum for lejrens beboere. Denne ansøgning blev bevilget.

Opgaven var jo at opdyrke de arealer, der var stillet til vor rådighed, men dertil krævedes redskaber, og vi havde ingen penge. Udvalget søgte derfor om støtte hos Laurits Andersens fond, idet vi særligt betonedede, at arbejdet var et forsøg, og hvis forsøget lykkedes, kunne det blive forbillede for andre arbejdslejre.

Den 26. juni 1935 bevilgede fonden 2.000 kr. til opgaven, men krævede nøje redegørelse for, hvorledes pengene blev brugt. Den krævede indberetning så således ud:

2 heste	1.050,00
Seletøj	95,35
Service og køkkenudstyr	409,21
Bøger og undervisningsmidler	53,25
Plov, harve m.m.	172,00
Trillebør, skovle og spader	224,73
I alt	2.004,54

Da vi begyndte, havde vi strengt taget ikke papirerne i orden. Den egentlige godkendelse af lejren kom først med en skrivelse fra socialministeriet den 20. juni. Det hedder her, at socialministeriet yder udvalget et tilskud til dækning af udgifterne ved nævnte beskæftigelsesforanstaltning på kr. 2,50 pr. dag for hver deltagende arbejdsløs. De arbejdsløse skal beskæftiges med opdyrkningsarbejdet 4 timer daglig og derudover have 3 timers undervisning og 1 times sport. Den undervisning, der gives, skal ske på politisk neutralt grundlag og være strengt saglig. Det er en betingelse, at deltagelsen fra de unges side er frivillig, at op-

Renbæklejren.

holdet normalt varer 4 måneder og ikke under 2, at de unge er i alderen 18-22 år.

Tilskuddet ville blive udbetalt månedlig bagud. Den første udbetaling fandt sted 17. juli 1935.

En ansøgning til socialministeriet om 2.000 kr. til etablering blev først afslået, men senere bevilget til udvidelse af lejren. Pengene blev brugt til møbler samt en arbejdsvogn og en ko.

Da socialministeriet i 1937 ønskede en redegørelse for Renbæklejrens regnskab, indsendtes en oversigt over tiden fra oprettelsen til 1. jan. 1937.

Indtægterne har været:

Socialministeriets bidrag efter lov af 30. maj 1935	19.830,00
Salg af produkter	1.968,50
Ministeriets støtte til etablering	2.000,00
Laurits Andersens fond	2.000,00
Esbjerg kommune	3.500,00
Ribe kommune	700,00
Varde kommune	700,00
I alt	<u>30.698,50</u>

Udgifter:

Løn til ledere	4.811,00
Løn til eleverne (50 øre)	4.096,00
Husholdningen	7.665,04
Driftsudgifter vedr. ejendom	3.612,74
Skat, kontorudgifter m.m.	764,29
Anskaffelser	9.603,35
Kassebeholdning	146,08
I alt	<u>30.698,50</u>

De fleste af de unge kom fra Esbjerg, men enkelte kom fra de andre købstæder eller fra sognekommunerne. Betingelserne for optagelse var:

1. At de unge var udrustet med arbejdstøj og gummistøvler.
2. At kommunen én gang for alle betalte et sæt sengetøj for hver plads, den ønskede at beslaglægge.
3. At de unge får 1 kr. pr. dag, der dog ikke betales før hjemkomsten fra lejren.

Den 13. april 1938 blev loven om støtte til unge arbejdsløse igen ændret, og udvalget måtte atter søge om godkendelse af Renbækvejren. Denne blev også givet den 21. sept. 1938 dog med visse ændringer. Statsbidraget blev sat op til 3,50 kr. daglig, og de arbejdsledige skulle have 16 kr. ugentlig som løn. Mere principielt betydningsfuldt var det, at der tillige blev stillet den betingelse, at socialministeriet kunne godkende de arbejdsledere og lærere, der blev knyttet til lejren.

Ved udvalgsrådet den 4. okt. blev situationen drøftet, og da udvalget måtte opfatte ministeriets sidstnævnte forordning som en indirekte kritik af lejrens ledelse, blev det besluttet, at socialinspektør Jespersen og J. Arnfred snarest skulle søge at få en direkte forhandling med ministeriet om situationen. Denne forhandling fandt sted i socialministeriet allerede den 6. okt. Foruden ministeriets embeds-

mænd var folketingsmand H. C. Hansen, der var ungdoms-udvalgets formand, til stede. Kontorchef Friis Jespersen erklærede straks, at det var socialministeriets ønske selv at overtage Renbæk og at drive den videre som statsforanstaltning. Vi mente, at udvalget næppe havde noget imod at træde tilbage, når staten ville overtage alle udvalgets forpligtelser – også over for jordlovsudvalget; tilbagebetale kommunerne den udlagte startkapital og give arbejdslederne en rimelig opsigelsesfrist. Alt dette gik i orden. Staten overtog Renbæklejren den 1. nov. 1938, og de daværende ledere, Niels Peder Nielsen og Thorvald Jakobsen, blev bedt om at fortsætte indtil 1. dec.

Udvalget samledes til et afsluttende møde på Askov Højskole den 21. jan. 1939. Her var man enige om, at opgaven havde rummet flere vanskeligheder end forventet, og at de opnåede resultater var beskedne, men at der alligevel var gjort en indsats af betydning. Renbæk var et forsøg, og forsøget var lykkedes for så vidt som staten i de arbejdslejre, den selv på den tid oprettede, tog Renbæk som forbillede. Staten kunne muligvis selv gøre det bedre, men i alt fald ikke billigere. Arbejdsledernes løn var den længste tid 60 kr. om måneden, den steg dog til sidst til 100 kr. Økonomaen fik 40 kr., og udvalget kostede ikke en øre hverken til rejse-udgifter, møder eller på anden måde.

Det er klart, at et forsøg af den art, der her er tale om, står og falder med den daglige ledelses duellighed. Her kunne der jo ikke blive tale om faste stillinger med god løn. Det kunne næppe ventes, at veluddannede folk ville melde sig. Spørgsmålet måtte blive, om der fandtes unge, der havde sind og evne til for et ringe vederlag at gå ind i et arbejde for at hjælpe arbejdsløse kammerater gennem den vanskelige tid. Det var der. Det blev Harry Simonsen, der som den første kom til at forme dagligdagen i Renbæklejren.

Harry Simonsen hørte oprindeligt selv til de arbejds-

ledige. Han havde været elev et par vintre på den udvidede højskole i Askov. Derefter blev han leder af det praktiske arbejde i lejren for arbejdsløse i Lundsmark hos Agnes Smidt, som tidligere er omtalt.

Harry Simonsen var meget betaget af Agnes Smidt som personlighed. Han beundrede hendes evne til at tale med de enkelte og til at skabe en tryk og god atmosfære i kredsen, men han savnede en fast plan for undervisningen og det praktiske arbejde. Imidlertid fik han her god lejlighed til at klare sig, hvorledes han syntes, at en arbejdslejr skulle ledes. Efter opholdet i Lundsmark forsøgte Harry Simonsen sig som free lance journalist, men da det viste sig at være et vanskeligt job, var han rede til at overtage ledelsen af Renbæklejren.

I den første tid gik det – trods de meget beskedne forhold – egentlig udmærket. Dette at være med til at skabe noget helt nyt er i sig selv spændende for både ledere og elever. I den første beretning fra Harry Simonsen i midten af maj 1935 hedder det: »Ja, nu er vore elever kommet, og vi er godt i gang. De er alle sammen flinke folk, vi har været tilfredse med dem lige fra det øjeblik, de kom. Vi var jo ikke helt i orden, da de kom, men de små ulemper, der har været af den grund, har eleverne taget på en beundringsværdig måde. De er villige og dygtige både til undervisningen og arbejdet. Det måde de tager arbejdet på viser, at de er indstillet på at bestille noget herude. Alt hvad jeg indtil nu har set, overbeviser mig om, at vi af dem vil kunne få et fortrinligt hold, der i sommerens løb vil nå at udføre meget mere arbejde, end jeg havde tænkt mig, men det er en forudsætning, at arbejdet ordnes på en tilfredsstillende måde«.

Det er da rigtigt, at mange af de unge var glade for at få et meningsfyldt arbejde i stedet for at gå ledige, men der var også nogle, der ikke syntes, at der var grund til at anstrenge sig, når man strengt taget ikke behøvede det og ikke fik arbejdet ordentligt betalt.

Udvalget var da helt klar over, at 50 øre om dagen ikke kunne virke opmuntrende til at tage fat, men det var umuligt på grundlag af de offentlige tilskud at yde mere. Betingelsen for højere løn var, at landbrugsbedriften kunne give overskud.

Arbejdsydelsen blev ikke imponerende. I slutningen af august besøgte forstander J. C. Overgaard, Ladelund, Renbæklejren. Han havde lovet at føre et vist tilsyn med landbrugsarbejdet dernede. Han var ikke tilfreds hverken med byggeriet eller landbruget. Der er sket alt for lidt i de fire måneder, lejren har eksisteret, og der er ingen rigtig plan i arbejdet. I den beretning jeg modtog den 20. aug. 1935 hedder det bl.a.: »Hvis vi ikke på den stakkels arbejdsdag på 4 timer kan sætte dem ordentlig i gang med arbejdet, er det hele jo en misforståelse. Hvis det bare skal blive en slags legeværksarbejde, er det jo værre end intet, idet det giver disse unge arbejdsløse en ganske forkert indstilling over for arbejdet – eller rettere en gal forestilling om, hvad arbejde er, og derfor får de heller aldrig at føle den tilfredshed, der kan være ved at udføre en god dagsgerning«.

Overgaards opfattelse var, at arbejdslederen, J. P. Christensen, ikke rigtig magtede opgaven, og han mente, at ledelsen af lejren burde være mere håndfast. I øvrigt var J. P. Christensen selv af samme mening. Han søgte og fik en anden stilling til november.

Selv om Harry Simonsen ikke fik kendskab til Overgaards vurdering, så havde han selv fornemmelsen af, at udvalget ikke var helt tilfreds med udviklingen. I et brev den 27. sept. fra Harry Simonsen fremgår det, at han heller ikke er helt tilfreds med udvalget. Han skriver:

»Jeg har det indtryk, at ingen af bestyrelsen har noget rigtigt begreb om, hvad der er udrettet, eller hvad der skulle kunne udrettes. Det er, som om man har troet, at når vi blot fik disse unge mennesker ud på heden, så ville det mirakuløse ske. Og denne tro har man haft til trods for, at

hver især meget godt vidste, at der ikke kan udrettes noget mirakuløst med de arbejdsløse. Der kan ikke henvises til en slags arbejdsekstase, men hvis man derfor tror, at de overhovedet ingen arbejdsglæde oplever, så er det forkert. Det er ikke den yderste arbejdsekstase, der skal være udgangspunkt for en bedømmelse – en sådan findes ingen steder i Danmark – men det skal være den slendrian og drivertilværelse, de kommer fra. Jeg har altid vidst, at man ikke kunne vente fuld arbejdsydelse af de arbejdsløse i lejrene – dermed mener jeg en ydelse, som en veltrænet og vellønnet arbejders. Når jeg alligevel er så interesseret i arbejdslejre, som jeg er, og tror at der findes en opgave her, så er det fordi, jeg fuldt ud kender den tilstand, den arbejdsløse går under inde i byen. Jeg ved, at det i alle måder er en sundere og mere udviklende tilværelse, der tilbydes i lejrene, og at mange gennem et sådant ophold kan få det skub, der kan bringe dem igennem en kritisk periode, og jeg mener også, at den arbejdsydelse, der kan opnås i arbejdslejrene er bedre for samfundet end slet ingen«.

Desværre var Harry Simonsens helbredstilstand ikke tilfredsstillende. Han måtte have en ret lang sygeorlov i efteråret 1935, og han mente selv, at det var bedst, at han trådte tilbage. Det var dog først i november 1936, at et længere sygehusophold blev nødvendigt, og at det blev alvor med at finde en efterfølger.

Harry Simonsen mente – og vel ikke helt med urette – at blev Renbæklejren bemærket og omtalt, var det næsten altid kritisk. Der blev dog også skrevet anerkendende i aviserne om arbejdet, og dets ry nåede da så langt som til England. I februar 1937 fik jeg brev fra John S. Hoyland, Woodbroke Settlement i Selly Oak, som havde oprettet arbejdslejre for arbejdsløse i Wales distrikt, der blev ledet af studenter. Jeg kendte lidt til hans arbejde gennem en bog, han havde skrevet. Hoyland spurgte, om en flok af hans studenter måtte komme til Renbæk i 10 dage i august for

at blive kendt med og deltage i det hårde legemlige arbejde, som vi optrænede de arbejdsløse unge med. Det havde jo været fristende at sende indbydelsen, men jeg turde ikke. Nok syntes vi, at vi godt kunne være Renbæk bekendt, men at gøre den til en »verdensudstilling« ville næppe være klogt. Jeg måtte så svare, at vi desværre ikke under de nuværende vilkår havde indkvarteringsmuligheder for gæster.

Der kunne være god grund til at omtale lederne, lærerne og arbejdet mere udførligt, men selv om jeg ofte kørte ned til lejren, savner jeg alligevel grundlag for en virkelig vurdering, så jeg vil her nøjes med at nævne navnene på de mænd og kvinder, der tog den vanskelige tørn, som ledelsen af Renbæklejren faktisk var.

Harry Simonsen.

J. P. Christensen.

Niels Peter Nielsen.

Coid Ravnkilde.

Folmer Johnsen.

Alfred Thomsen.

Carlo Windt.

De unge piger, der i kortere eller længere tid tog sig af husholdningen, gjorde en ikke mindre beundringsværdig indsats.

Cecilie Hansen.

Helene Thorhauge.

Sigrid Thybjerg.

Maren Høyer.

Marie Hansen.

Alma Johnsen.

Skibsfart fra Ribe-Varde-Blåvandshuk- området i gammel tid

(Fortsat fra årb. 1974)

Af H. K. Kristensen

Slavekassen

Kaperne, disse lovbeskyttede sørøvere, hærgede under krigene, og da især dynkerkerne, som gik fra det ene parti til det andet. Vore folk kunne også give sig af med det. Således havde birkefoged Morten Hansens søn på Fanø og endnu en sømand fra øen 1690 i Amsterdam taget hyre på en kaper, men ved en landgang et fremmed sted, blev Hansens søn »dér ihjelslået«. Den anden nåede hjem med den sørgelige tidende og den dræbtes kontanter og efterladenskaber.⁵¹

Gemene sørøvere var der også, og blandt disse gjorde en farlig slags sig mere og mere gældende, selv om de hørte hjemme langt herfra, nemlig i sørøverstaterne i Nordafrika, navnlig i Algier, som efter Granadas fald 1492 blev hjemsted for de flygtende maurer, der så for at hævne sig på de kristne begyndte sørøveri. Dette blev dog først for alvor sat i system, efter at et par tyrkiske røverhøvdinge i første halvdel af 1500-tallet havde givet Nordafrika tyrkisk styre. Der ved blev sørøveri Algiers vigtigste næringsvej. Især var man interesseret i mennesker, der solgtes som slaver. 1625 var 100 mand fra Danmark-Norge i *tyrkisk fangenskab*. Dansk sejlads med større skibe gik nu mere og mere til det farlige Middelhav, men også i Kanalen og Vesterhavet kunne piraterne dukke op. Færøerne blev gentagende voldgæstet, 1629 bortførte sørøverne 30 indbyggere fra Hvalbøur og Suduroy.

Selv om de fleste af vore fartøjer ikke sejlede på Middelhavet, kom de jævnlig syd for Kanalen, og desuden havde mange af vore unge og yngre mænd taget hyre på fremmede skibe og blev ofte udsat for sørøverne. I 1627 indsamlede man 145 rdl. i Ribe, hvormed man ville ranconere (løskøbe) Clemend Maltbeck »udi Tyrky«. Pengene blev sendt til Poel de Villom i Amsterdam, som skulle ordne løskøbelsen, men de kom tilbage igen. Fangen var død. 1631 blev et af borgmester Hans Friis' skibe taget ved Spaniens kyst »af boskaier«. En ung mand fra Ho, Knud Sørensen, var sømand på et skib, der blev taget. Det rygtedes omsider hjem til Ho, men vished kom først efter års forløb, da der kom brev fra Knud selv. Han skrev, han var solgt som slave for 200 rdl. Hans far fik da 1649 et tingsvidne om dette, så han kunne gå rundt og forsøge at tigge beløbet sammen og løskøbe sønnen.⁵²

Det samme gentog sig med en Fanø-sømand, Hans Thomsen, der 1699 skrev fra Algier til sin fader, Thomas Nielsen, Sønderho, at han på en rejse med et hollandsk skib blev opbragt af en algiersk kaper og solgt som slave for 200 rdl. Men der skulle flere penge til for at få ham fri. »Fader«, skrev han, »dersom I kunne forskaffe 400 rdl., tror jeg, om Gud vil, at kunne komme løs . . . Jeg lever her i en stor elendighed . . . den mad, jeg får, kan jeg ikke holde livet ved og må med magt lære skibstømren, som er et tungt arbejde«. Han beder faderen skrive og sende brevet via en købmand i Hamborg, som handler på Livorno, til den engelske konsul Robert Coll. Faderen tog tingsvidne »om sønnens store elendighed« og kunne så begynde indsamlingen.⁵³ Slige tryglerbreve kunne ligeledes gives til skibbrudne, hvis de ville forsøge at tigge penge sammen til hjælp til køb af et nyt skib.

1741 blev nok en ung sømand, Calle Hansen fra Nordby, taget i Middelhavet. Piraterne forlangte 1600 thaler i løsepenge. Calles fader sendte et bønskrift til kongen om hjælp.

På forslag af den religiøse praktiker, biskop Chr. Worm, udkom der 1715 og 1716 kongelige forordninger, hvorefter der skulle oprettes en slavekasse, hvis opgave var at løskøbe fangne søfolk. Midlerne skulle skaffes fra alle hjemme-hørende eller befragtede skibe i Danmark-Norge og hertugdømmerne, som sejlede på Holland, Frankrig, England, Portugal og Spanien. Der skulle betales for hver rejse. Desuden skulle der to gange årligt samles ind i landets kirker.⁵⁴ 1717 noterede præsten i Tistrup: »Store bededag fik jeg til fangerne i Tyrkiet af Tistrup sogn 2 mark, af Hodde sogn 1 mark 12 sk.«. Midlerne fra skibene blev opkrævede af tolderne. For 1738-39 var det blevet til 224 rdl. Det fremgår af biskop Anchersens fallitbo, mens biskop Middelboe 1792 indbetalte 119 rd. 4 sk. til slavekassen, beløbet afleveredes på amtsstuen.⁵⁵ Der skulle betales efter skibets drægtighed og folkenes hyre. En lille stump af disse regnskaber er bevaret fra Varde (Hjerting). Vi nævner følgende eksempler:⁵⁶

1731, 2. marts.

Peder Nielsen, Ho, agter sig til Holland med sin smakke.

Skipperens løn	6 rd.	bidrag	12 skilling
Styrmandens løn	3 rd.	bidrag	6 -
Drengens løn	2 rd.	bidrag	2 -
Smakken 7 læster à 3 sk.			21 -
I alt			<u>41 skilling</u>

9. marts. Hans Lassen, Ho, agter sig til Ribe med sin smakke.

Skipperens løn	5 rd.	bidrag	10 skilling
Styrmandens løn	2½ rd.	bidrag	5 -
Drengens løn	1 rd.	bidrag	1 -
Smakken var på 6 læster, men vist kun ballastet, så summen blev 16 skilling.			

9. marts. Jens Nielsen, Ho, agter sig til Ribe med sin smakke.

Skipperens løn	6 rd.	bidrag	12 skilling
Styrmandens løn	2½ rd.	bidrag	5 -
Drengens løn	1 rd.	bidrag	1 -
I alt			<u>18 skilling</u>

10. marts. Jens Hansen, Fanø, agter sig til Elben med sin båd.

Skipperens løn	2 rd.	bidrag	4 skilling
Drengens løn	2 rd.	bidrag	1 -

Båden var kun på 1 læst, og den betjentes af de to mænd.

I overensstemmelse med forordningen betaltes der 3 sk. af hver læst, af skipperens og styrmandens løn 2 sk. af hver rd. og 1 sk. af lønnen for en matros eller »bådsmand«, her kaldet »dreng«, selv om han godt kunne have kraftigt skæg på hagen.

For 1730 er der bevaret et længere brudstykke af listen over bidragene »til fangerne i Tyrkiet«, ligeledes indbetalt på Varde toldsted og gældende en del af marts.

1. marts. P. Michelsen til Holland:

Skipper betalt	12 sk.
Styrmand betalt	6 sk.
Dreng betalt	2 sk.
Last 7 læster	21 sk. = 2 mk. 9 sk.

1. marts. A. Nielsen, Fanø, til Elben:

Skipper betalt	4 sk.
Dreng betalt	1 sk. = 5 sk.

2. marts. Knud Risbøl, Hjerting, til Glüchstadt:

Skipper betalt	14 sk.
Styrmand betalt	8 sk.
Dreng betalt	2 sk. = 1 mk. 8 sk.

3. marts. H. Jensen, Hjerting:

Skipper betalt	12 sk.
Styrmand betalt	6 sk.
Dreng betalt	2 sk. = 1 mk. 4 sk.

3. marts. L. Pedersen, Hjerting, til Altona:

Skipper betalt	6 sk.
Dreng betalt	2 sk. = 8 sk.

3. marts. H. Larsen, Ho, til Ribe:

Skipper betalt	10 sk.
Styrmand betalt	5 sk.
Dreng betalt	1 sk. = 1 mk.

4. marts. P. Hansen, Fanø, til Elben:

Skipper betalt	4 sk.
Dreng betalt	1 sk. = 5 sk.

4. marts. Jørgen Hansen, Fanø, til Elben:

Skipper betalt	5 sk.
Dreng betalt	1 sk. = 6 sk.

6. marts. Gravers Jensen, Hjerting, til Glüchstadt:

Skipper betalt	12 sk.
Styrmand betalt	6 sk.
Dreng betalt	2 sk. = 1 mk. 4 sk.

6. marts. J. Nielsen, Ho, til Ribe:

Skipper betalt	12 sk.
Styrmand betalt	5 sk.
Dreng betalt	1 sk. = 1 mk. 2 sk.

6. marts. J. Jørgensen, Hjerting, til Glüchstadt:

Skipper betalt	14 sk.
Styrmand betalt	8 sk.
Dreng betalt	2 sk. = 1 mk. 8 sk.

7. marts. J. Hansen, Fanø, til Elben:

Skipper betalt	4 sk.
Dreng betalt	1 sk. = 5 sk.

17. marts. S. Boisen, Ho, til Elben:

Skipper betalt	6 sk.
Dreng betalt	2 sk. = 8 sk.

I de 17 dage afgik altså 5 Hjerting-fartøjer, 4 fra Fanø (Nordby), 3 fra Ho og 1 hjemmehørende et ubenævnt sted, alle småskibe med kun 2-3 mands besætning. Noget ganske andet end da de tidligere tiders tæt bemandede everter dominerede.

Desværre var fristaden Hamborg ikke med i ordningen, flere af vore folk havde hyre derfra. Blev de fanget, var hverken stadens styre eller rederne villige til at hjælpe, trods det at den danske regering pressede på. Desuden mangedoblede banditterne efterhånden priserne.⁵⁷ De havde vel opdaget, at slavekassen havde penge.

Efter at flere andre sømagter havde tilkøbt sig fred for deres sejlads, gik Danmark ind på at yde faste tributgaver til deyen i Algier. Grev U. A. Danneskiold Samsø opnåede på Christian VI's vegne en hæderlig fredsaftale med deyen

Ibrahim Bascha i 1746. Skibene skulle så »bevise hinanden venskab og høflighed«, algierske kapere måtte højst sende 2 mand om bord, når skipperens pas skulle undersøges, og de algierske kaptajner måtte intet forlange eller tage fra et dansk skib; strandede skibet, måtte folkene ikke gøres til slaver, men måtte frit bjærge deres gods. Ingen dansk købmand eller undersåt måtte gøres til slave, og ingen tvinges til at købe eller sælge slaver. Skulle nogen slave svømme ud til et dansk krigsskib, skulle de leveres tilbage.⁵⁸ I 1752 opnåedes en lignende »fred« med Tunis.

Vi fik ikke så meget ud af ordningen med Algier som ventet, da sørøverne slæbte byttet til Libyen eller Marokko. Faren for piraterne hørte først op, efter at Frankrig i 1830-erne og 40-erne havde gjort sig til herre i Nordafrika.

Fra 1785 holdt landene op med kaperiet. Men Danmark-Norge fulgte ikke med. Da englænderne 1807 havde taget vor flåde, udstedtes der mange kaperbreve til danske, og kaperne spillede i de 7 krigsår en ikke uvæsentlig rolle. Nogle af vore folk tog også del heri, således Clemen Nielsen i Oksby, der kun førte et mindre skib fra Altona, men han gjorde så mange priser, at han for prisepengene kunne få et større skib. Med det sejlede han frugt fra Messina til Hamborg. Da det gjaldt om at komme først, pressede de med stor sejlføring. Men under en byge kuldsejlede skibet, og alle druknede. Han plejede at have sin besætning fra Oksby, så det har ramt sognet hårdt.⁵⁹

Mandskabets størrelse på småskibene

Vi ved ikke, hvor stort mandskabet var på vore vikingeskibe. En svensk »billedsten« på Gotland fra 700-tallet viser et vikingeskib under sejl med 13 mand. Osebergskibet fra omkring 850 var roet af 30 mand, men det var jo også et kostbart dronningeskib. Dengang og længe efter havde skibene et forholdsvis stort mandskab, og heri har vi næppe dannet nogen undtagelse.

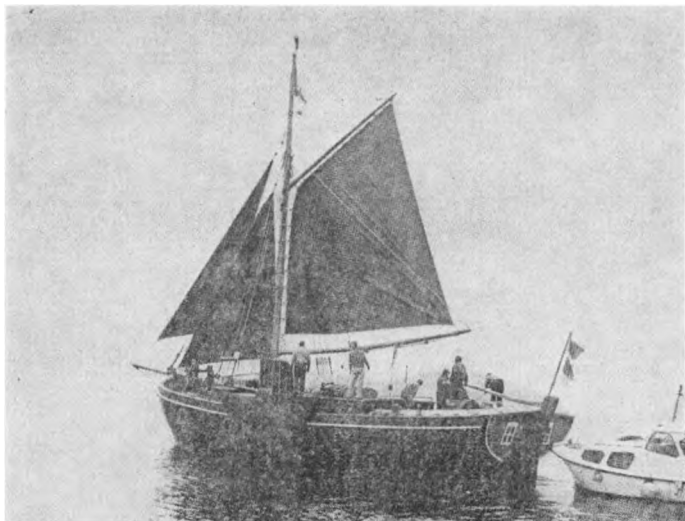
Man ved, hvor mange årer og dermed så nogenlunde hvor mange mænd hvert af vore skibe havde, som omkring 1500 stimedede mod Helgoland for at fiske.

Skibene opføres i følgende tabel for 1513:

	10 årer	9 årer	8 årer	7 årer	6 årer
Rømø				4	7
Ribe	4	7	3	1	
Varde			1	1	
Skast herred		4	2	1	
Fanø	3	2	1		
Mandø		3			
V. Horne herred	2	10	1		
I alt	9	26	8	7	7

De fleste skibe herfra førte altså 9 årer. Men som nævnt kan der godt have været flere mand end årer. Everten optrådte også ved Helgoland. Den brugtes især til kullerfiskeri og var i reglen bemandedt med 12 mand, i alt fald senere i århundredet. Biskop Hegelund noterer, at 24. april 1577 forgik 9 everter, hver med 12 mands besætning, og ligeledes 11. marts 1613, da der i en stormvejrnat forgik 5 fiskerskibe, everter, hver med 12 karle. Og som nævnt brugtes disse store skibe ikke blot til fiskeri.⁶⁰

Desuden havde man mindre både, som holdt sig nærmere kysten. – Som det fremgik af slavekassens regnskab, drejede det sig om småskibe, besat med 3 mand, en del kun med 2. Det var dem, der i sommermånederne så flittigt ilede frem og tilbage langs kysten til Elb-egnene og Holland. De sejlede også til England, Færøerne, Norge, Sverige og Østersø-egnene. Desuden var der større skibe til fjernere udenrigsfart, ligesom udenlandske fartøjer dukkede op, undertiden som tidligere i hele flåder. Men man klarede sig nu med en mere fåtallig besætning. Som et eksempel på Hjerthings større skibe kan nævnes Hans Krøgers smakke med ca. 1000 tdr. korn om bord, men som gik ned 1731 og havde da 7 mand med skipperen. – Efter 1680 vokser tallet af danske skibe, navnlig af de større. Det gjaldt også for vor egn.

Museums-everten »Johanne Dan« fra Ribe med flere folk, end da den kun betjentes af et par mænd. Bemærk »sidesværdet«, der kan sænkes og forhindre afdrift.

Fanø havde temmelig store skibe, navnlig i øens glansperiode. Se herom Kromanns store værk om Fanø.

Smugleri

At der smugledes meget stærkt her på kysten, og at mange varer gik uden om tolden, var alle vist klar over. Det foregik mere eller mindre skjult, derfor kan man heller ikke nu bringe så mange enkeltheder for lyset, som kunne være ønskeligt.

Ca. 1768 gav en anonym i en skrivelse til generaltoldkammeret en fyldig oversigt over, hvordan det foregik. Han fortæller, at på grund af Ribe ås ringe dybde, og fordi skibene så måtte pramme ladningerne ind til Ribe skibbro, havde byen fået lov til at klargøre skibene i Sønderho, der var »Ribes rette havn«. Her havde tolderen en fuldmægtig, mens han selv boede i Ribe. Når skibene kom fra det frem-

mede, nærmede de sig først Rømø og Mandø, som også sorterede under Ribe, og hvor »de dels selv og dels ved mødende både, som ere så store som gode koge eller hængemastede skibe, udlossede de fleste varer, førend de går til Synderhoe eller Hjerting« og lader den resterende last fortolde, mens de nævnte både sejler varerne ad Kongeå til Kær (antagelig Brokær) og Hjortlund, hvor varerne oplægges, til de kan køres til Ribe, eller de oplægges i »Giested« (Jedsted), »som er et af oplagsstederne til Ribe bys ulovlige handel«. De kan også sejle varerne ind til Ribe ad Midtmølleåen. Videre skriver den unavngivne: Ved Odden er indløbet til Fanø havn (Nordby), lige ved den ligger skippernes huse, der er oplagssted for dem, som handler med kontrabande, og »som ej selv har skibe til direkte at gå på Holland, Flandern, Engeland, Frankerige og ud i den middellandske sø m.v.« Ved Nordby var en sikrere havn end i Sønderho, Hjerting eller Ribe, »og hvor de hastigt kan gå ind og losse og lade, uden nogen mærker det«. – Kan sejlerne alligevel ikke blive af med varerne, oplægges de på Rømø og Mandø, stadig uden om tolden.

Fannikkerne afsætter lærred, tørfisk, brænde og tørv i Hamborg, Holland og Bremen og hjembringer »klæde, fint lærred, salt, vin, tobak, kaffebønner, hør, blår, kort alt tusinde gange mere end denne ø konsumerer«. Og på deres udture afsætter de ikke blot varer fra øen, men mængder fra Nørre- og Sønderjylland. De bruger falsk varebetegnelse, deres kontrabandeverer sælger de til købstæderne under navn af tørfisk og lærreder, der er toldfri; hvis tolderen så rigtig efter i tønder og halve fjerdinge, ville han finde mere klæde og bedste silketøjer end saltede fisk!

Hjertings handel og sejlads er mest på Hamborg, Holland, Engeland, Frankerige og den middellandske sø og Riga, hvorfra de forskriver sig rug, byg, hør, blår, salt, jern, stenkul, klæde m.m. Men mange sejlene går til Dødemandsbjerg [her menes sikkert Dødemandsbjerg ud for

Blåvand] og overgiver lasten til de førnævnte hængemastede skibe, mens det tomme skib går til Odden på Fanø. Spørger betjenten dér, hvorfra han kommer, hedder det: fra Sønderho, undertiden fra Hjerting, hvor han siger, han ikke kunne ligge sikker, og hvortil han atter agter sig, men i stedet for tager skipperen til Dødemandsbjerg og indtager ladning af landbrugsprodukter. Eller han går gennem Hoby og udlosser med både op til Ho, eller han går til Myrtue, hvorfra Varde-både bringer de udenrigske varer til Tarp og Janderup, hvor Varde- og Ribe-købmænd har oplag. Eller de sejler til Marbæk, Sjelborg, Sedding, Fovrfeld, Strandby og Gammelby.

Mandø har ingen toldbetjente, så dér er et sikkert losse- og oplagssted for de søfarende på Ribe, hvor folk efterhånden henter dem, sigende de kommer fra oplaget i Sønderho.

Ribe led under den nære toldgrænse mellem kongeriget og hertugdømmet, idet dette havde ganske andre friheder og rettigheder. Ifølge den anonyme udnyttedes det fra Rømø på den måde, at her landedes de fine varer silke, fløj, manschætter (tøj fra Manchester), kniplinger etc, som bondehandlere (kræmmere) afsætter i Haderslev len og på markeder i Jylland. Desuden handler øen med tobak og vin, og for tolden heraf skal toldbetjenten kun betale 15-20 rd. årlig.

Ikke alene snydes staten ved alt dette, men Ribes handel lider derunder.⁶¹ – Og man kan tilføje: Vardes gjorde også.

Den anonyme nævner det ikke, men som det er velkendt fra smugleriet på landjorden, benyttedes der også bestikkelser. Fannikkerne sagde: »Får toldereren en daler på det ene øje, kan han ikke se, får han en på hvert øje, kan han hverken se eller høre«. En gårdmand, der smuglede, udtrykte det samme således: »A hår som tier gien æn svolten hund æn stök brø!«

Vi skal nævne et par eksempler på smugleri. 1719 havde købmand Jørgen Lassens enke i Ringkøbing købt Lind-

bjerggårds smør, og godsets fæstebønder skulle ved ægtkørsel hente det på herregården, køre det gennem Varde om natten og føre det til skibet ved nattetid. Skipperen, Lars Sørensen, Hjerding, ville som sædvanligt slutte med at fylde skibet op med sorte pletter. Bønderne bedede i Blaksmark kro i mørkningen, men alligevel blev færden opdaget.⁶²

I den første halvdel af 1800-tallet smugledes der livligt ved Rørkær, hvor den høje Esbjerg Kleve hindrede tolderen i Hjerding i at se, hvad der foregik. Desuden gav smuglerne adskillige foræringer til tolderens køkken. Smuglerne var en mand i Ølholm ved Horsens og Hans Pedersen i Rørkær, senere Novrup. De udsuglede landbrugsvarer og modtog kolonial. Senere overtog Hans Pedersen selv virksomheden. Han var faktisk købmand og grossist. For at få Varde-toldere til at tro, det var tidligere fortoldede varer, blev disse kørt uden om byen gennem Gellerup ad »Tyvevejen« over Nybro (Vagtborg) og ind ad Varde Østerport. Gennem mange år benyttedes denne rute. Jens Jægum, Toftnæs, tjente i en årrække omkring 1840 hos købmænd i Varde. Da modtog de i mørke nattetimer mange varer ved byens volddige i nærheden af Østerport. De var kommet ad Tyvevejen, for at toldvæsenet ikke skulle få fingre i dem.⁶³

Dette drabelige smugleri må erindres, når vi i det følgende ser på de små varemængder, der fortoldedes i Hjerding.

Strømmen til Holland

Gennem mere end 1000 år øvede de mærkeligt rige Nederlande periodevis en dragende magt på vor egns folk. Begge steder var søfart en gammel livsform. Vore folk fandt dernede bedre muligheder for fremgang. Man kan sige om dem som om »der Sylter«, at de vil »die Welt sehen, will Erfahrungen und Geld sammeln«. Hertil kom i en periode endnu en drivfjeder: den hjemlige landmilitis og stavnsbåndet.

Derned gik handelsrejserne. Mange blev dernede, efterhånden flere og flere. I Amsterdam, hvis sidestykke i rigdom og pragt vi ikke havde magen til, fandtes ligefrem en dansk-norsk koloni. Nogle udvandrere var tjenestefolk, andre forretningsfolk og håndværkere, men især søfarende på fjerne hollandske kolonier og deltagere i den hollandske hvalfangst. Vi nævner en del eksempler:

Da Mette Hansdatter 1661 døde i *Ribe*, var Th. Jensen i Amsterdam en af hendes arvinger. Omkring 1696 døde tre ripensere i hollandsk tjeneste, den ene havde fartet på Ostindien og var død på hjemrejsen.⁶⁴ Niels Nielsen i *Janderup* havde en broder i *Orrø*, der sammen med sin kone døde under pesten 1659 og efterlod en 9-10 år gammel søn Niels Christensen. Niels Nielsen tog ham til sig og gav ham kost, klæder og skolegang og sendte ham så til Holland for at lære bødkerhåndværket. Han var dér i godt tre år, men kom syg hjem 1671, et års tid efter »kom han til pas« og tog atter til Holland, men i 1677 vidste man ikke, om han var levende eller død.⁶⁵

1746 rejste A. Nielsen, født i Nørhebo, til Holland, men døde på en rejse til Vestindien. Andreas Michelsen på *Før* fik fuldmagt til at hæve arven. 1751 rejste H. Tonnesens søn, H. Hansen af Hjerding, til Holland, men døde året efter på en rejse til Ostindien. Hans bror, Gunde, hævdede arven. 1753 kom en arv efter S. Sørensen til Oksby. I Holland havde han kaldt sig Sybrand Sybrandsen fra Graadieb. Samme år gav borger Jens Hansen, Varde, til kende, at hans søn, Hans Jensen, i juli 1752 var død i hollandsk tjeneste på rejse til Surnamen (Surinam, hollandsk Guayana), hvad datteren, Johanne, tjenende i Amsterdam, havde skrevet hjem. 1754 får skipper Gravers Iversen, Hjerding, fuldmagt til i Holland at hæve arven efter Jürgen Slot, der i 1740 døde ugift på en rejse fra Amsterdam til Ostindien. 1757 befuldmægtiger Bodil Jensdatter, Hostrup, enke efter Niels Foget, mons. Jan Kielbeck i Amsterdam til at hæve

arv efter sønnen, N. Nielsen Foget, der var død som matros i Hollandsk-Ostindisk Kompagni. En anden søn sejlede også fra Amsterdam. 1758 rejste Eve Nielsen, Varde, til Amsterdam og fik hyre til Stratdavid (Davids Strædet), men døde på rejsen. 1759 var Frands Hansen fra Billumtarp død på en lignende rejse. Evert Wittenberg, Amsterdam, blev befuldmægtiget.⁶⁶

Mens mange mistede livet i hollandsk tjeneste, var der andre, det gik godt. Vi kan nævne Jens Sørensen, der var født i Hemmet sogn 1733, og som blev en velhavende søkaptajn dernede, vendte hjem og købte en gård i Strellev, som han forsynede med nye bygninger og gav navnet Amstelborg. I Amsterdam har han vel boet ved Amstel. Jørgen Sørensen fra Ho blev ligeledes en velhavende kaptajn og skibsreder. Han døde i Amsterdam 1813.⁶⁷

Ofte er det dødsboerne, der giver os oplysninger. Her er nogle fra Hesselmed skifteprotokol: 1711 er der en sag om arv i Holland efter Axel Mathiesen fra *Al* og 1726 efter N. Pedersen Riber fra *Ho-Oksby*. 1732 kom skipper Hans Kjær, *Hjerting*, til Bjerregård, Holmslands klit, fra Amsterdam, han hjembragte Hans Dynesens gods. Denne var død dernede i december 1731. Skipperen havde en specifikation med fra Johan Krye, hvor Dynesen logerede. Der var bl.a. 40 gylden, 1 par sølvkospænder og nok et par sølvspænder, 3 par sølvknapper til en skjorte, 6 dusin større sølvknapper og 28 mindre, smukt og godt tøj, 1 skibskiste og en gammel skibstrøje m.m. 1737 døde S. Pedersen, der var fæster af et gadehus i *Billumtarp*. Han var året før rejst til Amsterdam og var kommet med på Grønlands-farten, men blev syg på skibet og døde den 28. maj og blev begravet den 8. juli på Rinefeldt i Grønland. Blandt hjemmets ret rigelige udstyr fandtes meget hollandsk stentøj, sølvkeer og sølvmonter, både danske og hollandske (sidstnævnte var enkens fæstengave), desuden kom Mads Hansen, *Oksby*, og overrakte hende 2 punge, som den sal. mand i sit yderste

havde bedt kammeraterne forvare og give hende. I den ene fandtes 46 gylden, i den anden 16 gamle og 15 nyere hollandske mønter samt 2 sølvskospænder og et par dobbelte skørteknapper.

1750 fik Anne Pallesdatter i *Grærup* bud fra en slægtning, Mathias Johansen Wejs, boende i Amsterdam, at hendes søn, som med husbondens tilladelse for nogle år siden var rejst til Holland, var død. Hans tøj, heriblandt en blå ulden damaskes nattøje med 3 dusin sølvknapper samt hans penge, 14 rd. 3 mark, var hjemsendt med en Hjeringskipper. Ved et skifte 1753 efter den rige skipper- og købmandsenke Mette Bertelsdatter i *Ho*, havde en arving for 18 år siden »absenteret« landet og var blevet gift og bosat i Amsterdam, nemlig Jens Bakkensen, der var født i *Ho*. Han havde antaget den reformerte religion. 1755 døde Maren Christensdatter af *Tarp* i Amsterdam. Hendes efterladenskaber førtes hjem af skipper Oluf Møller, *Hjerding*. Der var bl.a. 14 hørgarns særke og 1 »fin« særk, 4 hørgarns lagner, damaskes borddug. 10 par »canifases fruentimmer buxer« (noget ganske nyt og enestående i denne skifteprotokol, først 100 år senere begyndte almuekvinder her på egnen at bruge benklæder) samt 5 underskørter og 10 trøjer af samme stof, 8 kattuns nattøjer, 13 forklæder, 1 ulden damaskes korset, 1 fiskebens gjord og 2 fiskebens skørter og endnu dynger af særke, trøjer, strømper (røde, grønne, blå, hvide), 18 par halværmer, 24 hollandske kapper med kniplinger, agatørenringe indlagt i guld, 3 guldringe, sølv- og skospænder, 1 snustobaksdåse af messing og 1 af sølv, 1 par glarbriller, hvide sko, grønne tøfler med sølvbånd, 1 stråhat, 4 hvide og sorte vifter, 1 lille lakeret dragkiste, 2 hovedvandsæg, 1 hollandsk og 1 dansk salmebog og andagtsbøger, 78 rd. og en lærredspung med 76 gylden. Hendes øvrige midler, 460 gylden, var sendt som en veksel til købmand Rasmus Øllgaard, Varde. Hun har formodentlig været linnedhandlerske.

Da møllerens enke i *Grydvad* døde 1755 var hendes bror, Knud Andersen, blandt arvingerne, for 36 år siden var han rejst til Amsterdam, hans enke, Belia Heimast, oplyste, at de boede i Dort i Zeeland.⁶⁸

Disse skifter for blot 33 år fra et enkelt gods på kun 240 tdr. hartkorn bøndergods, men ganske vist omfattende en del gods i Ho-Oksby, amtets mest udprægede søfartssogne, siger noget om, hvad der også må være af hollandske familieforbindinger på de andre vestjyske godser.

Det kunne også ske, at der blev strid om arven, således 1707, da arvingerne førte proces om arv efter sal. Jes Christensen af Bryndum. H. Nielsen i Vognsbøl havde fået 5 sdl. 8 skilling samt 4 skålpund sæbe og noget kabelgarn, men han var ikke tilfreds. Bl.a. fandtes blandt den afdødes gods en seddel, vel udstedt før den rejse, der medførte døden: »Hvad jeg lader ligge hos Henrich Mesmaker er i penge 18 sdl. danske croner og klæde til kjol og bukser og fordrer dertil en klædekjol med bukser og en blå underklædning, 1 par nye sko, 1 engelsk hat og en ny skjorte«. Og der var endnu mere. De to medarvinger, der var fra Guldager, havde vist selv hentet arven, og de hævdede, at der var løbet »adskillige omkostninger på«.⁶⁹

Mange søgte til Holland for at få plads som matroser, således havde skipper P. Michelsen, Ho, 1731 »en del søfarende folk hyre at søge« med til Holland på sin smakke og ligeledes Knud Risbøl og Jac. Frandsen, Hjerting, alle på første udrejse i marts.⁷⁰ Købmand Toxen fortæller, at da han 1739 rejste fra Hjerting til Holland, var der »nogle og halvtreds matroser om bord, som ville til Amsterdam og have hyre«. H. Jessen, der døde i Sønderho 1718, 84 år gammel, benævntes som »forhen styrmand i hollandsk tjeneste«. Kromann nævner i sin »Fanøs Historie« flere eksempler. Jævnlig havde skipperne også nogle med hjem igen og undertiden andre passagerer, bl.a. folk, der havde studeret, og som nævnt købmænd og studehandlere.⁷¹ Fra

Ho-Oksby fortælles om de mange unge, der navnlig fra midten af det 18. århundrede som sømænd søgte hyre fra Holland. De bragte allehånde kønne ting med sig hjem, bl.a. de ejendommelige hollandske ure.⁷² Fra Janderup fortælles en sagnomspunden historie om Anders Hansen, født 1754, der bankede sin ridefoged, fordi han havde gjort tilnærmelser mod karlens kæreste, og derfor måtte flygte, kom til Holland, blev sejlmager og meget rig.⁷³

Andre kom som flygtninge. Når man ser, at et par bortrømte soldater 1647 er født tæt ved vore »havne«, den ene i *Hyllerslev* og den anden i *Oksby*, er de utvivlsomt flygtet ad søvejen. De dømtes til fængsel og arbejde på Bremerholm. Endnu en soldat fra *Vester herred* rømte dette år.⁷⁴ 1707 stævner regimentsskriveren 15 bøndersønner fra herredet, som var undvigt, og nogle af dem var af »landet bortdragen«. 1708, 5.-6. marts, forsvandt to unge fra *Endrupholm* gods. De tog med båd fra Sønderho til Ballum og derfra videre til Holland. 1710 rømte to karle fra *Alslev* fra Visselbjerg stavn og desuden en fra *Hodde præstegård* og en fra *Frisvad mølle*, i september samme år rejstes sag mod 18 karle fra *Sneum* og *Tjæreborg sogne* og mod næsten lige så mange fra *Skast sogn*, som »uden pas og skudsmål har undvigt fra Krogsgårds gods for at befri sig for indrullering til landmilitisen«. En række af fædrene oplyste, at sønnerne for 5-6 år siden var rejst til Holland. De dømtes som rømningsmænd til at pågribes, og de, der huser eller hæler dem, til at straffes efter loven.⁷⁵ Danmark var jo 1709 atter trådt ind i den store nordiske krig, og hæren manglede mandskab. Herude var det næsten blevet umuligt for proprietærerne at levere rekrutter nok, en pligt, der var betinget af loven om stavnsbåndet. – *Hunderup Kærgård* efterlyser 1724 tre sønner fra en gård i Sejstrup, senere endnu en fra denne by samt Enevold Hansen, der døde i Ostindien, 1728 stævnedes Sneumgård 12 fra *Sejstrup*, der var undvegen, de fleste var »rejst til Holland til skibs«, nogle var dog kun

taget til hertugdømmet, og 1735 var der atter forsvundet 12 fra byen, 4 af dem var rejst til Holland eller for til søs.

De, der vendte tilbage, blev så grusomt modtaget, at det ikke fristede mange til at gøre forsøget. Kongen havde endda 1709 givet en pardon for en del landsoldater af *Ballum*, *Emmerlev* og *Møgeltønder sogne* i Ribe stift og *andetsteds* dér i egnen, som var taget til fremmede steder, de måtte frit indfinde sig og søge deres næring uden at indrulleres i landmilitserne. Hvordan det var gået dem, der i god tro til dette løfte vendte tilbage, oplyser et nyt kongebrev om af 16. marts 1711. Det hedder heri: »Såsom Os allerundänigst er bleven foredraget, at en del mandskab i Ribe stift, og deraf nogle af de folk eller matroser, som havde begivet sig til fremmede steder og ifølge af Vores pardon for sådanne folk d. 27. sept. 1709 og 22. feb. 1710 allernädigst udgivne patenter, sig igen dér til stiftet har indfunden, skal af deres övrighed og landofficererne med hug og slag samt fængsel ilde beegnes, indtil de svärger at møde for den angående landinfanteriet forordnade session, alligevel de derfor i fornævnte patenter ere befriede og stillet sig i vores tjeneste til søs at lade inrollere, så er Vores allernädigste vilje og befaling, at du straks herom nøje inkvirerer og de vedkommende alvorligen tilholdes med allerunderdanigste respekt sig forskrevne vores allernädigste patenter at holde efterrettelig, så at samme folk nyder frugten af det, som dem derudi er tilsagt. Dermed sker Vor vilje. Befalendes dig Gud. Skreven på Vort slot, København d. 16. marti ao. 1711. Under Vor kgl. hånd og signet. Friderich. R.«

Brevet var sendt til amtmanden, der lod det læse på tingene, på Skast herred allerede dagen efter.⁷⁶

Men rømningen fortsatte. 1711 rømte 6 karle fra N. Bork og Skuldbøl og 1 fra Østergårds gods. Også efter krigens ophør undveg man. Således lyste Fr. Lassen, Nørholm og Grubbesholm, efter 16 unge karle, 1730 lyste Qvistgård, Østergård, efter 9 bortrømte. 1732 undveg N. Pallesen og

S. Larsen uden pas fra Lunderup stavn, de skulle have gået landsoldat. 1762 lyste Lundenæs efter 24. – Også andre end bønder søgte tilflugt i Holland, hvis de kom på kant med loven, f.eks. Enevold Kruse til Houm, der, mens han var officer i Norge, for en forseelses skyld måtte drage udenlands.⁷⁷

Stavnsbåndet 1733 formåede ikke at binde de unge. Noget efter dets indførelse besværede proprietærerne i Vester herred sig over, at det var kommen så vidt »på den skarpe hede- og sanddrevne jord, at fast hverken jordegodsejere nu mere kan få dygtige karle enten til gårdfæstning eller til Hans Majestæts tjeneste som landsoldater at levere«. Det unge mandkøn er kommen i den onde vane at udløbe til det holstenske og videre derfra til Holland, hvor de fleste bliver og ikke derfra vender tilbage.

En ung mand fra *Orrer* sogn, der var flygtet fra *Endrupholms* stavn til Holland, skrev glædestrålende hjem, at det gik ham godt, og han havde lært en pige at kende, og de ville giftes efter påske, men der krævedes en vandelsattest. Hans far fik da udstedt et sognevidne, der tiltrådtes af sognepræsten.⁷⁸ Da både brev og attest er gengivet i tingbogen, er det ikke umuligt, at proprietæren har brugt dem til pengeafpresning hos udstederne, der altså havde hjulpet en rømningsmand.

Præstesønnen fra Lunde, hr. Thomas Bredsdorff i Olle-*rup*, skriver om forholdene herude ved midten af 1700-tallet: »I sognene op til Vesterhavet er deres inclination at tjene til søs, hvorudover en stor mængde udgår til Holland, nogle vel med tilladelse, men en stor del sniger sig bort, en del kommer vel tilbage, men mange bliver derimod borte, da ikke alene en stor del dør på rejsen enten til Indien eller til Grønland, hvor de gå på fiskefangst, men endog mange sætter sig ned at bo i Amsterdam eller andre steder.«⁷⁹

Her har en kyndig samtidig klart udtrykt det, der er påvist i det foranstående. Når vi så tænker på, at der samtidig

var betydelig afgang fra landet til købstæderne, forstår vi, der ikke blev mange tilovers til det hjemlige landbrug. Og samtidig ser vi, at landmilitis og stavnsbånd stærkt har forøget udvandringen.

Nogle varer man sejlede med

Toldbøgerne er den vigtigste kilde til vareomsætningen herude i gamle dage, men den er såre mangelfuld. De fleste Varde-toldbøger er kasseret, efter at de var kontrolleret. Desuden var visse afgifter udforpagtet i perioder således accisen, så kun forpagtningsafgiften heraf er anført, men ikke varemængderne, den var 1646-58 35 dl. årligt, den gik under enevælden ind under konsumtionen. En tid var maltaccisen særskilt udforpagtet. Og selve småtolden kunne være udforpagtet, således 1624 til Villum Hansen, Ribe, der gav 65 dl. for Vardes og 250 for Ribes småtold, hvad der nok illustrerer forholdet mellem de to byers handel. Også mængden af øl, vin, brændevin, salt og tobak kan heller ikke altid klares. Oplysninger om varemængder har derfor mange huller, og de kolossale smuglerier gør dem usikre. Noget kan der dog oplyses i dette afsnit, se tabellerne over ud- og indførsel.

Korn. Næst efter stude var korn det vigtigste, man udførte over Hjerding, og der var år i 1600-tallet og senere, da korneksporten betød mest. 1673 og 1697 sejledes f.eks. kun 64 og 70 stude herfra, men 2739 og 1519 tdr. rug. Tilmed kom hollænderne undertiden selv og hentede studene.

I lang tid var det næsten kun godsejere og præster, der kunne sælge korn til eksport. Bondens overskud af korn gik til landgilde og tiende. Da naturalielandgilden afløstes med et pengebeløb, kunne driftige bønder nok få nogle tønder korn til salg, når der ikke var misvækst. En dygtig bonde i Hemmet med en gård på 2½ td. hartkorn solgte 1771-94 i gennemsnit ca. 5 tdr. rug om året og en gang imellem nogle tdr. byg og lidt havre. Om Alslev-Hostrup sogne skriver præsten Abraham Jessen 1768: »Af avlingen sælges lidet rug, men mindre af de andre [korn]sorter. Det lidet rug, som er at undvære, opkøbes af købmændene i Varde til udskibning til Holsten, Amsterdam, Hamborg og Norge fra Hjerding eller Varde toldsted . . . en særdeles god ren rug falder her overalt«. Mange vestjyder ville dog hel-

lere »trække end køre deres korn af gårde«. Ofte havde godsejeren både sognets kirke- og kongetiende, dvs. $\frac{1}{16}$ af bøndernes kornavl foruden sin egen.

Man sejlede også, navnlig fra Ribe, med korn og anden fetalje til kongens og statens brug. I en række år sejledes der med det udskrevne magasinkorn til fæstningen Glückstadt eller en havneplads i nærheden. En del heraf gik også over Hjerting. 1697 fik toldereren dér en anmærkning, fordi der ikke var dokumentation for en ladning, skipper M. Pedersen havde sejlet med, toldereren svarede, at attesten lå hos amtsskriveren. Det var ham, der lejede skipperne. Det meste korn indskibedes åbenbart ved små ladepladser rundt omkring ved kysten, bl.a. ved Nymindegab, i hvis nærhed skibene ankrede op, og så førte pramme og både kornet fra land ud til dem. I årene efter Englands-krigen havde Ringkøbing 11 skibe på i alt 143 kommercelæster. De førtes af Fanø-skipperne, der havde part i dem. De indtog på den nævnte måde kornet fra Bølling og Nørre herreder ved Nymindegab. Magasinkornet kunne også hentes længere borte. 1696 sejlede C. P. Risbøl med en ladning fra Ålborg.

I marts og april 1731 sejlede skipperne H. Larsen, Ho, med sin skude på $4\frac{1}{2}$ læster og J. Nielsen, Ho, med sin smakke på 6 læster, begge ballastede, til Ribe for at indtage magasinkorn. Følgende havde indtaget magasinrug: P. Risbøl, Hjerting, med sin smakke på 8 læster 352 tdr., Gregers Jessen, Hjerting, med sin smakke på 6 læster 350 tdr. og P. Bertelsen, Ho, med sin skude på $4\frac{1}{2}$ læster 232 tdr. Rugen blev indført i Hjerting told, men det kan ikke ses, hvor den er lastet. Kornet skulle til Glückstadt. – 1701 sejlede skipper H. Olufsen 266 tdr. magasinrug til Oldenburg, der jo dengang hørte under den danske krone. Da Chr. Risbøl havde været i Oldenburg med 400 tdr. magasinkorn, manglede der 19 tdr. ved losningen. Han svor på, det skyldtes undermål, da han hverken havde brugt eller solgt deraf. Hans skibsfolk var to mænd fra Hjerting.

Af nogle kornskatregnskaber kan vi se, hvad skipperne fik for at sejle kornet fra Ribe til Glückstadt. 1672-73 sejlede P. Hansen fra Vejers og Gravers Frandsen, Hjerting, hver 212½ tdr. rug derned, og herfor fik hver 48 rd. 4 mark 3 sk., Hans Hansen, Hjerting, fik 45 rd. 5 mark for 200 tdr. byg, altså samme fragt for 1 td. rug og 1 td. byg (1 mark 6 sk.). Desuden fik skipperne havnepengene dækket med 1 rd. pr. skib. Det følgende år sejledes for samme priser. De øvrige skipper var H. Jørgensen og Jesper Hansen af Røme (Rømø), sidstnævnte mistede sit skib på hjemrejsen fra Glückstadt. Hans kone fik 1 ekstra rd., uvist hvorfor. Ved udrejsen fra Ribe var skibet – en smække – blevet fortoldet for 1 rd. 1 mark 8 sk. Endvidere sejlede Knud Sørensen og Las Jensen med 225 tdr. byg, N. Jespersen af Rømø og J. Nielsen af Hjerting med 200 tdr. malt, N. Mortensen af Ho med 125 tdr. malt, Anders A. Nissen af Højer med 537½ td. byg og H. Hansen med 437½ td. rug. For det bortsejlede korn, i alt 2894 tdr., betaltes der 90 rd. i pramleje fra Ribe og åen ud til skibene. Det er vist faldet revisionen lidt for brystet med denne pramleje, da regnskabet er bilagt med et tingsvidne, hvor byens edsvorne kornmåler, Jørgen Jensen Faarkrog, sad »inden 4 stokke på bytinget« og svor, at folkene fik af 1 td. korn til Schidenhjørne eller åmundingen 2½ sk., til Skøgum 3 sk. 1 alb. og ud på reden 4 sk., og der var 3 karle i hver pram. 1729 sejledes der stadig korn, men som sædvanligt kom de fleste skibe tomme (ballastede) tilbage. Private befragtere sejlede korn over Hjerting til Rømø og Før og navnlig til Norge, f.eks. sendte Viborgborgmesteren H. Knudsen 650 tdr. rug og 200 tdr. byg med Hans Krøyer derop.⁸⁰

Sorte potter (jydepotter) fremstilledes fra ældgammel tid i store mængder forskellige steder i Jylland; i tiden 1600-1900 navnlig i egnen omkring Varde; i 27 sogne fra Brøndum til Grene havde man travlt med »o gjør potter«, i

visse af sognene næsten i hvert hjem. Alene i Horne sogn lavede man i 1850 ca. 270.400 stykker. Med mindre kar sat ind i de større blev de – indpakket i lyng og opstablet så højt som et lavt hølæs – kørt til ladestederne Varde, Janderup og Hjerting, mens andre mængder kørtes landværts viden om, ja, helt til Dresden og Wien. Til København udskibedes de fra Kolding. Nordjyske kar sejledes fra Hjarbæk til Limfjords-byer samt til Norge og København.

Landets største udførselshavn for sorte potter var dog Hjerting. De fleste skibe havde potter med, ja, så omfattende var handelen og eksporten her, at byen havde sin egen norm, værdi- eller mængdeenhed, det såkaldte »Hjertingtal«, hvor der skulle 20 tal til en »talsnes«. Til et tal hørte gerne mere end én potte. En bestemt art gryder gjaldt for $1\frac{1}{2}$ tal, dvs. at af disse store kar skulle der kun 14 til snesen. De allerstørste gryder og specielt fremstillede ting solgtes enkeltvis. Andetsteds havde man et andet mål, bytallet. Visse store pottehandlere ladede selv et skib udelukkende med sorte potter, således Hans Clausen i Varde, der i en snes år omkring midten af forrige århundrede havde et potteskib, som førtes af fannikken Jens Pedersen, kaldet »Døve Jens«. Den bekendte Bertel Vittarp bar sig ad på lignende måde, idet han og hans sønner kørte til lands og solgte, mens potteskibet dirigeredes til havne sydpå, efterhånden som sælgerne nåede frem.

Næsten alle solgte dog til skipperne. Det fremgår bl.a. 1732, da revisionen af toldregnskabet kritiserede, at tolderen ikke havde bilagt angivelsen af sorte potter på en dyrere sort stemplet papir. Dertil svarede tolderen, at han aldrig tidligere, ej heller hans formand, borgmester Taulow, havde brugt dette papir, og »siden disse sorte potters udførsel ikke sker til købstedmænd, men bonden sælger dem til skipperne her ved toldstedet, og disse bådførere og fiskere, som derved lidet til opholdet nyder [fragt og avance], så har jeg allerunderdanigst sluttet, at det ikke er nogen

købmandshandel eller vare«. Forvalteren lod spørgsmålet gå videre, og 23. juli 1733 bestemmer rentekammeret, at det bliver ved det gamle.⁸¹

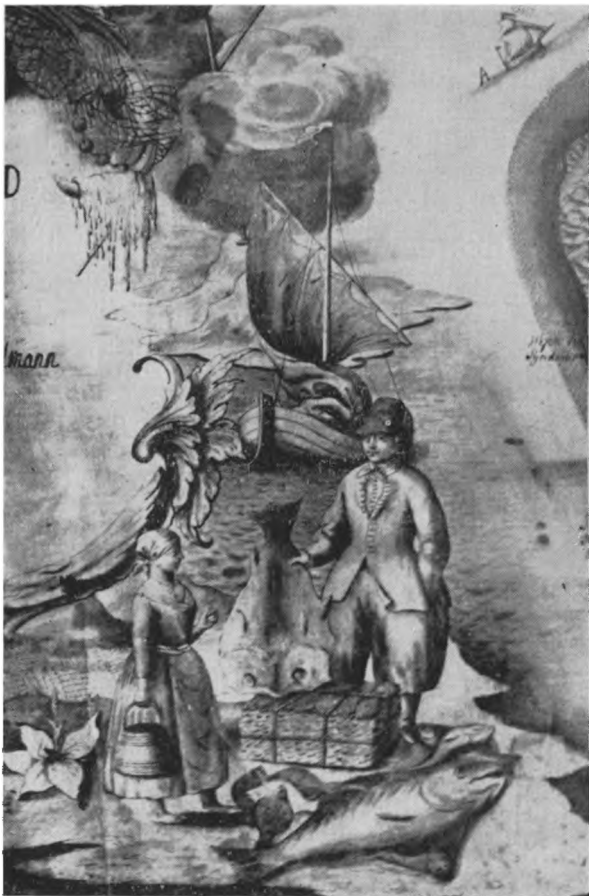
Hvornår eksporten begyndte er ikke godt at vide. Pottehandelen må være ældgammel, men man kender ikke meget til den i gammel tid. 1583 kom en Vejle-båd med sorte potter til Skelskør. Det er omtrent det hele. Varde toldregnskab 1594 nævner ingen, men måske skulle varen ikke fortoldes dengang. I alt fald må der være eksporteret kort efter, for toldrullen 1643 tager 3 rd. 1 ort af hver 100 rd. sorte potter, og 1671 eksporteres for det ret betydelige beløb 1073 rd., og det holder sig over de 1000 rd. dette århundrede ud, med undtagelse af 1673 og 74 samt 1683, 84 og 91, da det er lavere, værst i 1673, da der kun udskibes for 469 rd.⁸²

Fra 1700-tallet er kun en enkelt fuldstændig liste over ud- og indgåede skibe fundet bevaret. I vintertiden januar, februar og december sejledes der ikke fra Hjertering.

Fra Hjertering udgik i 1731 i månederne

marts	14	skibe, hvoraf	7	med potter for	33	rd.
april	15	-	6	-	50	-
maj	17	-	14	-	132	-
juni	16	-	12	-	96	-
juli	28	-	26	-	171	-
august	30	-	27	-	170	-
september	11	-	10	-	63	-
oktober	15	-	15	-	104	-
november	1	-	0	-	0	-
I alt	147	skibe, hvoraf	117	med potter for	819	rd.

Pottemageriet var sommerarbejde. Derfor eksporteredes der ikke mange kar de to første forårmåned, formodentlig kun potter, der ikke var solgt året før. I de sidste måneder afgår der næsten ikke et skib, uden det har potter med. Noget lignende var forholdene denne her beskrevne periode ud, dog nok med færre udskibninger under Englands-

Del af titelvignet af kort over Skast herred 1762, visende en af herredets fiskere med bl.a. et bundt tørrede rødspætter, sammenbundet med halmsime i standardpakninger med fisk af bestemt mål. Det var sådanne bundter, der sejledes med. Efter Kristensen: Gamle sydvestjyske fiskerlejer.

krigen. Havde en skipper ikke fået lasten fuld, var det reglen, at han tog til Hjerting og fyldte den op med pletter inden udrejsen.

Tørfisk. Fra fiskerlejerne ved amtets kyst og øer blev der meget tidligt drevet stort havfiskeri. Som nævnt udførte Ribe fisk allerede i 1200-årene. Den største del gik til indlandet, men i alt fald efter 1500 gik en betydelig del til Elb-egnene, navnlig til Hamborg, men også til Bremen. Skuller og hvilling (kuller) var blevet de vigtigste fisk. Fersk fisk kunne kun sælges til de nærmest boende. Når fisken bragtes i land, måtte den derfor straks behandles, renses, saltet, tørres eller renses og tørres. Derefter blev den sorteret og bundtet i standardpakninger med en mærkepind. Både Ribe- og Varde-folk lå »i fiskend«, opkøbte og behandlede fisken ude ved lejerne. Fiskerne var til dels egnens bønder, men også byfolk fra Ribe og Varde, hvor der fandtes en Fiskergade og en Fiskerslippe. Et vist hold havde adskillige købstadfolk på fiskerne derved, at de forstrakte dem med udrustning eller havde part i fartøjerne. Det samme kunne adelen fra egnens herregårde have. Fiskerne og købmændene havde samme interesse. Under den nordiske syvårskrig blev det forbudt at udføre fisk. Ribe klagede, forbudet gjorde, at de ikke kunne »forlægge« fiskerne med udstyr, påstod de, og de bad om at få lov til at udføre »vindtørrede skuller« (hvilket var hovedartiklen). Det bevilgedes.

Det største fiskemarked herhjemme var Ribe-markedet; til det strømmede tørfisken pr. skib og pr. vogn, og hertil kom opkøbere fra nær og fjern. Mads Pedersen Rostock skriver om 1600-tallets Ribe: »Det flittig fiskends folk med Fiæle-hualte baade Dig gæster idelig med Fiske-Vaare gode«. Denne »fjælehvælvning« eller »combarte« var en træ-kasse, dannet af 1 til 2 tylt brædder og tømret sammen over den opstablede tørfisk, så den ikke skulle tage skade af regn eller havvand under sejladsen. Efterhånden lod mange fiskere selv fisken behandle og sejlede den derefter til udlandet; stadig gik den til Hamborg, Stade, senere også Altona og Cuxhaven. I Hamborg var hovedmarkedet. Når fisken sorteredes, blev den »skudt« efter Hamborg-mål

(dvs. undermålerne udskudt). Ringkøbing-købmænd brugte Ringkøbing-mål. Når fisken kom til Hamborg, blev nogle prøver undersøgt, der kunne da »slås vrag« (Wrak) på dem (kendt dårlige). Her var mulighed for snyderi med afregningen. Det var en tillidssag for skipperen, når han skulle sælge fisken dernede for andre, hvad han ofte skulle. Det kunne ske, han sveg tilliden.

Den mængde fisk, der fortoldedes, var stærkt svingende. 1671 gik der 86000 flyndere gennem tolden, året efter dobbelt så mange, 1674 under det halve. Det bedste år var 1691 med 875.000, gode år var også 1683 med 530.000, 1687 med 417.000 og 1688 med 380.000. Det ringeste år var 1696 med 36.000. Desuden udførtes nogle tdr. ål, saltet hvilling og torsk og nogle få tunger (»hundetunger«).⁸³

Foruden saltvandsfisk eksporteredes i 1720-erne og 30-erne også *tørrede ørreder*. 1732 udførte borgmester Bertel Thaulow, Varde, tørrede ørreder for 20 rd. til Hamborg. Skipper A. Sørensen, Fanø, og skipper N. Jensen (for N. Pedersen) udførte hver tørrede ørreder for 20 rd. til Husum. Toldvæsenet vil have fisken fortoldet som laks med 6 sk. pr. stk., men tolderen protesterer: De er ikke laks; »mangfoldige her i egnen sælger og indkøber«. Handelen fortsætter de følgende år. 1731 sejlede Peder Christensen, Ho, med tørrede ørreder for 16 rd. og sine egne tørrede flyndere til Mikkell Christian i Husum. Samme Mikkell fik også tørrede ørreder for 6 rd. med J. Jessen fra Fanø. Samme år sendte købmand N. Johnsen, Varde, tørrede ørreder for 8 rd. til Holland. Jeg kan desværre ikke oplyse, hvor man har købt disse fisk. Fiskedamme var der mange af dengang, men det var mest karper og karusser, der holdtes, kun sjældent ørreder.⁸⁴ Det har været vor hjemlige ørredfisk. Den har ikke noget at gøre med den nu anvendte dambrugsfisk, regnbueørreden, der først 1880 indførtes fra Amerika. Der må ved denne tid i 1700-tallet have været ret stærk interesse for ør-

redfangst, netop 1725 begynder løjtnant S. L. Jacobi, som den første, sine forsøg på befrugtning af ørredrogn. Måske stammer de tørrede ørreder fra samme primitive art fiskeri, som grønlænderne bruger, hvor man afspærrer en bæk eller et lille vandløb, så der dannes en dam, der senere tørlægges ved at bryde hul på afspærringen.

Luskram. En importartikel, der nok vil vække forundring hos mange, er det såkaldte luskram, der hjembragtes fra Holland.

1731 kom skipper Knud Risbøl til Hjerting med en ladning, mest kolonial, til forskellige, heriblandt var der luskram. Købmand A. Bygum, Holstebro, havde således »luskrams klude til 20 rd.« sammen med en del kolonialvarer. C. Laursen, samme sted, havde luskram for 16 rd. samt kolonial. Rebslager P. Andersen, Ringkøbing, havde gamle luskrams klude for 10 rd., Anna Jensdatter Torsk, Lemvig, ligeledes, og Mogens Risom, Vejle, havde for 30 rd. samt tomme apotekerkrummer og forholdsvis mange kolonialvarer, også 4 Nykøbing-borgere fik luskram, nemlig P. Værbjerg og J. Skjærbæk hver for 12 rd., A. Schødt for 8 og N. Draaby »luskram, klæder og klude« for 30 dl., som den eneste her fra egnen optræder Jonas Pedersen i Guldager med kram for 3 rd. I næste fragt, Risbøl kom med, var der bl.a. luskram til Anna Hansdatter og Morten Jensen i Holstebro.

Luskram er altså gamle vævede stoffer, de mere velhavende hollændere havde kasseret; de kunne regnes som lumper, dvs. pjalter, således 1655, da lensmanden fik bud fra kongen om, at for at hindre den farlige pestilenske sygdom i Amsterdam i at overføres til Nørrejylland måtte ingen klæder, klude, lumper eller andet sådant, hvormed sygdommen kan fænge, og som kommer fra Amsterdam, sælges i Riberhus len, og det forbydes skipperne at komme med sådant under straf af deres skibes konfiskation. Man

forstår smittefaren. I lang tid havde man altså købt lus-kram.

Også i 1731 kom Jac. Frandsen fra Holland med kolonialvarer til forskellige forretningsfolk, ligeledes med lus-kram, således til Maren Sadelmagers enke i Varde for 4 rd., og til Abigail Nielsdatter, Holstebro, og Anne Jensdatter, Horsens, for 5 rd. Og Jens Nielsen Jafsen, Ho, havde lus-kram for 6 rd. for Mette Skomagers i Varde. Samme år hjembragte H. P. Kiern fra Holland kolonial og lus-kram for Hans Ladefogeds enke i Fredericia. Og da Risbøl kom hjem sidst i november, havde han for 12 rd. til førnævnte J. Skjærbek, der samtidig fik 1000 valnødder.

I 1735 var der henimod en snes mennesker i Ringkøbing, både mænd og kvinder, som »fór« med lus-kram, heriblandt klude af silke og uld, som de selv hentede i Holland. I de dage tog enhver anstændig købmand i vore vestjyske byer mindst én gang om året med skibet for både at sælge og købe i Amsterdam.

Revisorerne havde vist en fornemmelse af, at dette kram nok ikke var »luset« alt sammen. Tolderen oplyste da, at det var gamle klude og klæder, der altid blev fortoldet efter værdien. De »alene til fattige folks nytte indføres, og tjenestekvinder medtager dem, når de fra deres tjeneste i Holland her til deres fædreland afrejser og hjemkommer«. – Det var nu ikke blot tjenestefolk, der kom med varen. Af det foregående så vi, at købmænd og handlende importerede og jævnlig selv opkøbte dem i Holland. Vasket og istandsat kunne kluden vel nok pynte et kvindehovede eller gøre sig på en mandfolkehals.

Lidt senere sejledes der klude den anden vej, men de var nok ikke af silke! Eventyreren Petrus Marinus Schmidt, der 1788 tog borgerskab i Varde som parykmager, men tjente mere som pjaltokræmmer, fortæller: »Denne handel var mig en profitabel handel, jeg var ene om den, undtagen én i Hjerting. Jeg kunne få hele læs at købe; men så ville jeg

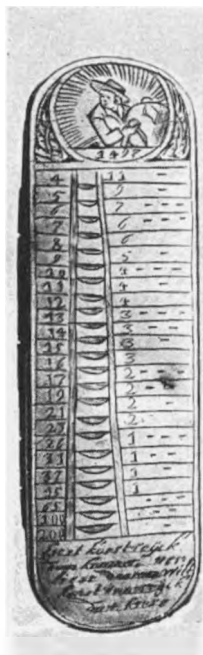
drive handelen højere i vejret og handle med alle slags varer. Det gik ganske godt i nogle år indtil en høst, jeg skikkede varer til Hamborg med en skipper fra Fanø, ungefær for 300 rd. Men i stormvejr forgik skibet med mandskab og ladning«. Næste forår sendte Schmidt pjalter, huder, skind, flæsk, smør m.m. med skipper Hans Thuesen fra Ho, men skibet strandede ved Cuxhaven. Schmidt tog da fat som kludesamler igen. »I 4 uger kunne jeg samle 60 lpd. og derover gamle, blegede klude«. ⁸⁵

De gik vel til papirmøllerne.

Tobak og kridtpiber. Vore folk, der så flittigt besøgte Holland, kunne ikke undgå at komme i forbindelse med tobak og kridtpiber. Tobak var der dynger af, og blot i en enkelt by havde 20.000 mennesker travlt med at lave kridtpiber eller sælge dem.

I Ålborg var tobaksrygning i beværtninger ret almindelig 1638. Og Ribe har næppe været bagefter. Den første sending her til egnen, man kan kontrollere, var en kasse tobak, ripenserne købte i Amsterdam 1658. Gennem Varde told kom tobak fra Glückstadt 1664, idet Villum Petersen af Fredericia kom derfra med 4 kasser, desuden havde han 1 fad annis og 1 kar humle. Det er dog fra omkring 1670, tobakken optræder til stadighed i Varde toldregnskaber, da kom der 6 pund »gemene tobaksblade« i tolden. Mængden voksede snart. Allerede 1697 landedes her 1120 pund, men det blev atter mindre. Den første tobak, der kom til Danmark, var skåret eller spundet. Det var 1666, man indførte hele tobaksblade til København, 5 år efter kom de altså til Hjerting.

10 år senere starter kridtpiberne i regnskaberne, ret beskedent med 20 dusin, er 1697 vokset til 36 dusin, og væksten fortsætter. Justitsråd Bruun, Krogsgård, gjorde i 1762 et prøveköb i Hjerting, og det må være faldet godt ud, for i februar næste år købte han 5½ dusin piber dér – men den

En tobaksdåse med logtabel. Når loggen var kastet ud, og et mærke på linen løb ud af rullen, sømanden stod med i hænderne i bagstavn, målte han tiden ved at tælle højt i en bestemt takt, f.eks. to tal pr. sekund. Det tal han nåede til, når linen var udløben, aflæstes i venstre, stigende talrække; ved at se tallet overfor i højre, aftagende talrække, ses det antal sømil, skibet med den fart har sejlet pr. vagt (4 timer), den lille vandrette streg angiver $\frac{1}{4}$ sømil. Er tællingen f.eks. 9, er farten $5\frac{1}{4}$ sømil. Nu ved vi ikke bestemt, hvor lange sømil der er regnet med, og ej heller loglinens længde, men det gjorde brugerne i det 18. århundrede.

18. samme måned holdt justitsråden da også et ordentligt barselgilde for sønnen Jørgen. Foruden de hele, smukke piber, der fortoldedes dusinvis, kom der også kridtpiber hertil i tønder. Man »drak tobak« dengang, og i de finere kredse brugte man kun piben én gang, men økonomiske folk fik bageren til at brænde dem rene – hvad vel nok kunne gå ud over helheden! Det var nok sådanne, der var i tønderne; for da revisionen forundrede sig over, at disse ikke fortoldedes som de andre, men efter værdi, oplyste tolderen, at det var gamle *udbrændte* piber. I Holland købtes de i tøndevise for 1 rd. til 1 rd. 2 mk., men blev fortoldede til en værdi af 2 rd. »Der findes næppe 10 dusin hele piber i en tønde, men stumper og stykker. Købmændene bruger dem til at give bonden til en tilgift, for derved at trække hannem

til sig«. – Blandt disse tøndekøbere var Niels Jørgensen, Varde.

Og man brugte snus. Skipper Jac. Frandsen havde således 4 pund »snuftobak« med fra Altona til apoteker Osterman i Ribe. Om snusen skulle bruges som medicin til de Ribe-borgere er vel tvivlsomt, men apoteket var lige siden dets start i 1612 en handelsbod, ikke blot for medicin, men også for alle hånde krydderier, sukkerkonfekt og indsyltede og destillerede varer. Ja, den første apoteker, Johan Pouck fik endog eneret til denne handel, hvad dog ikke forhindrede andre i gladelig at handle videre med disse kolonialvarer. Også de ikke så få messingtobaksdåser, som i 1700-tallet fandtes omkring i hjemmene, vidner om tobakens brug – og om sejladsen. Disse dåser har sikkert været de såkaldte »hollandske tobaksdåser« med indgraveret logtabel, så de ikke alene tjente skipperen, når han skulle have en smøg, men også når han bestemte sejskibets varierende fart. Dåsen var således en ret væsentlig del af sømandens udstyr. I et ret velstående hjem i Ho fandtes 1741 ikke blot en messingtobaksdåse, men tillige en »Prinds metal snustobaksdåse med perlemor«. Manden var sikkert skipper, en svigerinde boede i Altona. Antagelig har han også sejlet på England, da der var både engelske tinfade og tallerkener såvel som hollandsk stentøj.

Meget ofte var der tobak blandt strandingsgods, i reglen dog ødelagt, men det kunne også være anvendeligt som i år 1700, da Niels Nielsen (Endorph), Hennegård, købte 5 kister tobak sat til 515 pund samt specierier og farvestoffer for i alt 10 rd. Prisen var sikkert ikke for høj! Tolderen fik da også en næse: »Så stort kvantum må have indeholdt brugelige købmandsvarer og solgt til højere priser«. En måneds tid før havde samme Niels Endorph købt 5½ oksehoveder »salt vand, beblandet med fransk vin«, vurderet til 30 rd. Det salte vand skulle vist ikke have været nævnt først, det var næppe den største del.⁸⁶

En vigtig importartikel var *tømmer*, der med forskellige navne, arter og mål sejledes til vore egne fra Norge, Sverige og Elb-egnene. – *Kalk* kom næsten kun som ballast.

Potaske. I det 13. århundrede udførte vi som før nævnt til Brügge landbrugsprodukter, men også »sendre«, dvs. potaske, og som ligeledes nævnt sejlede et Ribe-skib 1313 til England med bl.a. aske, så denne eksport har gamle rødder. Planter indeholder kaliumsalte, der ved forbrænding omdannes til karbonat, som kan udludes af asken og bl.a. anvendes af glasmagere til fremstilling af glas, ligesom potaske kan bruges til bagværk. Det var ikke industriprodukter, men affaldet fra husenes ildsteder, hvor der fyredes med brænde fra landets skove. I England blev asken ellers opkøbt i hjemmene af omrejsende handelsfolk, det samme var vel tilfældet her i landet. De medbragte asken i potter, derfra navnet. Men vore skove svandt, og sidst i 1600-tallet indførtes til Varde vedaske og potaske. Den vi købte i Altona stammede fra Ungarn og Rusland.

Farvetræ. Til farvning brugtes de naturlige farvestoffer, som de f.eks. fandtes i okker og umbra eller i farveplanter som indigo, krap og navnlig brasiltræ. Der var flere sydamerikanske vedsorter, der gav rødt eller brunt farvestof, men det synes ikke at være den almindelige brasilholt (pernambuktræ), vor egn foretrak. Tolderen oplyser nemlig 1696 til revisionen, at toldrullen kun regner med brasilholt, men ikke nævner brun- og rødtræ. Brasilholt er »for vore gemene farvere aldeles ubrugelig til det hjemmegjorte tøj af veimel [vadmél] og fífshafft [firsél, tøj vævet i 4 »skafter« eller »sel«], de farver for bønder og borgere, og hvorudi deres arbejde alene består«. – Også vejlensere fik rødtræ over Varde.

Nok en plante med farvestof indførtes over Hjerding, nemlig *sumack* eller *smak* (*rhus coriaria*), et træ, der har

Klædeplombe fra Haarderwijk ved Zeudersøen fra sidste halvdel af 1400-tallet. På forsiden et egerm, der holder et anker, på bagsiden et skib på havets bølger. Jordfund fra Ribe. $\frac{2}{3}$ st. Foto: N. H. Olsen. Ribe Antikvarisk Samling.

hjemme i Middelhavs-egnene og anvendes til garvning og kan desuden bruges til farvning m.m. 1697 indførtes $3\frac{1}{2}$ skippund, 1731 indførte købmand N. Jacobsen, Lemvig, 10 pund og senere samme år 100 pund, og farver H. Volf i Varde fik 100 pund sumack, 400 pund krap, 100 pund victril (antagelig jernvitriol) og 50 pund vinsten fra Holland.

Vadmel, klæde og uldne varer. Ved udgravning på jernalderbopladser er der hyppigt fundet vævevægte, og i vikingetiden bliver de påfaldende talrige. Arkæologerne har da gættet på, at vor egns vikinger har fremstillet så meget tøj, at de har kunnet eksportere deraf. Langt mere uldtøj fremstilledes på denne tid i Friesland og Flandern, hvorfra der eksporteredes stoffer med mere komplicerede mønstervævninger. I middelalderen gav man i disse lande stofferne en lang række efterbehandlinger, derved blev uldtøjet til klæde, mens vor hjemlige vadmel kun som før blev valket. Da folk, der havde råd til det, ville klæde sig pænt, var klædet fra Flandern blevet en af Nordens vigtigste importvarer. Denne import til vort land, også af engelsk klæde, gik væ-

Klædeplombe fra Amsterdam. To løver fremholder byens kronede våben, det samme på bagsiden. Jordfund fra Ribe. Ca. 1/2 st. Foto: N. H. Olsen. Ribe Antikvarisk Samling.

sentlig over Ribe, der havde klædehandelen i sin dengang stærke hånd. Ripenserne leverede klæde til Danmarks dronning Kristine, der også her købte lærred, silke, glasvarer m.m. Ribe-klæde var eftertragtet. Der var andre end de sammensvorne, der »rede dennem til Riber by og lode sig klæder skære«. Det meste solgte ripenserne dog nok på andre byers markeder. De fine klæder var kvalitetsmærkede med blyplomber. En sådan fra Haarderwijk fra omkring 1470 er fundet i Ribes jord. Ja, 1560 gav Frederik II borgmester Oluf Pedersen 2 stude og 1 td. smør, fordi han havde købt hofklædningen til kongen.

Vi fik atter uld og uldvarer at sælge. Fra omkring 1660 optræder det jyske uldtøj i Ribes handel, navnlig hoser (strømper). 1630 fortoldedes i byen 18 sække hoser, der bl.a. gik til Husum og Tønning. Så en del er sejlet bort. 1682 udskibedes 5 skippund uld fra Hjerting, 1696 2 skippund 7 lispund, 1697 1³/₄ skippund, 1727 sejlede 3 skibe herfra med uld til Holland, og Søren Møller i Viborg udskibede 5 lispund, ligeledes til Holland. I reglen var ulden forarbejdet. 1691 udskibedes, ligeledes fra Hjerting, vadmæl for 52¹/₂ rd., 1696 for 127 rd. (heriblandt vadmelskjoler), 1697 »veimel« for 223 rd. samt uldne hjemmegjorte strøm-

per for 48 rd., og 1699 udskibedes vadmæl for 826 rd. Eksporten af vadmæl afløstes efterhånden af lærred. Omkring 1650 havde ripenserne begyndt at væve lærred til mere end eget forbrug. Ved 1700 udførte de både lærred og drejl til Sjælland, Fyn og Norge, og 1691 udskibes der for 54 rd. over Hjerding. Når der i 1760-erne udsmugledes lærred fra Fanø, er det antagelig Ribe-varer. Også efter 1800 var Ribe kendt for sin lærredsfabrikation.

Omkring 1682 begyndte man såre beskedent at udskibe hestedækkener, dette år kun for 6 rd., 1683 er det oppe på 30 og kulminerer 1691 med 205 rd.

Uldeksporten hæmmedes i lang tid (1719-97) af, at der krævedes eksporttilladelse. Det trykkede selvfølgelig priserne på hjemmemarkedet, f.eks. brugte danske handske-magere en fin lammeuld, men ville 1765 kun give 2 rd. 64 sk. pr. skippund, mens det i Lyon kunne sælges til 6 rd. 48 sk. Handelsfyrsten Niels Ryberg lod regeringen vide, at det var »meget fornærmelig for landmænd især og landet i almindelighed«. Man mente, hamborgere i hemmelighed opkøbte ulden og smuglede den ud.⁸⁷ I så fald har vor egn nok spillet en rolle. Det samme mente præsten, hr. L. Helt i Ikast. Han skrev 1766, at megen uld opkøbt ved landprang, blev sejlet fra landet over Hjerding til Hamborg, hvorfra den gik til København, hvor den betaltes dyrt som udenrigsk uld!

»Biprodukter« og forskellige småtterier. Ribe købmænd drev handel med *honning*. Knud Andersen fragtede 1704 et Rømø-fartøj med bl.a. 71 tdr. honning til Amsterdam. J. L. Baggensens enke sendte 20 tdr. og P. Lauridsen 2. Også voks tog de sig af. 1725 sendte købmand og pengemester Eenholm 7 lpd. voks med skipper Søren Jørgensen, Hjerding, til Holland, og Anders Mahler 10 skpd. og Terman Mortensen 1½ skpd. med skipper Niels Jensen. – 1696 gik der for 13 rd. *hareskind* gennem tolden og året efter for

18 rd. Skindene blev afhårede, og hårene brugtes af hatte-magerne. Hårene kunne også spindes sammen med lidt bomuld eller silke til fløjlsagtige damestoffer. Hareulds-hatte var dyre, alligevel hørte til den nationale dragt i Thi-sted amt en stor, rund, kostbar kvindehat af harehår. På Ringkøbing-egnen var kvindernes fineste huer lavet af harehår. Man brugte dog også de billigere filthatte. Alle hareskind blev altså ikke eksporteret, i alt fald ikke sidst i 1700-tallet. Allerede 1731 var der ingen hareskind i tolden i Hjerding. De afhårede skind kunne koges til lim. Der er også eksempler på, at mindrebemidlede her på egnen har brugt huer af hareskind. – Desuden udførtes der *huder*, samt kalve- og lammeskind. Det var ikke altid, det lyk-kedes skipperne at få de medbragte varer solgt, heller ikke huderne. 1697 var skipper N. J. Tarp i Glückstadt og skulle bl.a. sælge huder, men han fik kun solgt 2 degger, resten måtte han tage med tilbage, og så måtte ejeren prøve at få dem afsat et andet sted. – *Pennefjer*, det uundværlige skrivelæds-kab, udførtes over Hjerding, i sidste del af 1600-tallet 6.000 til 14.000 stk. årligt. Som eksempel kan nævnes, at Knud Risbøl 1731 i Holland skulle sælge for 12 rd. penne-fjer for Claus Schive, Holstebro, for 6 rd. for C. Lauridsen, samme sted, og for 4 rd. for Mogens Risom, Vejle. For de samme Holstebro-købmænd skulle han for øvrigt sælge nogle degger kalveskind. Pennefjerene var sikkert svingfjer af gæs. Af almindelige fjer solgtes nogle få lispund enkelte år.

Indførsel over Hjerding 1697

Tolderens ekstrakt fra 1697 er fra en tid, da fattigdommen efter sven-skekrigenes ødelæggelser endnu ikke er overvundet, men man er på vej op også i Varde-Hjerding. Selv om indførslen er forbavsende ringe, er varerne ikke blot Varde-købmænds, men der er også til andre købmænd længere borte, i hvor stort omfang kan ikke afgøres. Tolderen har søgt at opføre varerne i en slags alfabetisk orden, som her følges. Man må erindre, at man dengang brugte u og v, i og j i flæng, og stavemåden var noget anderledes end nu. Da Norge hørte sammen med Danmark, skulle norske varer ikke fortolides som udenlandske,

og ved visse varer er det priserne og ikke mængderne, der opgives. Af nogle varer opkrævedes *varetold*, der angives i penge (rd.). Af andre varer beregnedes *mængdetold*. – 1 skippund (skpd.) = 20 lispund à 16 pund. 1 td. smør = 112 kg. 1 læst salt og kalk = 12 (korn)tønder = 16,7 hl.

Alun 2 td. 5 lpd.
Anis 224 pd.
Astrag 500 stk. (gulvfliser).
Aareved fra Norge 4 favne (antagelig ved med tydelige årer).

Blår 9 skpd. 1 lpd. 14 pd.
Bly 1 skpd.
Bomolie $\frac{1}{2}$ amme (1 amme = 40 støffken = 160 potter).
Bruntræ 110 pd.
Bleghvid 70 pd. (blyhvidt).
Brasilholt 150 pd. (farvetræ fra Brasilien).
Banket byg 8 pd. (bankebyg er en slags store, runde byggryn).
Bomuld 23 pd.
Brunrødt 180 pd.
Brendeller 24 stk. (brændemærket træbrædder).
Blaufel 12 pd. (antagelig et farvestof).
Barkoner fra Norge 2 tylt (5 alen lange træspir).

Arb. Ribe 1962, 351).
Blendingsved 5 favne.
Birkeved 4 favne.
Corender 273 pd.
Comind 268 pd. (kommen).
Canel 1 pd.
Cardemom 1 pd.
Cidre Edike $\frac{1}{2}$ oksehoved (antagelig gæringseddike af plantesaft).
Campasholt 150 pd. (farvetræ).

Demerara 41 pd. (grovkornet melis).

Engelsk(rødt?) 2 skpd. 15 lpd. 3 pd.

Einrgryn $29\frac{1}{2}$ lpd.
Eg-stål 1 fad.
Eble $3\frac{1}{2}$ td. (æbler).
Enkelte indfers(?) fra Norge 7 tylt 100 stk. (tømmer).
Enkelte indfers 12 alens 4 tylt.

Figen $72\frac{1}{2}$ pd.
Fransk vin 2 amme.
Fortinnede kramsøm 500 stk.
Fransk brændevin $\frac{1}{2}$ amme.
Filtbay $\frac{1}{2}$ stk.
Furre bord fra Norge 100 stk. (fyrretræsbrædder).

Grefholt 110 pd. (måske Greenheart, en vestindisk træsort?).
Galæbler 220 pd. (til farvning, garvning, blækfremst. m.m.).
Gammelt luskrampjalter og klæder 28 rd.
Grove klæder 20 alen.
Gran bord 100 stk. (brædder af gran).

Hvedemel 3 tdr. 137 pd.
Himmelblå 43 pd.
Hamp 1 skpd. 3 lpd. 12 pd.
Hørfrø $\frac{1}{2}$ td.
Hør $\frac{1}{2}$ skpd.
Huder 1 stk.
Hugget hamp 100 pd.
Hirsengryn 2 td.
Humle 1 skpd. 10 lpd.

Ingefer $51\frac{1}{2}$ pd.

Kride $\frac{1}{2}$ td.
Kinrøgtasker 400 stk. (tasker el. poser til kønrøg).
Krap 1960 pd.
Kalk 16 læster.

Kringler 1 td. 3 fk.
 Krudt 170 pd.
 Kort 1 dusin (spillekort).
 Kamme 2 dusin.
 Karvet tobak 10 pd.
 (skåret tobak).
 Kål $\frac{1}{2}$ skok.

 Linolie $\frac{1}{2}$ amme.
 Lack 3 pd.
 Lægter 3 rd. (?)

 Mursten 8000 stk.
 Møllesten 5 stk.
 Mønie 20 pd.
 Messing kramsøm 500 stk.

 Nelliker 1 pd.

 Øl $1\frac{1}{4}$ td. (antagelig olie fra
 Tyskland).
 Olie 6 potter.
 Olie Kergel 50 pd.
 Ottaller fra Norge 40 tylt (træ
 af bestemt mål, 8 alen lange).

 Papir $25\frac{1}{2}$ ris (1 ris skrive-
 papir = 480 ark).
 Peber 27 pd.
 Potaske 3 skpd. 12 pd.
 Poptøj 5 rd.
 (poppentøj = legetøj).

 Rosin 253 pd.
 Risengryn $135\frac{1}{2}$ pd.
 Rødtræ 60 pd.
 Rapsolie $\frac{1}{2}$ amme.
 Rye $1\frac{1}{2}$ stk.

 Snøgel 5 pd. (måske snegle eller
 snustobak).
 Stivelse 6 pd.

Udførsel over Hjerting 1697

Byg 230 tdr.
 Børster 2 rd.

Salt $55\frac{1}{2}$ td.
 Stentøj 133 rd.
 Stangjern 5 skpd. 4 lpd. 4 pd.
 Svedsker 853 pd.
 Smach $3\frac{1}{8}$ skpd.
 Svinehår $3\frac{1}{2}$ rd.
 Svovl 125 pd.
 Slibesten 2 stk.
 Stenkul $3\frac{1}{2}$ læst.
 Sucker $12\frac{1}{2}$ pd.
 Suifaller fra Norge 38 tylt
 (7 alen langt tømmer).
 Strålægter fra Norge 1650 stk.
 Små fyr- og grandeller fra Norge
 600 stk.
 Spærholt fra Norge 6 tylt.

 Tjære 28 tdr.
 Tobaksblade 1120 pd.
 Tran 8 tdr.
 Tobach $7\frac{1}{2}$ td.
 Tagsten 750 stk.
 Tubakspiber 36 dusin.
 Terpentin 50 pd.
 Trykpapir 13 ris
 (1 ris = 500 ark).
 Tjaller fra Norge 25 tylt
 (10 alens tømmer).

 Vigtriiil 4 skpd. 14 lpd. 11 pd.
 (vitriol).
 Vindveglas 10 kister.
 Vinsten 580 pd.
 Vmbraa 50 pd. (umbra).
 Vodte 240 pd. (te).
 Vraspet Brazilholt 400 pd.
 Vorck 1 skpd. (gammelt oppluk-
 ket skibstov, brugtes til kalfat-
 ring).
 Varbejdet tin 306 pd.
 (uforarbejdet tin).

Flæsk 89 skpd. 11 lpd.
 Flynder 282.000 stk.

Hareskind 18 rd.
 Honning 4 tdr.
 Huder 2 degger.
 Hjortetakker 4 rd.
 Handsker, hjemmegjorte 50 rd.

Kalveskind 4 degger.
 Klyne 13 rd. (tørv).
 Kød 1½ tdr.

Lammeskind 18 rd.

Malt 30 tdr.
 Øksne 70 stk.
 Pennefjer 97½ rd.

Rug 1479 tdr.

Rug til Norge 40 tdr.
 Rug til Ribe 40 tdr.

Sorte potter 1177 rd.
 Smør 5 tdr. 3 fk.
 Svinehår 2½ rd.

Talg 4½ tdr.

Uld 1¾ skpd.

Veimel 223 rd. (vadmel).

Uldne hjemmegjorte
 strømper 48 rd.

Æg 1 rd.

Ud- og indførsel over Varde toldsted i Hjerting*

Udførsel									
År	Øksne	Rug tdr.	Byg (malt) tdr.	Flask skpd.	Flynder stk.	Sorte potter værdi rd.	Smør tdr.	Hvilling, tdr.	Pennefjer
1671 ..	1242	1023		27	86000	1093	12½	3	
1675 ..	1114	1381	24		64000	1098	78		6000
1680 ..	996	3115		63¼	81000	1189	18	6	
1685 ..	1420	1144		9	97000	1159	8	37	44000
1690 ..	853	1245		105½	173000	1288	42½	8	14000
1696 ..	484	1180	100	17	36000	1133	5½	6	70 rd.
1698 ..	446	1436	326	1½	39000	1144	34		139 rd.
1731 ..		2070	860	18	126000		4	4**	

Indførsel								
År	Salt tdr.	Mursten	Kalk, læster	Tagsten og fliser	Tran tdr.	Vin oksehoved	Tobak pund	Tjære tdr.
1671	30	4000	10	500	1½			34
1675				9000	11	3½	986	47
1680		7000	16	4500	5½	2½	125	40
1685	9	13500	32	3100	7½		577	32
1690	61½	12200	26	1000				44
1696	86½	6500	32	1500	3½			28
1698	21	5000	35½	1500				
1731	72	4000	38	500				

* I årbogen 1919 har Arne Sundbo i sine tabeller opgivet alle tal for 1671-98; derfra er ovenstående taget, undtagen for 1731.

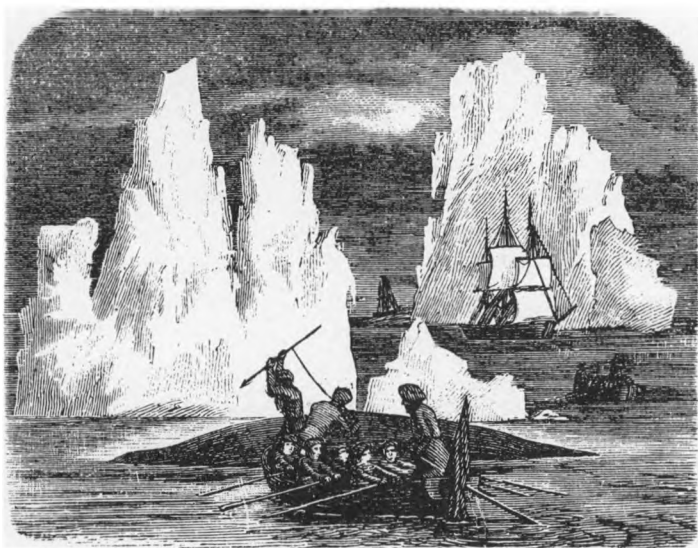
** 1731 udførtes tillige 300 stk. tørrede hvilling.

Selv om der tillige er indført varer til egnen over andre toldsteder, og meget er smuttet uden om tolden, taler de små varemængder dog tydeligt om tidens behov, om dens nøjsomhed og hjemmenes selvforsyning.

Sejlads på de arktiske have. Hval- og robbefangst

Fra ældgammel tid har danske deltaget i hvalfangsten sammen med Norge og andre lande. 1618 delte englændere, hollændere og danskere vestkysten af Spitsbergen, som man dengang troede var en del af Grønland, for derfra at fange hvaler. Imidlertid blev det efterhånden hollænderne og under Napoleons-krigen med fastlandsspærringen englænderne, som for alvor drev fangsten. De danske Vesterhavs-øer blev stærkt engageret, da hollænderne for en stor del hyrede deres matroser og harpunerere fra disse øer, en tid gjaldt det for øvrigt også England, der 1720 især hyrede folk fra Føhr. Øboerne var såre eftertragtede. Harpunererne fra Rømø, Føhr og Sild regnedes for verdens bedste. 1714-75 var kommandørernes tid, da disse hvalfangerkaptajner hørte hjemme på øerne og bragte velstand med sig hjem. Fra 1775 til Englandskrigen blev skibsførernes tid, da de sejlede under dansk flag, men på handelsfærdier til fjerne, varmere egne. Også vort amts søfolk tog del i de anstrengende og dødsensfarlige togter til Nordishavet, både som matroser på de fremmede skibe, men også som kaptajner og medredere, endnu så sent som i forrige århundrede. En af vore søfolk, Hans Bundesen fra Mandø, var med på Grønlands-togt, men blev med skibet indespærret af isen i en grønlandsk fjord, og mandskabet fordeltes omkring i grønlændernes hytter vinteren over, mens man hjemme troede, de var omkommet. Men til største overraskelse dukkede Hans Bundesen op, og til glæde for børnene talte han undertiden grønlandsk med dem.¹⁰⁶

1694 udgik 4 danske skibe fra Altona og Glückstadt, her har sikkert været folk fra vor egn om bord, da de færdedes

Hvalfangst ved Grønland. Efter Erslev: Den danske Stat. Hvalen er dukket op som en lille ø. Harpuneren står forrest i båden med harpunen løftet, til højre hvalfangerskibet. Hjembragte hvalknogler på Fanø vidner om fannikkernes fangst. Men ellers var det næsten kun robbefangst, der drevs herfra.

hjemmevant i disse byer. Hvalerne ved Spitsbergen var nu aftaget så stærkt, at hollænderne fra 1720 drev fangsten i Davisstrædet, og snart fulgte andre efter. 1754 kom fra hele Danmark kun 6 skibe. Nyborg og ligeledes Korsør havde 1758-78 hver et grønlandsk kompagni. Også Ålborg havde et sådant. Regeringen opmuntrede folk til at udnytte rigdommene ved Grønland. Allerede 13. september 1697 gav den et Grønlandskompagni i Bergen og et i København en række privilegier både for skib, ladning og mandskab, bl.a. frihed for told og konsumtion af såvel ladning som udstyr og proviant de første 10 år.¹⁰⁷

Dette er måske medvirkende til, at de hvalfangstintereserede i vor egn i 1720 opretter et Grønlands-kompagni i Hjerting, og det kom da også til at nyde godt af privilegi-

erne fra 1697. Det var den driftige skipper og reder Søren Jessen, der fik det startet sammen med rådmænd Las Jepsen Tarm i Varde, forpagter på Visselbjerg Mads Jepsen, gods-ejer Stephan Ehrenfeld, Endrupholm, og to Ringkøbingborgere, rådmænd og senere borgmester Peder Boesen, der var født i Emmerlev og kendte søfarerne, og Anders Stau-ning. De opførte et trankogeri nord for Hjerting. Deres tre-mastede skib »Fortuna« på 16 læster skulle bruges til sej-ladsen, foruden skipperen bestod mandskabet af 11 mand og drenge. Det var åbenbart den pinke, Anders Skomager i Ho sejlede med 1726, og som i toldregnskabet kaldes hans, så han har vel haft part i den. Det år havde den for øvrigt været i Hamborg for at blive repareret. 1727 byggede kom-pagniet en galiot i Eckernførde »Lucie Kathrine«, 16 læster, som Skomager overtog til Grønlandsfarten, mens Peder Jørgensen, Ho, kom til at føre pinken. Man afsejlede hvert forår og kom tilbage i begyndelsen af august.¹⁰⁸

1740 tog Jens Rasmussen Rahr borgerskab i Ribe for at drive handel med »gewürtz, vine og andre grove varer«, allerede 1748 var han kommet så vidt, at han årligt kunne udruste ét eller to skibe på robbe- og hvalfangst, og hans dygtige folk fiskede i reglen med held. 1782 gjorde påtræn-gende forretninger dog, at han i stedet måtte dirigere ski-bet fra Hamborg til Malaga. Men derefter gik det atter løs, og han lod sin huggertgalease »Dorothea Cathrina« på 36 læster gå på hvalfangst ved Spitsbergen og var selv med. Desuden købte han en galiot på 31 læster, som han op-kaldte efter sin hustru Sophie Caroline. Denne driftige mand døde 1787, men hans enke, Sophie Caroline, født Goldt, fortsatte og i nogen tid med stort held og havde snart skibene ved Island og Grønland og snart ved Spits-bergen.¹⁰⁹

Sælhundefangsten var mindre krævende end hvalfang-sten, og det blev sælerne, de fleste her fra landet jagede. De fandtes på drivisen langs Grønland og ved Spitsbergen. I

marts føder sælen unger på isen og bliver dér til godt og vel midten af april, derfor skulle fangerne være dér forinden. I tønden på skibets mast holdt en mand udkig med en kikkert. Opdagedes en flok sæler, satte man ind mod dem mellem isskosserne, indtil isen blev for tæt, båden blev da sat ud med et par bøsser, 1 harpun med line, kikkert og kompas, vandanker og en sæk med brød. Mens en mand blev tilbage i båden, søgte de andre at hindre sælerne i at undfly. Hver mand bar en sælhundeknippel med jernspids og en kniv til at »afbufte« sælen. Ungerne får et slag i panden og dør straks. Der kunne dræbes i hundredevis på få timer, ja en stor skibsbesætning på 30-60 mand kunne i heldige tilfælde på et par timer nedlægge et par tusinde. Vore skibe med den halve snes mand måtte nøjes med meget mindre, ofte fik de kun ringe udbytte. De gamle sæler var ikke så lette at få fat i. En mand kunne kun sjældent indhente en flygtende sæl, og klapmydsen kunne gå løs på sin fjende. Også de voksne blev dræbt med kølleslag. Ved afbufningen blev de skåret op i bugen, og skindet skåret løs om poterne, og med få snit skilte en dygtig fanger skind med spæk fra kroppen. Denne blev liggende på isen til bjørne og søfugle. Så bragte båden byttet til skibet, hvor skind og spæk adskiltes, og skindet saltedes, mens spækket styrtedes i fustager eller jernbeholdere.¹⁰⁰

Når jagten var standset, sejlede vore folk til Hjerting og afleverede ladningen til »tranbrænderiet«. Der var også et sådant på Rømø, det blev nedlagt 1770. Efter Søren Jessens død 1733 fortsatte hans enke driften og ledelsen. 1769 flyttedes trankogeriet til Nordby. Toldregnskaberne oplyser enkelte ting om virksomheden, f.eks. at A. Skomager kom hjem med pinken og afleverede »sælhundeflæsk til at udbrænde i Hjerting køgeri«. Hjemkommen lå man ikke på den lade side, men sejlede til Norge med 48 tdr. rug for Søren Jessen, og 20 tdr. tran sendte han med Hans Jensens smække til Elben og endnu 12 tdr. tran dertil. Det var navn-

lig i Elb-egnene, trannen afsattes. Mads Termansen sendte 36 tdr. derved med Mads Andersen, Hjerting, og med Jens Nielsen, Ho, der for egen regning havde 4 tdr. med. 1728 sender Jessen med skipper Boje Bertelsen bl.a. 400 sælskind til Elben, og Gravers Jensen sejlede med 20 tdr. tran for kompagniet, alt afkogt af sælhundeflæsk, som skal være indført fra Grønland.

Lige siden hollænderne startede deres storslåede hvalfangst, gik en strøm af matroser fra vore kystegne til de hollandske hvalfangerskibe og da navnlig fra *Fanø*. Der var store penge at tjene, men det tog mange menneskeliv. N. M. Kromann, der i sin »*Fanøs Historie*« grundigt har behandlet forholdet, gør opmærksom på, at kirke- og tingbøger jævnlig omtaler *Fanø*-matroser, som »blev i Strædet«, dvs. omkom i *Davisstrædet*. Den største ulykke ramte *Rømø* 1777, da 10 skibe derfra forulykkede i Nordishavet, af deres 470 mand blev kun 116 reddet, blandt disse var Anders Hansen fra *Mandø* og S. K. Svarrer fra *Fanø*.

Som nævnt blev *Hjerting* trankogeri flyttet til *Nordby*. Her havde *Rahrs* enke pakhus og trankogeri, men senere blev virksomheden urentabel, og 1795 afhændedes skibe og pakhuse. 1771 begyndte fannikkerne torskefiskeri ved *Island* under navn af *Det islandske Kompagni*. I flere år gik det godt, og kompagniet havde en tid 4 skibe nordpå. 1803 forliste skibet »*Venskab*«, og mandskabet omkom. Fiskeriet hørte op, og der var kun lidt handel tilbage. Efter at regeringen havde fristet med løfter om præmier, dannedes 1789 et interessentskab. Det sendte hvert år en flåde på 8 skibe til de arktiske have. Der var ikke blot folk med fra *øen*, men også fra *Hjerting*, *Ho-Oksby* og *Rømø*. Et par af skibene var væsentlig større end *Hjertingselskabets*, briggen »*Prinsesse Marie*« var f.eks. på 71 læster og havde 40 mands besætning. Som skippere nævnes *Laust Johnsen*, *Jens Hansen* og *Jørgen N. Duun* og som harpunerer *Peder Nielsen*, *Grærup*, og *Peder Morten Terkelsen*, *Nordby*.

Kahytskompas fra en Grønlandsfarer. Kompasskiven af glas er inde-sluttet i en halvkugle af glas, diameter 50 cm, kongekronen af bronzeret blik, kardansk ophængning, hængende i en svævende engel med gyldne vinger, skal have tilhørt skipper Kr. Grønberg i Ho, født 1786. Foto: Museet i Brede.

1793 fangede det kun få sæler, og skibet blev hårdt medtaget af isen. Det var mellem Jan Mayen og Schoresby Sund. 1797 trådte selskabet i likvidation. Senere har dog enkelte, nemlig førnævnte Terkelsen med sin galease »Die

schnelle Jäger« på 20 læster og Claus Pedersen af Nordby med »De tvende Brødre« drevet sælhundefangst for egen regning. Også fra Sønderho sendtes der skibe til Island og havet deromkring. De gik derop om foråret med alle mulige varer, der byttedes med islandske, som solgtes til købmænd i Ribe og Varde. Blandt disse kan nævnes N. N. Thomsen med galeasen »Anna Cathrine«. Han havde nok sin styrmand og to matroser fra Fanø, men to overskærere og bødkeren var fra Vester herred, hvor folk i flere år havde sejlet med altonaer og københavnske skibe på Islands-fiskeri. På museet i Brede findes et kahytskompas, som skal have tilhørt en grønlandsfarer i Ho, der hed Grønberg. Det må antagelig være Kristen Kristensen Grønberg, der i 1830-erne var skipper og havde en søn som styrmand og den yngste søn som matros. Grønberg blev født 1786.

Efter at robbefangsten i lang tid var opgivet, fik den en sidste opblussen, idet der stiftedes et selskab med skibsfører P. N. Svarrer, købmand S. Johnsen, færgeriejer Kolvig, alle Fanø, samt landinspektør J. Ellung, Hjerting, og købmand P. Debell, Varde, som bestyrelse. Det sendte 1853 briggen »Nordby« med 30 mand og ført af kaptajn Kraemer, Rømø, ud på fangsten. Der blev gjort flere ture, én gang med 600 sæler som bytte, men da det til sidst gav underskud, solgtes skibet til Norge 1856, hvor det indbragte stor fortjeneste.¹¹⁰

Varde

Liggende ved en sejlbar å og betrygget af en kongelig borg, som nævnes allerede ca. 1107, tør man nok slutte, at her meget tidligt er fremstået en købing. Dog fik Varde først sine privilegier som købstad 1442, men længe forinden var den en by med handel og skibsfart. Det ses bl.a. af et brev på latin, som C. Lindberg Nielsen har oversat og dateret til

1368-70. Det hedder heri: »Rådmænd og øvrige borgere i Varde hilser de hæderlige mænd og skønssomme herrer af Lybeck med alles frelser. Vi tilkendegiver for de danne-mænd, at Niels Thorsen og Ture Grimsen, som af en vis Johannes, kaldet Hund, er blevet udplyndret på havet, hvis skib er blevet opbrændt, og som holdes i fangenskab uden nogen skyld fra deres side, hvilket de erklærer med sandheds ord, er vore medborgere«. Derfor bad råd og borger-skab om, at Lybeck giver dem fri, giver dem det røvede gods tilbage og erstatter skibet, »især fordi de bor under grevernes fogedi«. Der var krig mellem Danmark og ly-beckerne, men Varde stod dengang ikke under Danmark, men under de holstenske grever, som var i forbund med lybeckerne, og det er det, rådmændene beråber sig på.

Har danske optrådt som sørøvere i Valdemar Atterdags tid, har tyskerne det også.

I 1368 underkøbte ripenserne limbek'erne til at virke for, at der intet blev udført til søs fra Varde og Ringkø-bing, et udtryk for, at de to byer da havde en skibsfart og handel, som ripenserne må have følt generende. Den rigo-ristiske bestemmelse om Ribe som eneste told- og udskib-ningssted for stude på Vestkysten må have hindret Varde meget. Endnu ved midten af det 16. århundrede var det forbudt Varde og Ringkøbing at udskibe stude.

Ribe, Varde og Ringkøbing havde eneret på *køb af fisk* ude på lejerne. Men trods kongebud og forbud solgte fiskerne til hvem, de ville, eller sejlede selv tørfisken ud af riget. Det var især i Vesterside, nu det bekendte Vejrs, Varde-købmændene lå i fiskend, behandlede fisken og vi-deresolgte den. I 1400-tallet gik der flere husholdnings- penge til fisk end til kød, i alt fald i klostret Pretz.⁸⁸ 300 hvilling kostede lige så meget som en ko. Vi må huske, at kvæget dengang nærmest var dværgagtigt. Tørfisken fra de store vestjyske fiskerlejer var derfor en overmåde vigtig eksportartikel i den katolske tid.

Desuden havde Varde handel med frisisk salt.

Byen nøjedes ikke med de skuder, der sneglede sig op ad åen til Pramstedet i ly af Vardehus, den havde andre havne, ladepladser. Den Varde-sognepræst giver 1638 i indberetningen til Ole Worm et godt billede af forholdene: Varde å »haffuer sin veld oc vdspring aff Lilleballe skow otte mile øster fra byen, oc løber den wd i den vestre hau, saa at de varder haffuer ved den af den vester siø deris indseiling med smaaskiibe oc skuder paa en høy vand fast indtill byen. Ellers ehr byens hauffn och indseiling tu smaa miile fra byen, neden for en landtzby Hierting oc kaldes Graadyb, Batavis vero Grawdiep« (men hos hollænderne Grawdiep).

1554 fik Varde en sikkert mindre velkommen hilsen fra Frederik II: »Vider, at Vi er kommen udi forfaring, hvorledes at vor og kronens told og rettighed forsømmes og underslås, som burde at gives af hvis vare, som ind- og udføres af de havne, som bruges der til eders by og besynderligen Grådyb havn (Hjerding)«. Derfor skal en tolder nu sørge for, at tolden opkræves »af forne Grådyb havn og andre havne derhos, ligesom tolden af, hvad der udskibes i Ribe«. Arne Sundbo hævder, at tolden først da blev pålagt i »forne havne«. ⁸⁹

1579 fik byfogden befaling til at tage 1 mark eller efter møntforandringen 8 skilling af hver tønde husumerøl, som indføres og sælges, og samme sise som andetsteds af ham-borgerøl, rostochsøl og anden fremmed drik. En Husum-skipper, der var her 1625, kom måske med øl. Han var ingen behagelig gæst, for han blev oversvoret for vold. ⁹⁰

Tolderen, der skulle passe de mange havne, var jo ikke allestedsnærværende, så der smugledes bravt, og der dreves forprang. 1589 klagede Varde sammen med Ribe over alt dette. Regeringen kom da med et forbud, og heri hedder det: »Mange udlændiske købmænd og skippere begiver dennem ud for deres byer og ikke alene fri (gratis) bruger

deres byers strømme«, men også køber bøndernes øksne, svin og kvæg mod de to byers privilegier«. Heraf ser vi tillige, at Varde lige så vel som Ribe havde sit søterritorium, sine »strømme«. Den kongelige borg Vardehus havde forstogsret åen ud til Sortbjergodde (»æ swot bråj«), dvs. den høje skrænt mellem Marbæk og Myrtue, men Varde by har åbenbart kunnet regne med hele bugten og Grådyb indtil Fanø og forbi Strandby som sine strømme. I et kgl. åbent brev hedder det samtidigt, »at vore undersætter og andre dennem nu skal understå uden al undseelse at lade udføre staldøksne her af riget på alle ladesteder og færge-steder«, skønt det aldrig har været tilladt, men forbudt af fremfarne konger, hvorfor det atter strengeligen forbydes; de lovlige toldsteder skal benyttes, her altså Ribes. Det fik vardenserne til omgående at indsende en ny klage, nemlig over at de så skulle drive deres øksne en lang vej over land, før de måtte udskibe dem. 1590 fik de da tilladelse til at udskibe deres købte øksne fra Varde, og de skulle som sædvanlig tolde 1 dl. af hver okse. Regeringen fandt dog hurtigt, at der gik alt for meget i svang, og derfor forordnede den allerede 1591: »Sammeledes hvo som udskiber øksne eller anden del, hvoraf Os og kronen den store told bør og tilkommer for *Varde, Sønderside, Vesterside, Skallingkrog, Hjertingland* og anden steds deromkring udi nogen havne, da skal de det tolde hos toldereren udi vor kiøbstad Ribe, før end de det skiber, såfremt de derover ikke vil have forbrudt alt, hvis de have med at fare, og derover stande os og kronen til rette«. ⁹¹ 1616 indtager to Varde-skibe de også stude på Ribe red.

Samme år søger Varde om lov til at udskibe øksne »aff then haffne, som ligger her for Eders nadis kiøbsted, som er oc kaldis Graadyb« (Hjerting). Det bevilgedes næste år »indtil videre«, dog skulle der først betales told i Ribe, og lensmanden føre flittigt tilsyn. ⁹²

En enkelt stud er skyld i, at vi ved i enkeltheder, hvor-

dan bevillingen efterlevedes. Da »de varder« i foråret 1649 udskibede deres stude fra Hjerting, kom lenets ridefoged, Peder Byrgesen, for at kontrollere udskibningen (»tælle de samme øksne«). Clemens Toftum udskibede 9, Jac. Bjørnsen 2 og Th. Jensen 7, i alt 18, i Adser Hansens skude. Denne skipper var også Vardeborger. Imidlertid blev det modvind, så de ikke kunne sejle til Holland, men måtte sætte dyrene på land. Da vinden atter blev belejlig, og studene atter indskibedes, sendte Toftums hustru en stud mere med, men da var ridefogden ikke til stede. Han tog så senere tingsvidne om det passerede for at sikre sig tolden af alle 19. 1633 udskibede Toftum 33 stude, også 4 andre Varde-købmænd eksporterede ligeledes stude. – 1629, under krigen, fik Varde brev om, at den ikke måtte udføre landbrugsprodukter, dog nok stude. Også da benyttedes dens udhavne. Kongen beordrede nemlig sin jagt »Kronen« til Nymindegab for at bemægtige sig en fjendtlig jagt, som lå dér og på kejserens vegne tog told af de varer, der udførtes. Samtidig får en Varde-skipper, Hans Nielsen, søpas for skib og gods til København eller steder, fjenden ikke har bemægtiget sig.⁹³

Under Torstenssonskrigen gik det hårdt ud over Varde. Fjenden huserede sådan, at al handel, ind- og udskibning ophørte. Byfoged Daniel Philipsen, der oppebar told og accise, havde intet at tage told af. Fjenden bemægtigede sig hans hus, tog hans heste, øksne, penge og indbo, slog og plagede ham og jog ham til sidst bort. Kongen eftergav ham da også restancen.

Faktisk alle Varde-købmænd var i denne periode i Holland i forårstiden. Da skulle studene afhændes, og varer til hjemmesalg købes. Således skriver borgmester Hans Nielsen Arnsberg til Iver Vind, Nørholm, 1641: »Mine medbrødre ere endnu i Holland, og det som i slig måde på byens vegne skal sluttes og indgås [en aftale om Varde vandmølle], skulle samtligen det gøre«. En af medbrødrene«

var Peder Nielsen, hvis hustru, Karen Madsdatter, allerede først i marts havde besværet sig stærkt over øversteløjtnant Povl Sehesteds folk, som i mandens fravær var indkvarteret hos hende. Jørgen Urne skulle så ordne forholdet, da kongen ikke vil, der »sker vold mod hans undersåtter«.⁹⁴

Den anden told, *småtolden*, blev først pålagt Varde 1554. Den flyttedes ikke til Ribe, men skulle også efter 1591 opkræves i Varde. Her er bevaret regnskaber for tiden 11. januar 1594, da byfoged Niels Festersen tiltrådte som tolder, og til 11. januar 1596. Foruden den gamle salt-told er der kun noteret landbrugsprodukter som toldpligtige: flæsk, rug, smør, lam. De må være udgående, selv om det med sikkerhed kun kan ses i et par tilfælde, det ene da Eiler Doett fra Embden 10. november 1595 først fortæller 12 tdr. rug og dernæst samme dag 2 læster 6 tdr. rug, han havde købt af Hans Munk til Visselbjerg. – Selvfølgelig er der også tilført byen andre varer end salt. Men vi kan ikke påvise det. 1607-09 er der kun 3 satser for Varde: 1 td. rug: 1 sk., 1 td. salt: 1 sk. og 1 svin: 1 sk. Princippet var, at store byer med stor handel havde de højeste og mest omfattende toldsatser.

I 1594 er der fortoldet 12 skibe, deriblandt følgende med salt: Bendix Oxsen fra Galmsbøl 6 læster (72 tdr.), 9. oktober kom Nis Paysen med 24 tdr. og 19. oktober Godborre Broerssen med 8 tdr., begge var fra Galmsbøl. Endvidere kom 20. oktober Hans Richardsen fra Vestermerck med 27 tdr. salt og Jens Hansen kom fra Husum med 18 tdr. salt. Han hørte hjemme i Varde tolddistrikt, nemlig i Hannevang. Han var tidligere, 9. april og 6. oktober, kommet fra Husum for at hente korn, første gang 10 tdr. og anden gang 24 tdr., endvidere var han 25. juli afsejlet med 2½ td. smør. Bendix Oxsen havde også været her en gang mere og havde hentet 28 tdr. rug. Lille Tames fra Husum sejlede 9. april med 1½ skpd. flæsk. Han er vist den samme som Tames Pedersen, Husum, der er her 5. august og har

4 sider flæsk, 15 tdr. rug og 1 td. smør om bord. Mattis Borre, Varde, sejler 6. oktober af sted med 100 lam.

1595 fortoldes 27 skibe. Vi møder flere af vore kendinge fra forrige år, som Bendix Oxsen, Jens Hannevang, der stadig sejler på Husum med korn, men dog første gang kom med 9 tdr. salt, han kom her 4 gange. Også Godborre Broerssen og Hans Richardsen kom her med salt og tog som de andre saltskuder korn med tilbage. Som nævnt fortoldede Doett fra Embden 66 tdr. rug, tolderen vidste ikke, at han også skulle have krævet ham for 1 rosenobel af skibet, som fremmede sædvanligvis gav. Revisionen gav ham pålæg herom. Andre saltskibe førtes af Th. Petersen fra Husum, Poul Christensen fra Vestermerck og Poul Eriksen fra samme sted (i Eiderstedt). Ligeledes kom følgende med salt: Jac. Sørensen, Jørgen Bodsens, begge Hjerting, Niels Jørgensen fra Sjelborg, Hostrup sogn, de tre sejlede ikke med korn, og Nam Brodersen fra Galmsbøl. Af andre nye er Jens Hamborg, der kom fra Husum (ballastet) og fortoldede 6 læster rug (72 tdr.), Hans Friis fra Brunsbüttel var her to gange med 5 måneders mellemrum, Poul Poulsen fra Husum. 5 skibe fra Rømme (Rømø) førtes af Peder Iversen (var her 2 gange), Hans Persen (2 gange) og Hans Jepsen, der var her som den sidste den 4. december. Alle disse, også saltskuderne fortoldede rug hver gang, en undtagelse er Jens Gedbjerg Nielsen (åbenbart fra Varde), der 26. juli sejlede af sted med 120 lam. I alt indførtes 1595 til Varde told 413½ td. salt og udførtes 774½ td. rug samt de 120 lam.⁹⁵ Hvor meget der smuttede uden om tolden, vides ikke.

Ribes salthandel var meget større, det ser vi af et regnskab dernede for 1605, der kom da 56 frisere med 265 læster 3 tdr. salt (6363 tdr.). 1630 tilførtes endog 387 læster 8 tdr. Tidligere fik Ribe det meste salt fra Wisch i Klangsbøl.⁹⁶

Frisersalt eller strandsalt blev tilvirket langs kysten af

marskegnene. På ebben udgravede man en art tørvejord, der lå under et sand- eller sliklag, og som var meget salt-holdigt, da det bl.a. var dannet af forrådnede tang eller andre søplanter. Den opgravede tørv tørredes i solen og brændtes til sort aske. Asken blev overgydt med saltvand, renses for småsten og gennemmåltet med fødderne og nok en gang overgydt med søvand og derpå inddampet ved kogning i jernkedler. Allerede Saxo siger om Lille-Frisland: »Når jorden tørres, kan der sydes salt af den«. Galmsbøl var en ø øst for Føhr i Bøking herred. Den blev i 1700-tallet efterhånden revet bort af havet, kirken blev nedbrudt 1803. På øens læside var foregået en landdannelse, der gjorde øens rester landfaste.

Forbindelsen med Husum blev stadig plejet, også ved at Varde-skibe sejlede derned. 1645 var Rasmus Madsen dér. Da han med sine to unge karle ville sætte over til et andet skib, kæntrede båden, og alle druknede.

1617 lykkedes det Varde at få tilladelse til direkte øksenudskejning til Tyskland og andetsteds, hvor næringen bedst kunne søges. Og 1623 blev der givet tilladelse til at udføre øksne fra alle havne i riget, da drifterne til lands plagedes af flere toldpålæg undervejs samt af garnisoner og krigsfolk. Nu måtte der altså udføres fra fiskerlejerne. 1651 genoprettedes da *Varde toldsted*, men det blev 1692 flyttet til Hjerting, som Varde-borgerne længe havde brugt som ladeplads, og hvor der da allerede fortoldedes øksne.

Om oprettelsen af toldstedet skriver Arne Sundbo: »Noget stort »Tolderi var Varde ikke, men desto længere Strækning havde Toldmændene at bevogte. Distriktet gik (i hvert fald senere) fra Skellet mellem Tjæreborg og Jerne Sogne til Skjernaen. Naar man tænker sig, at Landet dengang var svagere befolket, Vejene daarligere, og Landsbyerne endnu ikke udflyttede, forstaar man, hvor hjerteligt umuligt det var at forhindre Smugleri«. Hertil kunne man føje,

at sejløbenes mange render og dyb og den lange kysts skiftende ladepladser ligefrem indbød til smugleri.

Først 1653 skulle øksentolden betales i Varde. 1680 blev al ind- og udskibning uden for de ordinære toldsteder forbudt, det være sig langs med søkanten, øer eller ladesteder i fjordene, dog »for vore kære og tro undersåtters tarv og fornødenhed øxen ved *Hjerting* og $\frac{1}{2}$ mil nær Ringkøbing på hver af siderne – og ved ladepladserne i Danmark overalt brændevad, kalk, mur- og tagsten alene og ej anden vare«. ⁹⁷

Det blev startskuddet for *Hjerting*. Fra denne tid vokser *Hjerting* havns betydning. Studene var nok langt den vigtigste artikel at sejle med, men også andre produkter blev sejlet bort herfra. Og her var indførsel af alle mulige købmændsvarer, der spredtes viden om til mange andre købstæder end Varde.

Med enevældens indførelse kom der nye embedsmænd til at kontrollere toldregnskaberne, og de stod ofte fremmede og uforstående over for visse vestjyske forhold. Bl.a. var de ikke klar over, hvad frisersalt var for noget. Revisionen 1668 antegner: »Opbåren af 20 tdr. friis salt 10 sdl., og på samme side: 18 tdr. friis salt 9 sdl. Vil forklares!« – Svaret gik ud på, at der aldrig var svaret større told af den slags salt, »som brændes udi Frisland, som ligger under hertugen af Holstens gebet«. – Der kom da et gensvar: »Meldes hverken udi toldrullen eller forordningen, at dette salt må således fortoldes. Indstilles derfor til øvrighedens betænkende, hvorledes dermed herefter skal forholdes«. Der resolveredes da, at der skulle fortoldes efter den ny saltforordning, hvis ikke kongen gav nedsættelse.

Bladiser var en anden vare, københavnerne heller ikke kendte. Tolderen oplyste, at det var en art små skuller (rødspætter). Man forstod heller ikke, hvorfor noget skibsvrag fra en strandet »bøyer« ved Lønne og et skiberum

ved Kærgård var opført i toldregnskabet, det måtte høre under strandinspektøren. Tolderen svarede: »Vrag tager strandinspektøren sig af, jeg af, hvad der atter udføres«. Dog spurgte toldereren, hvordan han skulle forholde sig med 200 stk. indstrandede knapholt, som inspektøren havde ladet sin fuldmægtig, ridefogden Hans Bennick, udskibe. Han blev henvist til at se i toldrullen under tømmer. – Vil-lum Petersen, Fredericia, var kommet fra Glückstadt til Varde med 4 kasser tobak, 1 fad annis og 1 kar humle, uden der var krævet told, da Fredericia havde særlige pri- vilegier. Anmærkningen lød: »Vides ikke, at Fredericia pri- vilegier befrier nogen for told«. Tolderen har dog kunnet gøre rede for praksis, da han sluttelig fik at vide, at det pas- serede denne gang, men der skulle toldes i Fredericia. – Desuden fandt man, der var opkrævet for lidt af topsuk- ker, af »hvid andam« og af 1 td. øleddike.

Kun få Varde-toldbøger er bevaret. Vi må derfor nøjes med nogle udpluk fra antegnelserne: H. Frandsen, Hjer- ting, har kun svaret 5 sk. af 1 td. byg, kommen fra Ham- borg, men tolden fra fremmede steder er 8 sk. Tolderen svarede: »Herhos følger hr. rentemester Henr. Müllers missive af 29. marts 1652, at hamborger, lybecker og bre- mer skulle give som undersætter«. Men gensvaret lød: »Haver siden den suveræne regering den forandret, dog denne gang passere«. – Peder Ganse, Vejrs, havde indført 4 oksehoveder fransk vin, som også måtte behandles efter Fredericias privilegier. – »Haver Gadborg Brodersøns båd været på 1½ læst, nu på 1. Det rimer ikke!« Tolderen sva- rede, at på den første rejse havde skipperen »et skibberom (ladning) på 1½ læst, anden gang kun 1, da han ikke havde mere vare«.

1662 spurgte man, hvorfor der ingen vinterhavnpenge fandtes. »For Varde er ingen havn, hvor skiberumme kan ligge udi vinterleje«, lød svaret, »de største skiberumme, som dér hjemmehører, er på 4 à 5 læster, hvilke om vinte-

Pramstedet efter havnens flytning. Bag den forreste bygning skimtes lidt af kalkovnen, den hvide dyngge er skælkalk, brændt af muslingeskaller. Da stedet brugtes som havn, kørte vognene ud i åen til skibene, når der skulle losses eller lades.

ren opdrages, hvorfor der ikke nogen vinterhavnleje penge er eller plejer at blive opbåren«.

Vardes havn eller »Varde vold«, som den også kaldtes, lå tæt ved det gamle voldsted, hvor det ældste Vardehus nok har stået. Havnen kaldtes også Pramstedet og tjente som havn til 1841, da den flyttedes til sit nuværende sted. Ved Pramstedet lossede og ladede man som ved de fleste andre »havne«: Vognene kørte ud i åen til skibet. Inde syd for byen lå der to banker i åløbet. På den sydligste havde det yngste Vardehus stået og på den mindre nord for åbenbart en forborg. Denne banke er nu fjernet ved en åregulering. Mellem bankerne byggedes en laksegård, der hindrede sejladsen ind til Varde bro. Tidligere lå laksegården endnu længere mod vest. Fra Wallenstein-krigen til 1721 var der slet ingen laksegård, og da sejlede fannikkerne ind og lagde deres skibe ved Varde bro, dog lå 1652 Jens Madsen med sit skib ved Varde vold og modtog 4 Hamborg-

Varde havn med to everter ved bolværket. Den ene synes at indtage brændsel, lyng og hedetørv. Siden 1841 var havnen her ved Varde bro. Tidligere benyttedes Pramstedet, eller som stedet kaldtes i 1600-tallet: Varde Vold, fordi det lå tæt ved den vestligste voldbanke, hvor det ældste Vardehus havde været.

tønder af rådmand og tolder Jac. Bjørnsen. Pramstedet blev altså fortsat benyttet.

Her gengives, hvad en enke berettede om sin mands sidste rejse, det er en beretning om en af de mange, som blev derude, og som satte familie og venner, ja, hele den lille by i angstfuld venten, til håbet måtte vige for dødens vished.

»Som jeg lovlig er indstævnet af kgl. Majestæts Tolder Seigneur Søren Vedell* til i Dag den 20. August for Retten at vidne paa Varde Byting og der under Ed at vidne og gøre Forklaring om salig Hans Krøgers Skibs- og Ladnings Forulykkelse afvigte Foraar 1730. Da er det enhver her paa Stedet vitterligt, at min sal. Mand Hans Christensen Knurborg,** Borger og Handelsmand her i Varde, udgik for Købmand afvigte Foraar med Skipper Hans Krøger af Hjerting hans førende Smakke, og sejlede de fra Hjerting i Aaret 1730 den 27. Marti. Bemeldte min sal. Mand havde for sin egen Regning ikke aleneste $\frac{1}{20}$ Part i Smakken, men

endog Kornvare: Rug 650 Tønder, Byg 200 Tønder efter Angivelsens Formelding, hvormed de agtede sig til Bergen udi Norge. Men siden har man ingen Tidende fra dennem erholdt videre end den bedrøvelige Tidende, som Folk fra andre Fartøjer hjembragte, som var i Flodning [i flåde, følgeskab] med dem fra Hjerting, og fulgtes de ad til hen under Norge, hvor de i en haard Storm og Snefog adskiltes, hvor samme Tid mange Skibe skal være bleven forulykket, saa baade Skipper Hans Krøger og min Mand Hans Knurborg og alle Folk med Skib og Ladning / disværre / i bemeldte Storm er bleven forulykket, nedsunken og bortbleven, eftersom ingen Tidende nogensteds siden den Tid, enten fjern eller nær, fra dem har kunnet erholdes. – Som er den visseste og sandeste Beretning og Forklaring, jeg derom ved at gøre. Bekræfter under min egen Haand. Saa sandt hjælpe mig Gud og hans hellige Ord.

Datum Varde, den 20. Aug. 1731.

Else Mortensdatter, Hans Knurborgs Efterleverske«.

Der var 4 skibe, som sejlede »i flåde« den martsdag. Mandskabet på det ene, skipper Jens Iversen, styrmand Jens Nielsen og bådsmænd Gravers Jakobsen, alle af Hjerting, vidnede, at deres skib, »De tre Brødre«, sejlede fra Hjerting havn til Christianssund i nærheden af Trondhjem sammen med en pinke og en galiot, der skulle til Grønland, og så Krøgers skib. »Grønlandsfarerne gik deres kurs af

- * Søren Sørensen Vedel blev tolder 1726 og gift med sin formand, borgmester J. B. Thaulows ældste datter Anna Helvig.
- ** Hans Christensen Knurborg var søn af Christen Knurborg, Varde, der vel stammede fra Grimstrup sogn, hvor en gård bar dette navn. 1698 fik han ved en Hjertingskipper ført 300 pund blår hjem til Varde. Han var vist købmand. En søster til Hans Knurborg var Maren, død 1766, som havde været gift med Math. Jepsen og anden gang med Christen Frøsig, der siden 1750 beboede den senere paludanske gård i Varde.

syne samme dag«, Krøger var i sigte til anden dags middag. Om aftenen tiltog stormen mere og mere med stærk sne, og Krøgers skib var stærkt ladet, ja over evne, som og blev sagt til ham, før han sejlede ud fra Hjerting. Mere vidste man ikke om skibet.

Enken, der også kalder sig Else Ahler, og lavværgen, Th. Westesen, Varde, indkaldte kreditorer. Da oplyses det, at foruden rug og byg var der også »flere sorter« om bord, og man agtede at sælge varerne i Bergen »eller i landet«, og at mandskabet med skipperen bestod af 7 mand, som alle gik ned med smakken.⁹⁸

Som vi så, nævnede toldregnskaberne 1594-96 kun 3-4 skibe som hjemmehørende i Varde-området. Adskilligt tyder dog på, at der har været flere. I 1600-tallet havde adskillige Varde-købmænd selv skib eller skibsparter på søen, og tallet var stigende. Skibene anløb ofte List under rejsen sydpå. Toldbøgerne derfra oplyser følgende for 1642 og 1643:

<i>Varde</i>		<i>Hjerting</i>	
1 smakke	8 læster	1 smakke	4 læster
1 smakke	6 -	1 skude	2 -
4 smakker à	3 -	1 båd	1 læst
2 skuder à	3 -		
5 både à	1 læst	<i>Sønderside</i>	
		3 både à	1 læst

I alt 19 fartøjer på 47 læster. Selv om det næppe er alle, er det en ringe flåde. Lindberg Nielsen gør opmærksom på, at det var kun lidt i sammenligning med Ribe, der da havde 14 hjemmehørende skibe på i alt 78 læster, og hvis man regner dens havn på Rømø med, som Varde har regnet sine havne med, blev det 35 skibe med 556 læster.

Ulykker, der ramte nogle Varde-skibe, giver os også oplysninger. Borgmester Niels Thomsen ejede et skib sammen med Laurids Lauridsen, Ribe, det gik ned med alt

gods på en rejse til Frankrig 1616, rådmand Chr. Tarp havde en smakke med 26 stude om bord, den blev oversejlet på Vlien, det gav ham et stort tab, da skib og stude stod ham i 1110 rd. Rådmand Jacob Clausens skib blev taget af Dynkerkerne, hvorfor lensmanden fik ordre til at hjælpe ham, dog uden skade for kongen. 1629 fik Hans Nielsen (Arnsberg, senere borgmester) med skib og gods søpas fra Varde til København eller andre steder i kongens riger, som fjenden ikke havde bemærget sig.

Efter Carl Gustav-krigen var der kun ét skib på 5 læster hjemmehørende i selve byen. Når disse medregnes, bliver tallene i de følgende år således:

1670	16 skibe, i alt	42½ læster	
1671	19 skibe, i alt	49½	-
1672	17 skibe, i alt	51	-
1674	17 skibe, i alt	54	-
1677	17 skibe, i alt	40	-
1782	17 skibe, i alt	42	-
1788	14 skibe, i alt	49	-
		saamt	1 skib på	12 -

Varde har kun haft ganske enkelte af skibene, de hørte hjemme i Hjerding og Ho. En galiot på 40 læster sejlede på Christianssand 1698, og 1691 blev denne by anløbet af i alt 30 skibe fra Varde-området, så der har været en del gengangere.¹⁰⁰

Janderup

Den mest benyttede ladeplads ved Varde å fandtes neden for Janderup kirke, hvor der ligger nogle småøer – »æ stuer knold« – ude i strømmen. Her ankrede skibene op på højvande. De to gange i døgnet, der var ebbe, kørte vognene ud til siden af fartøjet, og man lossede eller lastede. Når vandet atter steg, måtte vognene til lands, ellers trængte vandet ind i dem, og hestene eller studene kunne ikke klare sig i det dybe vand.

Når kirken ligger i denne udkant af sognet, er det nok

»havnen«, der allerede i ældre middelalder kunne trække den til sig, og her er også tuffen landet, som sidder i dens mure. Nærmere Varde ude i Hyllerslev enge ligger voldstedet Elkærhøj og vidner om åens betydning i gammel tid og om, at sejladsen skulle betrygges.

Skulle skibene videre til Varde fra Janderup, måtte de ofte roes frem eller – i alt fald i 1700- og 1800-tallet – trækkes af folk, der gik inde på bredden med et reb over skulderen og trak. Her var der en trækbane (gangsti), og der var lagt planker over bække og grøfter, der udmundede i åen. Større skibe omladede til pramme og mindre fartøjer ude på søen, i Hobodyb eller i nærheden af Myrtue, så undgik man forsøget på at komme over »Svineryggen« (barren foran åmundingen) og det lumske åløb.

Varde-borgere erklærede 1665, at ved Janderup kirke ligger byens »losse- og ladested både dér såvel som oppe ved Ladegårdsmarken«, dvs. ved det gamle Vardehus' ladegårds område. Stedet ligestilles altså med Varde havn.

Da der ikke var nogen tolder eller kontrollør herude, kunne der smugles både med det ene og det andet; derfor blev stedet et stykke ind i 1600-tallet forbudt som ladeplads for varer, der var told- eller accisepligtige. Et par Janderup-mænd, der boede nær åen, skulle føre opsyn; den gode havn kunne nemlig friste folk over evne. 1630 vidnede de to, at søndagen efter Kristi himmelfartsdag kom der en smakke »sønden op i Janderup å«, og de spurgte skudemanden, hvor de havde hjemme, og hvad de skulle have i samme skude, eftersom de af øvrighed var befaleet at se til, at ingen forbuden vare blev udskibet«. Skipperen svarede, han havde hjemme »i Strandenn« og skulle have rug af Chr. Lange til Hesselmed. Tirsdag morgen var skuden borte, og de to mænd påstod, at de ikke havde mærket, der var indskibet korn, og nogle mænd fra Billum og Janderup vidnede ligeledes, at de ikke havde set Langes tjenere age korn til åen.

Hverken vidnerne eller kontrollørerne var meget bevendt, for 19. marts året efter måtte 11 Hesselmed fæstebønder, der havde kørt med kornet, bekende, at de havde »ydt og leveret samme korn ved Janderup å på grøn land om lys dag, og fulgtes de samtlige ad med deres vogne«, og skudemanden tilbageleverede dem deres sække. – En herremand kunne godt være bagmand! Nu vankede der sikkert bøder.

Kort efter stod lenets ridefoged på herredstinget i 3 tingdage på lensmandens vegne og forbød folk »at udskibe rug, korn, flæsk eller anden fetalje eller nogen købmandsvare på, men kun på kgl. majestæts toldsteder, så han kunne fange hans told og sise deraf«. ¹⁰¹

Forbuddet kunne imidlertid ikke opretholdes. Fra et sted neden for kirken og forbi den gård, der senere blev kro, lå der et stykke jord langs åen, der fungerede som havneplads. Hvis ikke varerne straks kunne komme videre, oplagredes de her. Også visse huse i Janderup, lader og lofter brugtes som pakhuse. Vi forstår derfor godt, at Vardes dygtige borgmester, Hans Nielsen Arensberg, i 1640 op søgte kongen på Glückstadt, ikke blot for at ordne et andet ærinde, men for skriftligt at få »it naadig suar paa den gaard i Jandrup att wforwyrket schulle bliffue vnder cronen, eftersom byen icke kunde miste den vden forderffuel-sze«. ¹⁰²

En skipper var i de dage i reglen også købmand. Således havde Niels Hansen i Janderup fået 80 ribealen lærred à 28 skilling, som han havde lovet at sælge i Norge for Hans Andersen i Hjerting eller tilbagelevere det. Da han ikke havde gjort nogen af delene, blev han dømt til at betale lærredet.

Da der 1650 skulle bygges nye huse på Skrumsager, skulle skipperen losse teglsten (mursten) dertil ved Janderup kirke. Tagstenene dertil blev udlosset i Varde, hvor en ægtbonde skulle hente dem.

Her udskibedes stadig korn. 1650 lod borgmester og handelsmand Steffen Nielsen, Varde, tiendekornet af Bil-lum sogn indlade dér i et skib, en anden Vardeborger, Jens Nielsen, ejede. Endnu en vardenser, Bennet Hansen, sejlede fra Janderup kirke 30. oktober 1664. Det blev hans sidste rejse. Det vidnedes, at man ikke havde hørt, han nogen sinde havde haft forbudte varer om bord; man kunne sejle mellem Janderup og Hjerting »med én tid«, på samme vandtid, når vinden var god. Der var givet varsel for dette tingsvidne for 4 mand i Ribe, vel befragterne.¹⁰³

Rundt omkring fra egnens herregårde måtte hovbøn-derne køre korn til Janderup kirke, endog fra Ringkøbing amt, således fra Grubbesholm og Skrumsager. Da nogle Nørre herreds-folk holdt med deres ægtvogne i Hyllerslev, traf de nogle ryttere fra ryttergodset; 3 kyrasserer krævede brændevin, og da bønderne nægtede, trak de deres pal-lasker og huggede efter bøndernes hoveder, navnlig efter Jørgen Smed fra Lyne. I kamptummelen blev en af rytterne dræbt. Bønderne blev selvfølgelig også befalet til at køre varer fra havnen. I 1655 satte lensmanden, Mogens Sehe-sted således kronbonden Jens Jensen i Løftgård til at tage læs ved Janderup å og føre det til »Hiegaardt«. Ofte op-lagredes der tømmer og andet på havnepladsen. Både Varde og Ribe havde her oplag af forskellige varer. En Vardekøbmand holdt endog udsalg her.¹⁰⁴

Det ser ud til, at Janderup allerede dengang næst efter Hjerting var landets største udførselshavn for jydepotter. Havnen lå jo inde i det område, hvor vel nok de fleste »swot pätter« tilvirkedes. Utallige er de læs, som blev kørt hertil. Også fra Varde udskibedes der mange, og sejladsen med disse fortsatte ind i vort århundrede. 1652 lå Laurids Nielsens skib af Hjerting her. Han opkøbte sorte potter til videresalg i fremmede havne, da visitøren, Jochim Damcke, dukkede op og vistnok konfiskerede en del flæsk og smør.⁹ Fra Janderup var jydepotteeksporten så betydelig i 1600-

tallet, at den var væsentlig medvirkende til, at der 1680 blev oprettet et toldsted her. Dette år havde kong Kristian V været på en rejse gennem landet og bl.a. været på Henne Strand. Han interesserede sig navnlig for toldvæsenet. Der skulle nu skaffes et effektivt toldeftersyn ved kysterne, hvor der udskibedes og handlede fra ulovlige steder til skade for købstæderne og tolden. Kun brænde, kalk, mur- og tagsten måtte ud- og indskibes på ladestederne. »Efterdi skuderne ej længere kan opgå imod Varde«, blev Janderup gjort til toldsted og fik en visitør, nemlig Laurids Grundahl.

Medvirkende til at rette opmærksomheden mod Janderup var måske også en større batalje, der foregik flere år før. – De Varde-handlende så ikke med venlige øjne på, at janderupperne købte deres fornødenheder uden for Varde, ofte toldfri, og undertiden drev de handel dermed. En årle julimorgen 1673 trængte den voldsomme og hensynsløse borgmester Laurids Thordsen med skriveren Samuel Wieland og endnu en mand ind i nogle huse for at visitere, derpå skyndte de sig til Varde og kom straks samme formiddag tilbage med vogne, tolderen Jac. Bjørnsen og endnu 10 mand, heriblandt Anders Stadsbud og 4 tjenere fra 4 købmænd. Selv gik Thordsen, efterfulgt af sin tjener, der truede med 2 pistoler, ind i gårdene, truede og »puchede på højeste måde« og ransagede, hvorpå korn, flæsk m.m. læs sedes på vognene, uden hensyn til om det var fortoldet eller ej, idet han råbte, at det var smuglergods. En af gårdmændene protesterede og sagde, at en sæk blå og $\frac{1}{2}$ tdr. salt var hans. – »I skal vorde en tyv. Gør I ringeste modstand«, sagde borgmesteren og vendende sig til mandskabet, »så bind hannem«. Gårdmanden førte senere vidner på, at året før havde skipper Hans Frandsen i Hjerting losset sin smukke ved Varde-borgeres rette losse- og ladested og opført ladningen med janderuppernes heste for købmand P. Christensen i Varde, der havde sat 2 tdr. salt ind

hos bonden, som Christensen ville bruge til at nedsalte flæsk i skibet med, og resten købte bonden til eget brug, og det var det, borgmesteren nu havde taget. Også blåret var købmandens. En anden ladning salt tilhørte Varde-købmanden J. Koldtoft. Det var sejlet dertil af skipper P. Hansen af Vejrs og ligeledes opkørt i en bondes gård, der var 6 fulde sække og 10 gamle sildetønder fulde. Koldtoft havde solgt det til nogle borgere i Holstebro, men ikke fået det afleveret. Da bonden protesterede mod beslaglæggelsen, sagde Weiland, at saltet lå fordulgt under hø og halm, der var begået toldsvig, og hvad bønderne ville vidne, kunne der ikke tages hensyn til, fordi de ville blive dømt, og de skulle få fæstet af deres gårde forbrudt! Janderup kunne ikke anses for et toldsted, for her boede ikke nogen tolder, og ingen varer måtte oplægges, før en tolder havde brændt eller mærket dem, og det var ikke sket. – Det ville også være det behageligste for de to Varde-købmænd og måske også for borgmesteren, om bønderne ikke førte vidner. To Janderup-mænd vidnede imidlertid, at Thordsen året før på »ladestedet ved deres kirke dulgte nogle læs korn«, til han hen på sommeren fik dem udskibet. Andre vidnede, at de kunne mindes i 24 år, og at der da havde »været og endnu er ved deres kirke under deres by lade- og lossested for Varde / øksenskibning undtagen / og i disimidlertid altid haver været brugeligt, at købmændene både af Varde som af andre købstæder deres gods i forne Janderup bye haver indlagt til hvilken mand, dennem selv lyster, både når det førtes til skibs, såvel som og når det fra fremmede steder blev didført«. ¹⁰ – Hvordan sagen endte vides ikke. Fik de janderupperne end en forskrækkelse, standsede den ikke trafikken.

Visitøren Grundahl var her kun godt et år, så blev han forflyttet. En ny blev ikke ansat, så man har vel klaret sig med stikprøver og med strandridere. 1692 blev toldstedet helt ophævet i Janderup, men der blev ikke gjort noget for

at få det omordnet,⁹ altså fortsatte Janderup derefter på sin gamle måde. Skipperne skulle nok til Hjerting for at klare tolden, hvis de da ikke »glemte« det.¹⁰⁵

Efter Fanøs opkomst hentede man navnlig hedetørv, lyng og klyne samt hø til øens eget stigende forbrug. I tiden omkring 1814 blev der sejlet meget korn og flæsk herfra til det sultende Norge. Det kunne endnu ske, fartøjerne måtte ligge her i flere dage, mens skipperne rejste omkring på egnen for at opkøbe varerne. Først i vort århundrede opførte brugen af havnen ved Janderup kirke.

(Fortsættes)

H. K. Kristensen, f. 1895, pensioneret førstelærer, Dybdalsvej 16, Varde. Har været medudgiver af nogle bøger for folkeskolen og dels skrevet, dels udgivet eller redigeret en del lokalhistoriske arbejder. (Udf. bibliografi i F.R.A. 1975. Red.).

Gunhildkorset og Ribe Domkirke

Af Tage E. Christiansen

I Ribe Bispekrønike, som Helge Søgaard i 1973 oversatte til disse Aarbøger, berettes om Biskop Olav (Bisp 1204-14), at han foruden at øge Bispegodset gav sin Kirke en Homiliebog (dvs. en Prædikensamling) og et Krucifiks af Hval- eller (og det snarere) Hvalros-Tand («de dente ceti»)¹ Da Hvalrostand, Nordeuropas Surrogat for Elfenbenet, paa vore Bredegrader laa i en forholdsvis beskedne Prisklasse, maa det være Krucifiksets kunstfærdige Udskæring, som har gjort denne Gave mindeværdig.

Biskop Olavs Krucifiks er ikke bevaret – eller er det? Efterhaanden har den Opfattelse bredt sig, at det var Gunhildkorset, nu et af Nationalmuseets prægtigste Stykker, som Olav skænkede Ribe Domkirke. Francis Beckett, der har beskæftiget sig mere indgaaende end nogen anden med Gunhildkorset, er dog uden Lod eller Del heri. Endnu da han i 1924 i »Danmarks Kunst« sidste Gang skrev om Korset, nøjedes han med at konstatere, at det maatte have haft hjemme i et af Middelalderens danske Sakristier, uvist hvilket.² Men i 1948, da Gunhildkorset sendtes paa Udstilling i London, var det kommet dertil, at man tog det for en given Sag, at dette Sakristi var Ribe Domkirkes. I Kataloget anføres Korsets tidligere Hjemsted uden Forbehold som »Ribe Cathedral. Jutland«.³

I en Række Afhandlinger fra 50'erne – deraf en i disse Aarbøger – gik Victor Hermansen et Skridt videre og identificerede Biskop Olavs Kors med Gunhildkorset.⁴ I den første Afhandling endnu tøvende og forsigtigt: »Hvis det er rigtigt at identificere – –«; i den sidste med alle Reservationer kastet over Bord: »Der kan nemlig ikke være Tvivl

om, — — —«. At Gunhildkorset, der maa være udført omkring 1100, først et Hundrede Aar senere via Biskop Olav kom til Domkirken, forklares paa sindrig Vis. Ifølge Bispekrøniken var Olav indtil sin Udnævnelse til Biskop i Ribe Notar hos Valdemar Sej. Er Gunhildkorset som en Raritet og med Tiden som en Antikvitæt forblevet i Kongehusets Eje, kan Olav — mener Hermansen — have modtaget det til Belønning for tro Tjeneste.

Noget saadant er vel ikke helt og aldeles utænkeligt, men Forklaringen er dog paa den anden Side saa søgt, at den kun kan tages alvorligt, saafremt det ad anden Vej kan godtgøres, at Gunhildkorset fra Begyndelsen af 1200-Aarene og fremefter har tilhørt Ribe Domkirke. Og hermed er vi tilbage ved Spørgsmaalet om, hvorledes Korset er blevet sat i Forbindelse med netop denne Kirke.

Saa vidt jeg kan skønne, ligger Hunden begravet i Lis Jacobsens og Erik Moltkes Værk om Danmarks Runeindskrifter, hvis Tekstbind — et Aar efter Atlasbindet — udkom i 1942. Her, hvor al ældre Omtale af Gunhildkorset, haandskreven som trykt, er registreret i en saakaldt Indskriftbibliografi, nævnes en Tegning af Korset i Resens Danske Atlas (Fig. 1), og under Henvisning dertil siges lidt senere, at »Resen henfører det til Ribe«. ⁵

Som det vist er almindeligt kendt, lykkedes det ikke Peder Hansen Resen (1625-88) selv at faa Styr paa det gigantiske Materiale, han havde indsamlet til sit »Atlas Danicus«, og hvoraf nu kun enkelte, tilfældige Brudstykker er bevaret i Original. Hvorledes hans Værk alligevel er blevet overleveret, om end i stærkt forkortet Form, er senest udredet af Ib Rønne Kejlbo. ⁶ Som andre før ham er Kejlbo af den Opfattelse, at den Resen-Afskrift, ⁷ hvori Tegningen af Gunhildkorset findes, er tilvejebragt af Arkitekten og Antikvaren Laurids Lauridsen de Thurah (1706-59). I Mod-sætning til andre Afskrifter, hvori der kan være indklæbet originale Tryk af de Kobberstik og Træsnit, Resen havde

ladet udføre til sit Atlas, bestaar Illustrationerne her i Hovedsagen af haandtegnede Kopier. Maaske er ogsaa Tegningen af Gunhildkorset en saadan Kopi, hvad Victor Hermansen uden videre antog var Tilfældet.⁸ Men da der vistnok ikke kendes noget Tryk af et Resen-Træsnit af Gunhildkorset, staar ogsaa den Mulighed aaben, at Thurah selv har ladet Korset aftegne. Det havde paa hans Tid længe befundet sig i Kongens Kunstkammer, og for Thurah, Kongens Generalbygmester, kan Adgangen til dette i vore Øjne ejendommelige Museum ikke have været vanskelig.⁹

Afgørende i denne Sammenhæng bliver derfor den Passage i Resens Tekst, som Tegningen skal illustrere, og som hverken Udgiverne af Danmarks Runeindskrifter eller Victor Hermansen synes at have taget sig Tid til at læse grundigt igennem. Den lyder – oversat lidt frit fra Latin – saaledes:

Til de Seværdigheder, som man den Dag i Dag kan betragte i Domkirken, hører et Krucifiks i Biskop Ivers Kapel. Kapitlets Dekan Hans Svanning gav Ordre til, at dette Krucifiks skulde flyttes herfra til et uanseligt Sted. Men i Drømme blev han af en Skikkelse, som jeg ikke ved nærmere Besked om, truet med Død og Fordærv, hvis han ikke lod det forblive paa dets gamle Plads. Slagen med Rædsel bragte han det da tilbage til det Sted, han havde fjernet det fra. Om samme Krucifiks berettes, at nogle Skoledrenge, som havde skaaret Neglene af det, mistede deres egne Negle paa selv samme Vis. Skønt alt dette rigtignok smager af Papisternes Lyst til at opdigte Mirakler, gengiver jeg det alligevel paa den Maade, det er blevet mig fortalt.

Som det umiddelbart fornemmes, kan det her umuligt dreje sig om det lille Gunhildkors.¹⁰ Tegningen af dette

maa simpelthen være galt anbragt i Thurahs Resen-Afskrift. Men ønsker man et mere haandgribeligt Bevis, lader det sig præstere. I 1650 udgav Præsten Hans Jensen Svaning (1600-76) – en Dattersøn af den Ribe-Dekan, Historikeren Hans Svaning (ca. 1500-84), som Resen lader manipulere med Krucifikset i Ribe Domkirke – en Art Danmarks-Historie »Chronologia Danica«. I en Note til Skildringen af Svend Estridsens Historie omtaler han Gunhildkorset saa tilpas udførligt, at han eller hans Hjemmelsmand selv maa have set det.¹¹ Det opbevares, fortæller han, blandt andre Kostbarheder »i Pinakoteket« hos Fru Sophie Brahe, Hr. Holger Rosenkrantz' Ægtefælle, og Oplysningen er saa præcis, at der skal meget tvingende Grunde til for at drage den i Tvivl. Da Svanings Bog udkom, havde Sophie Brahe (1578-1646) været død i fire Aar, men at hun og ikke »den lærde Holger« (1574-1642), som var den egentlige Samler paa Rosenholm,¹² nævnes som Ejer af Korset, tyder paa, at Svanings Oplysning stammer fra de faa Aar, hvori hun sad Enke. Sammenhold nu hermed, at Resen, der først en Snes Aar senere begyndte at indsamle Materiale til sit Atlas, fortæller, at det underfulde Krucifiks i Ribe da stadig var at se i Domkirken.

I 1974 var Gunhildkorset for anden Gang paa Udstilling i London, og kort forinden havde Ribe-Myten faaet en ny Drejning. I et Pragtværk fra 1972 om tidlig-middelalderlige, engelske Elfenbensskæringer, hvortil Gunhildkorset henregnedes, lod Udstillingens Arrangør, den engelske Kunsthistoriker John Beckwith, Korset komme til Ribe Domkirke, *efter* at det havde været i Sophie Brahes Eje.¹³ Uden Bistand fra dansk Side kan denne Kombination næppe være blevet til, men Beckwith's danske Raadgiver har glemt at forsyne ham med en Forklaring paa, hvorfor Domkirken i saa Fald skulde videregive Korset til en Privatmand. Det var paa en Auktion, som Amtmand Hugo Lützow (1617-93) i 1684 afholdt i København over sine

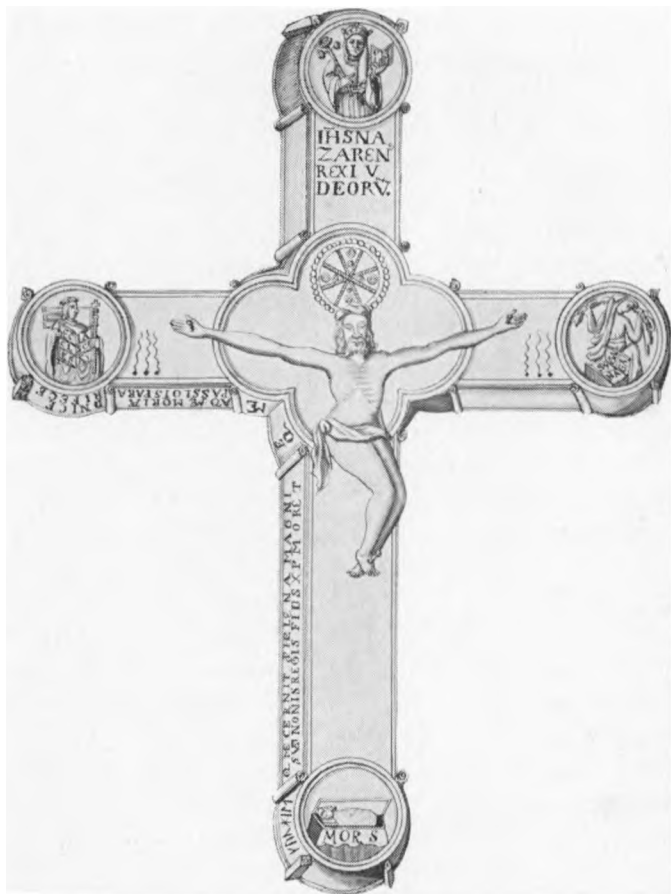

Fig. 1. Gunhildkorset. Tegning i Laurids de Thurahs Afskrift af Resens Danske Atlas.

Rariteter, at Gunhildkorset erhvervedes til det kongelige Kunstkammer.¹⁴ Da Amtmanden ikke ses at have haft nogen som helst Tilknytning til Ribe, er det nok saa rimeligt at antage, at han har faaet Korset med sin Hustru i første Ægteskab, Ide Rosenkrantz (1639-66). Hun var Sønnedatter af Sophie Brahe.

Om Gunhildkorset har John Beckwith, sikkert mere paa egen Haand, yderligere fremsat den Tanke, at det oprindeligt er skænket til en kirkelig Stiftelse i England og først ved en senere Lejlighed bragt til Danmark.¹⁵ Udgangspunktet for denne Opfattelse er utvivlsomt den stærke Samhørighed med Tidens engelske Kunst, som efter hans og andre Kunsthistorikeres Skøn præger Gunhildkorsets Skæringer. At en Kunstner, der – som Gunhildkorsets Mester – bar Navnet Liutger, kan have været engelsk, er efter Beckwith's Mening ingenlunde usandsynligt.¹⁶ Og videre har Beckwith for at faa Regnestykket til at gaa op peger paa, at Danskerne førte rige Skatte fra Abbedierne i Peterborough og Ely med sig, da de i 1070 satte Kursen hjemad efter et mislykket Forsøg paa at fravriste Vilhelm Erobreren Herredømmet over England. En Storm paa Nordsøen splittede Flaaden, saa nogle af Skibene maatte søge Havn i Norge, andre i Irland. De Skibe, som naaede til Danmark, havde foruden meget andet et Alter-Frontale, nogle Skrin og nogle Kors om Bord. Disse Ting blev bragt til en kongelig By, hvis Navn desværre er udeladt i den engelske Krønike, og her overdraget til den derværende Kirke.¹⁷ Blandt dem skal altsaa Gunhildkorset have været.

Ogsaa om denne Idé gælder, at den ikke uden videre kan afvises, men omvendt ikke kan paaregne større Interesse, med mindre den kan understøttes fra andet Hold. Og her kniber det.¹⁸ Som det er vel bekendt, strøede Svend Estridsen om sig med uægtefødte Børn; Gunhild var eet blandt de mange. Men Indskriften paa Korset, hvori »Helena, som ogsaa kaldes Gunhild«, omtaler sig selv som »Svend den Stores Datter« synes at forudsætte, at Gunhildkorset er skabt i et Milieu, hvor Navnet »Svend den Store« havde Klang. Det kan det vanskelig have haft i England paa denne Tid. Efter alt at dømme satte Svend Estridsen ikke sin Fod paa engelsk Jord siden de kritiske Aar omkring Hardeknuds Død i 1042.¹⁹

Alt vel overvejet er der saaledes næppe Grund til at tvivle om, at Gunhildkorset fra første Færd har haft sin Plads i en dansk Kirke. Men at denne Kirke skulde være netop Ribe Domkirke, er en Tanke, der synes opstaaet ved en Tilfældighed, og som formodentlig aldrig vil kunne ledes i Bevis.

NOTER:

1. Helge Søgaard: Ribebispekrønike, Fra Ribe Amt XVIII, S. 270. Den latinske Originaltekst er udgivet af Ellen Jørgensen i Kirkehistoriske Samlinger, 6. Rk. I, S. 23-33.
2. Francis Beckett: Danmarks Kunst I (Kbhvn. 1924), S. 251-55.
3. Danish Art Treasures through the Ages (1948), Kat. Nr. 89, S. 48.
4. Victor Hermansen: Absalon – vor første Privatsamler, Danske Museer I, S. 8; samme: Fortidsminder og Kuriositeter i Danmarks Middelalder, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1954, S. 225; samme: Antikvarer i det gamle Ribe, Fra Ribe Amt XIV, S. 594 ff.
5. Lis Jacobsen og Erik Moltke: Danmarks Runeindskrifter, Text (Kbhvn. 1942), Kat. Nr. 413, Sp. 481-84.
6. Kobberstikkene fra Peder Hansen Resen Atlas Danicus 1677, udgivet med efterskrift og kommentarer af Ib Rønne Kejlbo, Kbhvn. 1974.
7. Uldall 186, fol.; Det kongelige Bibliotek. Tegningen findes i Bind VI, S. 622. Beskrivelsen af Ribes Kirker fylder Siderne 616-25.
8. Billedteksten i Fra Ribe Amt XIV, S. 595: Tegning fra o. 1670 i Resens Atlas. Kgl. Bibliotek.
9. Tegningen i Thurahs Resen-Afskrift kan ikke gaa tilbage paa Kobberstikket af Gunhildkorset i Museum Regium, ed. Holger Jacobæus (Kbhvn. 1696), Tavle XIII, Fig. X. Stikket, som er genoptrykt i den af Johannes Laverentzen besørgede Anden-Udgave (Kbhvn. 1710), er helt en face og viser derfor – i Modsætning til Tegningen hos Thurah – ikke Korsets Runeindskrift.
10. J. Kinch formoder da ogsaa, at Resens Beretning maa gaa paa Domkirkens store – stadig bevarede – sengotiske Krucifiks (Ribe Bys Historie og Beskrivelse indtil Reformationen (Ribe 1869), S. 583). Den samme Opfattelse – og her helt uden Betænkning – kommer allerede til Udtryk hos Peder Terpager (Ripæ Cimbricæ Descriptio (Flensborg 1736), S. 331 ff.). Antagelig bygger Terpager direkte paa Ribe-Traditionen. Hans Fortælling om den ulyksalige Flytning afviger fra Resens ved ikke at gøre nogen navngiven Person ansvarlig for Forseelsen.
11. Hans Jensen Svaning: Chronologia Danica (Kbhvn. 1650), S. 73.

- Svanings eget Haandeksemplar med Antegnelser findes i Det kongelige Bibliotek (Gl. kgl. Saml. 803, fol.). Jeg skylder at tilføje, at ogsaa Svanings Omtale af Gunhildkorset naturligvis er nævnt i Danmarks Runeindskrifter, hvis Forfattere imidlertid ikke indlader sig paa en Vurdering af de Oplysninger, som de registrerer i Indskriftbibliografierne.
12. J. Oskar Andersen: *Holger Rosenkrantz den Lærde* (Kbhvn. 1896), S. 284 f.
 13. John Beckwith: *Ivory Carvings in Early Medieval England* (London 1972), Kat. Nr. 43, S. 127.
 14. Auktionskataloget findes paa Det kongelige Bibliotek i en Samling af Kataloger over Bogauktioner, Bd. VII, Nr. 17. Korset er registreret i Katalogets 2. Afd., S. B 3r. Jvf. om Erhvervelsen til Kunstkammeret: *Kongelige Kammerregnskaber fra Frederik III's og Christian V's Tid*, ed. Emil Marquard (Kbhvn. 1918), S. 298.
 15. Det i Note 13 anførte Arbejde, S. 127, og Udstillingskatalog med samme Titel (London 1974), Kat. Nr. 27, S. 45.
 16. Se om dette Navn: *Danmarks gamle Personnavne, I, Fornavne*, Sp. 850.
 17. *The Peterborough Chronicle 1070-1154*, ed. Cecily Clark, Second Edition, (Oxford 1970), S. 2 f. Dansk Oversættelse: *Torsten Dahl: Den oldengelske Krønike i Udvalg* (Kbhvn. 1936), S. 75 ff.
 18. Om end den gængse Datering af Gunhildkorset til ca. 1100 ikke bør tages for haandfast, synes det dog tvivlsomt, om Korset kan være udført før 1070. Selv daterer Beckwith det i sine anførte Arbejder til ca. 1075.
 19. Den i Note 17 anførte Peterborough-Krønike beretter ganske vist, at Kong Svend kom til England i 1070, men Meddelelsen staar næppe til Troende. Krøniken, der først er nedskrevet efter 1121, maa, hvad almene, ikke specifikt lokale Efterretninger angaar, vige til Fordel for ældre Versioner af den angelsaksiske Krønike, som den netop for disse Efterretningers Vedkommende bygger paa. Ingen af disse Versioner nævner Kong Svend som Deltager i det danske Togt mod England 1069-70, der siges at være anført af tre af hans Sønner og hans Broder Asbjørn.

Tage E. Christiansen, født 1918. Mag. Art. Inspektør ved Nationalmuseet og Lektor ved Københavns Universitet. Adresse: Skipperstræde 14, 2791 Dragør.

Af sognepræst John Richters levnedbog

VEJENTIDEN 1893-1928

Ved fhv. skoledirektør *P. Engelbrechtsen*

Sognepræst Richters forældre levede deres barndoms- og ungdomsår i København. Richter-hjemmet var helt forretningspræget, og da Johns fader ville læse til læge, blev hans beslutning af brødrene »mødt med ufordulgt ringeagt«. Hendes slægt, Balling, var tilknyttet Grønlandske Handel, livlig og gæstfri, og et af de første hjem, som åbnede sig for den mærkelige Odense-dreng Hans Christian Andersen, var hendes forældres. H. C. Andersen holdt meget af den lille Amalie. Hun fik således eventyret »Ole Lukøje« til gennemlæsning, og efter Andersens opfordring gav hun det navn.

Efter bestået eksamen nedsatte Johan Christian Richter sig som læge i Grenå og giftede sig med Amalie Balling. 13. november 1850 fødtes sønnen John. Han »blev holdt til bogen«, helt i overensstemmelse med hans evner og anlæg. 22 år gammel tog han teologisk embedseksamen med laud. Han følte sig alt for ung til at være præst og underviste da i forskellige skoler, f.eks. ved N. Zahles højt estimerede pigeskole. Sin fritid brugte han til studier på Det kgl. Bibliotek og Oldnordisk Museum, men en særlig oplevelse var det at få adgang til Geheimearkivet:¹ »Det var med en egen højtidelig følelse, jeg tog de gamle papirer og pergamenter med hensmuldrende segl i min hånd«. Forskertrangen havde stærkt tag i ham, men efter nogle års forløb brød han af og efterkom en opfordring fra pastor Wagner i Seest ved Kolding om at blive hans kapellan.

Let var det nu ikke for ham at forlade byen, som havde bragt ham i forbindelse med tidens ledende mænd inden

for åndslivet. Om digteren Carsten Hauch fortæller han levende optaget: »Helt underligt var det at sidde og vente på Hauchs komme. Han havde jo et højt anset navn blandt vore digtere og var Oehlschlägers beundrende ven. Så kom den gamle mand haltende og besteg med nogen besvær katedret. Det var Oehlschlägers »Sct. Hans Aften Spil«, han gennemgik. Han var såre lidt veltalende, hakkede og stammede i foredraget, men der var ånd og levende sjæl i hans tale, så den optog mere end mangt et velformet foredrag. Og det norske tonefald klang stadig igennem. Man forstod, at han *elskede* Oehlschläger. Hans sag var det, han talte. Da det senere blev fortalt mig, at han havde sluttet sin sidste forelæsning med at læse Aladdins vuggeviser og havde grædt derved, forstod jeg det så godt«.

Tilmed tydede meget på, at han havde gode fremtidsudsigter ved fortsatte studier. 1891 kunne han skrive hjem, at »jeg havde fået en portion af J. L. Smiths² legat for studenter. Det var 400 kr. årlig i 3 år, og så var det en ære at opnå dette legat, som man gerne skulle have særlige kvalifikationer for at opnå. Jeg husker, at den student, der samtidig med mig fik legatet, var stud. mag. Edvard Brandes.³ Lidt efter fik jeg også et andet, men langt mindre legat, etatsråd Peder Foghs legat,⁴ 20 kr. årlig«.

Navnlig det sidste tal kan godt vække lidt eftertanke om vor tids studentervilkår.

1879 blev Richter sognepræst i Ringive-Give. 1882 holdt han bryllup med Gudrun Schiørring, datter af borgmester P. Schiørring⁵ i Kolding. I sin levnedsbog fortæller han om det unge præstepars tilværelse i hedeegnene. Et udvalg af bogen findes i »Vejle Amts Årbog 1974«.

Efter 14 lykkelige år mellem hedesoggenes jævne befolkning blev han pastor Sveistrups⁶ efterfølger i Vejen-Læborg. Her virkede han til sin død 1928, 78 år gammel. Rask og rørig. På grund af præstemangel havde ministeriet opfordret ham til at fortsætte i embedet uden hensyn til alde-

ren. Menighedsrådene i Vejen og Læborg gav enstemmig tilslutning. Han fik således lov til at ende sine dage i sin elskede præstegård.

Jævnside med, at han yderst samvittighedsfuldt varetog præstegerningen, dyrkede han sin store interesse, historie, navnlig personalhistorie. Han var medarbejder ved f.eks. Danmarks Adels Årbøger og blev brugt som konsulent ved forskellige personalhistoriske værker. Ved sin død efterlod han sig en bogsamling på ca. 6.500 bind. Efter opfordring fra tidsskriftet »Bogvennen«s redaktør har han givet en skildring af »En bogsamling i en jysk præstegård« og siger her: »Når man er bogsamler con amore, gror bogmængden op lidt efter lidt som sæden på marken om våren, så man næsten uden at forstå »hvorledes« efter hurtigt skridende års forløb ser sig omringet af bogfyldte reoler«.

Selv om Richter elskede sine bøger og sit studereværelse, virkede han med dyb interesse som foredragsholder og især som oplæser helt til sine sidste år. Han elskede sang og optrådte tit i »Gluntarne« med forskellige makkere, f.eks. Jakob Knudsen.⁷ Skoleforhold optog ham meget, ikke mindst højskolens arbejde. Som tilsynsførende ved Askov højskole stod han denne skole særlig nær. År efter år deltog præsteparret fra Vejen trofast i de store efterårsmøder.

Når jeg har fundet det rimeligt at lade uddrag af min svigerfaders levnedsbog komme offentligt frem, skyldes det, at det antagelig vil være af interesse, først og fremmest på Vejen-Askov egnen, at læse en lokalhistorisk skildring af årene omkring 1900. Uden tvivl kan de nuværende beboere finde omtale af slægt og bekendte i uddragene, men måske også mennesker i almindelighed kan have berigelse af at betragte livsbilleder, malede ud fra den vennesele indstilling, der prægede Richter. Desværre kan man ikke i uddragene se hans smukke, faste håndskrift, der er så godt som uændret fra hans tidligste år. To skriftprøver, skrevet med 34 års mellemrum findes i »Vejle Amts Årbog 1974«.

Vejen præstegård. (Vejen Bibl.).

Det begyndte med bryllup

John Richters første besøg i Vejen præstegård fandt sted i sommeren 1875 under lidt pudsige omstændigheder. Hans gamle skolekammerat, William Thomsen, lærer ved Ebeltoft højskole, tænkte på at gifte sig med den sønderjyske pige Caroline Thomsen fra Skodborg. Om sin rolle ved brylluppet fortæller Richter:

»Brylluppet skulle stå i Vejen præstegård hos hans morbroder pastor Sveistrup, i hvis hjem bruden en tid lang havde haft ophold. I alt hvad der angik forlovelsen, havde jeg været Thomsens fortrolige, og nu var det hans bestemte ønske, at jeg skulle med til hans bryllup. Det mente jeg, at jeg på ingen måde kunne så tæt efter sommerferien. Der ville medgå to dage til rejsen. Især mente jeg ikke at kunne få frihed fra frk. Zahles skole,⁸ hvor jeg havde mine fleste skoletimer. – »Det bryder vi os ikke en smule om«, sagde Th., »du skal med, og jeg skal nok ordne det med frk. Zahle, som for resten står i en slags taknemmelighedsgæld

til mig«. – »Hvorledes det? Kender du frk. Zahle?« – »Nej, i grunden slet ikke, men i fjor sommer var hun ude i Dyrehaven med nogle af sine unge pensionærer, som blev generet af nogle ret nærgående herrer. Jeg var dér i nærheden, og en af de unge piger, der vel har ment, at jeg så ret skikkelig ud, kom sturtende og sagde: »Åh, hr. student! vil De ikke nok befri os fra nogle ubehagelige herrer?« Jeg gik så hen til frk. Zahle, som jeg altså slet ikke kendte, og sagde: »Nej se goddag, kære *tante*, er du herude i dag?« Så luskede hine fyre deres vej. Så frk. Zahle skylder mig i grunden noget fra den dag«.

Jeg vægrede mig dog stadig, men efter at jeg ved sommerferiens slutning var kommet tilbage til København fra Grenå, kom der virkelig brev fra Th. om, at han nu havde skrevet til frk. Zahle og bedt mig fri fra skolen nogle dage, idet han mindede hende om hin begivenhed i Dyrehaven. Og ganske rigtig: en dag kaldte frk. Zahle mig op på sit værelse og sagde med et smil: »Ja, jeg har jo fået brev fra min »nevø«, og der er fra min side intet i vejen for, at De tager med til hans bryllup«.

På Vejen station tog William Thomsen imod mig, og ikke længe efter drog jeg ind i Vejen præstegård⁹ og modtoges i forstuen med dens murstensgulv af pastor Sveistrup med et venligt velkommen. Hvor lidet anede jeg da, at denne præstegård 18 år efter skulle blive mit hjem. Og hvor den imponerede mig! Så stor og anselig en præstegård havde jeg aldrig set. Den store sal! Den dejlige have og lund! Ja, hvor det tiltalte mig. Og de vakre beboere: Sveistrup og hans hustru og sønnen Svend, dengang en femten-års knøs!

Jeg følte mig snart hjemme i denne, den første grundtvigske præstegård, jeg nogen sinde havde gæstet. William og jeg spadserede i haven, fra udsigtsaltanen i sydøsthjørnet kunne vi se Sønderjylland. Om aftenen var der travlhed

*Sognepræst H. Sveistrup.
(Vejen Bibl.).*

med at dække et langt bord i den store sal. Allerede nu begyndte gæsterne at indfinde sig.

Næste morgen havde jeg travlt med at undersøge Sveistrups bogsamling i det lange kammer ved siden af studereværelset. Jeg fandt adskilligt, som interesserede mig, og som jeg da også senere blev ejer af, bl.a. Fr. Barfods »Brage og Idun«. ¹⁰

Så stod brylluppet i kirken om eftermiddagen. Kvinderne kørte til kirken i lukket vogn, Svend Trøst og jeg var brude-svende, der modtog dem ved kirkedøren og førte dem højtideligt til sæde. Caroline kom ved sin forlovers arm. Det var N. J. Thomsen, som dengang var en stor gårdmand i Vejen og i slægt med bruden.

Sveistrups brudetale husker jeg nu ikke længer, kun at den tiltalte mig ved sin jævnhed og sin fyndighed. Degnen, Jesper Jørgensen, der også til sin tid skulle blive *min* degn, var dengang en yngre mand på 37 år.

Ved festen efter vielsen var der livligt. Sveistrup holdt en tale, hvori han betonedede, at det glædede ham at bo midt i verden, siden folk både fra Helsingborg og fra København og fra Ribe osv. samledes i hans hus. Om aftenen fik ung-

dommen sig en svingom i den store sal, men her var jeg kun tilskuer. Den nat delte jeg kammer med brudgommens gamle fader, den forhenværende Vejle-købmand, som ry-stede lidt på hovedet ad sønnens giftermål: han havde jo ingenting at gifte sig på, så der ville nok blive smalhans i køkkenet!

Afklaring mod præstegerningen

Med nattoget rejste jeg tilbage til København. Det var som en yndig, uforglemmelig drøm, jeg havde oplevet, alt så forskelligt fra de forhold, hvorunder jeg daglig færdedes i København, en verden så rig på indhold og på forjættelser om endnu mere, et hjem med levende, sund kristendom og ægte danskhed, fostret under de alvorlige oplevelser i det nære Sønderjylland. Alt det havde jeg i et par indholdsrige døgn fået lov til at gøre et lille indkig ind i. Atter og atter i de dage, der kom, vendte mine tanker tilbage til de rige minder om Vejen præstegård, og uden at jeg selv kunne gøre mig det klart, bidrog disse tanker i det skjulte til at modne tanken hos mig om fremtidig præstegerning.

Richter var – som nævnt – født i Grenå, søn af lægen Johan Christian Richter. I sommerferien 1876 fulgte han faderen på vaccinationsrejser. Herom fortæller han:

»Mit mål var at undersøge de historiske minder i egnens kirker. Det var en let sag at få kirkenøglen hos læreren. Jeg studerede kirkeinventariet, som gav oplysninger af personalhistorisk interesse (altså gravstene, epitafier osv.). Det var overordentlig fornøjeligt og forfriskende. Det var vist samme sommer, jeg fik fat i den ældste kirkebog for Vejlby-Homå pastorat, begyndt af præsten Peder Sørensen Quist, søn af den ulykkelige »Præst i Vejlby«, hr. Søren Quist«.

Afsked fra Ringive

De levede 14 lykkelige år på hedeegnen, men så meldte

trangen sig til at søge fornyelse, og det var Vejen, som trak. I Ringive var han altid den ydende. I Vejen kunne han også blive nydende. Her havde han store forventninger med hensyn til Askov højskole og til Sønderjylland. Under et besøg hos forstander Schrøder,¹¹ Askov, fik han at vide, at pastor Sveistrup var meget alvorligt syg, og kort efter sin hjemkomst til Ringive læste han i Vejle Amts Folkeblad, at Sveistrup var død umiddelbart efter morgenandagten i præstegården.

»Få dage efter læste vi om den mægtige jordefærd i Vejen: 15 – femten – taler i alt, dels i præstegårdshaven, hvor kisten var hensat, dels i kirken, så det var næsten aften, inden kisten blev sænket i jorden«.

Richter havde meget svært ved at rive sig løs fra de menigheder, som han havde haft et meget nært forhold til, men omsider besluttede han sig til at søge embedet.

»Sidst i august kom der en anmodning til mig fra Vejen, pens. lærer Bendix Madsen¹² var brevskriveren, om at komme dertil og tale ved et skovmøde den 6. september. Jeg gav mit ja. Gudruns og mit første mål var præstegården. I den store, herlige have vandrede vi omkring, indtil gamle fru Sveistrup var at få i tale. Hun gav os en venlig modtagelse. Siden gik vi til »Grønvang« – atter overordentlig modtagelse. Vi fik nu at vide, at foruden mig skulle også Axel Helweg¹³ tale ved mødet i Grønvang skov om eftermiddagen. Vi skulle altså op til en slags prøveeksamen. En ret talrig forsamling var mødt op, og vi to præster talte, som vi nu kunne bedst. Sammen med en hel del beboere fra Vejen og Læborg spiste vi til aften på »Grønvang«, hvor vi befandt os særdeles vel.

Listen over ansøgerne til Vejen og Læborg blev snart sendt mig. Med forundring så jeg, at der kun var – 12!

Måske havde Askovs nærhed skræmt adskillige, der vel ellers nok ville have søgt det i pekuniær henseende ret betydelige embede. Hen i oktober kom der brev *direkte* fra kirkeministeriet, »om jeg ville fastholde min ansøgning om Vejen, hvis det blev pålagt embedet at lade den skov, der tilhørte det, gå ind under fredskovforpligtelse«. Da forstod jeg, at jeg ville blive indstillet. Mit svar var naturligvis ja.

Den 21. oktober bragte posten mig et telegram fra svigerfader: »Til lykke som sognepræst i Vejen«.

Det strømmede ind med kirkelige forretninger i de sidste uger, især bryllupper. Det var, som om de unge, der ville giftes, og hvoraf jeg havde konfirmeret flere, ville have netop mig til at vie dem, inden jeg rejste. Så kom min afskedsprædiken-dag den 26. november. Der var fuldt i begge kirker.

Så rullede tæppet ned for min præstegerning i Ringive og Give. Hvad havde jeg fået lov at udrette i de godt 14 år? Og hvad gik jeg nu i møde?«

Sognepræst i Vejen-Læborg

»Så oprandt søndag den 3. december 1893, indsættelsesdagen. I den tætfyldte, ikke ret store Vejen-kirke holdt provst Schjøtt indsættelsestalen over teksten fra lektier til en af de følgende søndage: »Trøster, trøster mit folk, taler kærligt til Jerusalem«. Han talte varmt og kønt og mindedes Sveistrup, som havde bragt så mange i vort folk »trøst i trængsel«. Derefter prædikede jeg over adventsteksten om Jesus i Nazarets synagoge. Jeg nævnede min gamle formand og hans trøstefulde vidnesbyrd, nævnede, at han havde ønsket mig lykke og velsignelse til gerningen på mit forrige sted, og udtalte, at jeg håbede, den også måtte følge mig i gerningen her, hvor jeg gerne ville vandre i Sveistrups, men frem for alt i Jesu Kristi fodspor.

* Her hentydes til Sveistrups meget benyttede postil »Trøst i Trængsel«, som 1878 oplevede 3. oplag.

Vejen gamle kirke set fra sydvest. (Vejen Bibl.).

Fabriksbyen vokser. (Vejen Bibl.).

Interiør fra den gamle kirke. (Vejen Bibl.).

Efter gudstjenesten blev jeg budt velkommen af flere – Schrøder og hustru, Søren P. Knudsen (Lille Skovgård), Niels Pedersen (Dalhus) husker jeg.

Om eftermiddagen kørte jeg med provsten til Læborg kirke, hvor også mange mennesker var mødt til indsættelsen«.

Sin natur tro giver Richter i levnedsbogen en oversigt over fremtrædende beboere i sit nye sogn. Han begynder med lærerne og præsterne.

Lærere og skoler

»Blandt mine nye sognefolk fik jeg selvfølgelig straks en del at gøre med lærerne. I Vejen var Jesper Jørgensen lærer ved byskolen og tillige kirkesanger. I 30 år havde han siddet i embedet og blev der endnu 5 år af min præstetid. Som lærer havde han fået sit præg af seminarieforsstander Svendsen i Jelling, til hvis dygtige og forstående lærlinge han hørte. I hans undervisning var der liv og ånd, og den tung-

føre mand med sin brede skikkelse, sit røde skæg og sin kalot havde gode evner til at vinde skolebørnenes hengivenhed. Et par år før jeg kom til Vejen havde han mistet sin dygtige hustru, med hvem han havde en del børn. Året efter havde han giftet sig igen, nemlig med sin genboerske, enken Maren Friis. Hun bragte Jørgensen en gård, til hvilken han – efter at have ophørt med lærergerningen i 1898 – trak sig tilbage. I kirken gjorde Jørgensen god fyldest; især mindes jeg med glæde den varme og smukke måde, hvorpå han – ikke *læste*, men *bad* bønnerne i kordøren. På sit dødsleje i 1909 kunne han med fuld ret kalde sig »en lykkelig mand«.

Af en helt anden støbning var Chr. Boye, der som andenlærer residerede i »Vejen nye skole«. Han havde ikke Jørgensens brede og drøje jyske lune, og de to, der dog begge var Svendsens fuldtro lærlinge fra Jelling, gik kun dårligt i spand sammen. Udgået fra et købmandshjem i Århus var og blev Boye et købstadsmenneske alle sine dage. En dygtig og samvittighedsfuld lærer med kundskaber ud over det almindelige, et ærligt, fromt kristenmenneske var Boye. 38 år gammel ægtede han en af sine gamle elever, en brav og god kvinde. Uagtet forskellen i alder, temperament og udvikling levede de lykkeligt sammen i et smukt lille hjem med en lille flok flinke børn. Trods smertefuld sygdom i sine sidste år holdt han ud i skolegerningen så længe som muligt. Han nåede at holde sølvbryllup med sin hustru i september 1913 og døde så i december samme år.

Pogeundervisningen var i Vejen betroet til to kvinder, hver med sin lille skole, hvis lokaliteter var ret snævre: Enken Ingeborg Nielsen og vognmandshustruen Marie Hansen. Navnlig var den første trods sine ikke store kundskaber en ypperlig moderlig lærerinde for de små.

De lidt ældre børn undervistes i »Vejen nye skole«, dels af Boye, dels af frk. Caroline Olsen, datter af den gamle toldkontrollør ved Skodborghus toldsted, en begavet, yngre

lærerinde, der siden blev gift med lærer Laurids Lauridsen ved Bakkely skole. Lauridsen havde sin søster Kirsten Lauridsen som medlærer. Hun var i en årrække organist ved kirken.

Ved Skodborghus skole var Nissen lærer. Hans interesser gik, i alt fald i en årrække, meget i kommunal og politisk retning.

I Læborg sad også en yngre mand som lærer og kirkesanger: J. K. Jensen, men allerede 1894 blev han kaldet til lærerembedet ved Eskelund skole og kirkesangerembedet ved Brørup kirke.

Alt i alt har der i Vejen og Læborg i den sidste menneskealder virket et særdeles dygtigt lærerpersonale, som i tidens løb er blevet stærkt forøget, og mit forhold til det har altid været det bedste.

Skolebygningerne var for længst blevet for små til det stadig stigende børnetal. Jørgensen havde i en årrække måttet undervise omtrent 100 børn i alle aldre samlede i en ikke alt for stor skolestue. Lærer Boye underviste yngre børn i lejede lokaler, indtil »Vejen nye skole« blev bygget i 1884. Stationsbyens stærke vækst krævede en særskilt skole i dette distrikt. Derfor byggedes Bakkely skole i 1891. I det nye århundrede kom der nye udvidelser til: »Pavillon-skolen« og etagetilbygning på Bakkely skole.

Nogle forgængere i præsteembedet

»Om gamle provst Joachim Haar, der døde 1812 efter 41 års præstegerning i Vejen og Læborg, kunne mine sognebørn selvfølgelig intet fortælle af selvsyn. Hvad de vidste om ham, havde de gamle fra deres bedsteforældre eller forældre. En dygtig og kraftfuld personlighed har han været, optagen af praktiske spørgsmål som så mange af den rationalistiske tids præster. Om hans flid vidner det store arbejde, han har lagt i at føre embedets dagbog.

Hans eftermand, Henrik Bruun, skal have været en god

mand, men fattig var han – det var jo i de fortvivlede år, pengekrisen bragte, at han kom her.

Efter Bruun, der døde 1821, kom N. S. Bergenhammer, men om ham har jeg aldrig hørt fortælle. Han var her da også kun i fem år.

J. O. Bøving kom hertil som præst 1826. Hans konfirmander har nævnet ham for mig som en streng mand, der tugtede dem hårdt, når de ikke kunne lærebogsremsen udenad, og mod de bønder, der undertiden kunne møde berusede i Læborg kirke, for han vældigt frem. I 1842 blev han forflyttet til Egtved.

Efterfølgeren, Philip Christian Fuglede, var en velbegavet mand med interesse for litteratur og politik. Han var en kort tid folketingsmand for Bække-kredsen, og det var ham, som lånte den unge Niels Jokum Termansen bøger,¹⁴ der åbnede hans øjne for historiens og digtekunstens verden. Det var Fuglede, som fik det nuværende toetages stuehus rejst i 1850. Med fin skønhedssans fik han præstegårdshaven anlagt smukkere end før, ligesom han fik bygget gangbro over åen. I 21 år havde han siddet som præst i Malt og Folding, så han var velkendt på egnen.

Ud på foråret 1856 kom den nye præst Viggo Hansen til Vejen. Som prædikant var han næppe betydelig, efter folks sigende noget tør. Men én ting var han afgjort i besiddelse af: han havde betydelig skønhedssans. Den gjorde sig gældende over for præstegårdshaven, som han både udvidede og forskønnede, og nord for åen beplantede han en lyngbakke, der i tidens løb er blevet til havens smukkeste parti («Lunden») med sine graner, fyrretræer og løvtræer. Pastor Hansen ville gerne have gjort endnu mere for haven, men – som han sagde – »min skønhedssans og min pengepung ligger i uafsladelig krig«. Og så var Hansen en frisindet mand; det viste han, da Sveistrup – til hvem han i øvrigt fra tidligere dage stod i venskabsforhold – var blevet afskediget fra Rødding-Skrave præsteembede (1867). Da var Hansen

redebon til at åbne Vejen kirke for Sveistrup til udførelse af kirkelige forretninger for de sønderjyder, som vedblivende sluttede sig til ham. Og en frimodig oprædten viste Hansen, da Peder Larsen Skræppenborg¹⁶ under Christian d. IX's besøg i Kolding efter fredsslutningen (vist i 1866) bad kongen omgive sig med dansksindede rådgivere. Da veg alle tilbage og tog afstand fra den uforsagte bonde. Den eneste, der den dag tog Peder Larsen under armen og gik med ham op ad Kolding gade, var pastor Hansen fra Vejen.

Hansen blev i 1870 forflyttet til Hammer og Lundby på Sjælland, hvor han døde i 1892. Hans enke lever endnu (1923), højt bedaget, i sin fødeby Helsingør. Hun har besøgt Vejen præstegård et par gange i min tid, en livlig dame, der vistnok har forstået at gøre sig gældende både som husfrue og i det selskabelige liv. Under sit ene besøg kom hun ind på at tale om indkvarteringen under krigen, om de østrigske soldaters maleriske gruppering om aftenen ude på gårdspladsen. Hun har åbenbart taget indkvarteringen som en ikke ubehagelig afveksling i det ensformige dagligliv.

Da Hansen blev forflyttet, søgte Sveistrup embedet og fik det. Det fandtes så rimeligt, at myndighederne imødekom hans og manges ønske, af hensyn dels til sønderjyderne, dels til Askov højskole, hvis lærere han alle dage havde stået nær. Om denne ædle og betydelige mand foreligger der så mange vidnesbyrd, også i litteraturen, så jeg her kan fatte mig i største korthed, især da jeg også i det foregående har fortalt om mine indtryk af denne gode, stovte præstemand. Ja, han var præst helt igennem, en sanddru, åben og ydmyg personlighed på prædikestol og i forsamlingshus, en snild og praktisk rådgiver for dem, der også i timelige sager søgte råd hos ham. Sognefolkernes højagtelse og venskab bevarede han til det sidste. Det viste sig både ved hans 50-årige præstejubilæum og ved hans og hans hustrus guldbrillup (begge fester i 1890), for ikke at tale om hans ual-

mindelige storslåede jordefærd. Og den lille Ringive-præst kunne ikke andet end betragte det som en *ære* at blive kaldet til at fortsætte hans gerning som præst«.

Ændringer i bybilledet. Nogle beboere i sognene

I året 1874 blev jernbanen ført igennem Vejen. Der opstod hurtigt en stationsby, adskilt fra »Vejen gamle by«. Ikke mindst efter opførelsen af en margarinefabrik, »Alfa«,¹⁶ en cikoriefabrik¹⁷ og en tagpapfabrik voksede stationsbyen hurtigt. Richter omtaler udviklingen således:

»Da jeg i 1893 kom til Vejen, lå der endnu et ret stort ubebygget areal imellem »Vejen gamle By« og »Stationen«, stationsbyen. Da vandrede man ad stationen til ad en tit opblødt vej langs grøfter og markdiger, ikke nogen ublandet behagelig vandring på en mørk vinteraften. Den gamle by havde endnu noget af gammeldags landsbyhygge over sig, selv om hist og her en nybygning stak hovedet op. Der stod gamle træer og skyggede over vejen. Men snart var den gamle by begyndt at række hånden ud efter sin yngre søster, stationsbyen, og det varede kun få år, inden de var helt sammenbyggede. Da forsvandt de gamle grøfter og diger. Nu kom der høje, men absolut ikke skønne huse med flisebelagte fortove i stedet, og nu kom der gadelygter, først petroleum, siden elektriske.

Så fik vi efterhånden en stor og særdeles uskøn stationsby ud af det. Den gamle, lidet rummelige kirke måtte bøje sig for tidens krav. Dens ældgamle kampestensmure faldt i 1896, og som genbo rejste sig den nye murstenskirke, rummelig og i det indvendige hyggelig, men med sit mindre skønne tårn. Den gamle kirkes våbenhus blev bevaret som ligkapel.

Man må nu ingenlunde tro, at den stærke fremgang i Vejen alene skyldtes den voksende fabrikdrift, nej også på landbrugets område nåede man meget vidt frem i firser-

ne og halvfemserne. Dygtige og energiske landmænd sad nu både på de større og de mindre gårde. Atter her var Grønvang-slægten med Johannes Lauridsen i spidsen som foregangsmænd. Men så må nævnes L. Rasmussen på Vandamgård og Søren Peder Knudsen på Lille Skovgård og fra foråret 1894 også Niels Peter Jørgensen på Kærsgård som fremragende landmænd, de drev deres gårde op til mønsterbrug.

I nabolaget havde vi så statskonsulent Frederik Hansen i Askov og forstander Niels Pedersen på Ladelund landbrugsskole, som havde megen betydning for landbruget på Vejen-egnen, og som tillige – ligesom de førnævnte – var åndeligt interesserede mennesker. Også på det praktiske havebrugs område havde vi en dygtighed som gartner, siden konsulent, Jens Thorsen i Vejen skov, der i en årrække var blandt lederne af husmands- og husmandskonernes rejser i Jylland.

Når jeg over for disse mænd kom med, hvad jeg vidste om de beskedne landbrug på Ringive-egnen, kunne de trække på smilebåndet – i al venlighed naturligvis. At der i sporet på de nævnte fremskridt på industriens og landbrugets område fulgte andelsmejeri,¹⁸ kontrolforening, brugsforening,¹⁹ udvidet sparekassevirksomhed osv., følger af sig selv.

I Læborg sogn samlede alt timeligt virke sig om landbruget og til dels om plantesagen (Hundsbæk plantage²⁰). At det så fremskredne Vejen lå i nærheden, mærkedes vel både i den ene og den anden henseende. Det var flittige, bjærgsomme mennesker, og jeg fik gode venner iblandt dem; jeg nævner den gamle sognefoged Christen Madsen og Søren Klausen i Nyby.

Lidt efter lidt fandt jeg vej til gode hjem og fortræffelige mennesker, som jeg kom til at føle mig hjertelig forbunden med. Der var nu Grønvangs-familien, som venligt indbød mig til sig. Johannes Lauridsen²¹ var den fremragende, for

alle gode fremskridt interesserede forretningsmand. Det havde vel nok lagt nogen kølighed over hans væsen, så det egentlige hjertelige – i form af fortrolighed – trådte tilbage. Hos hans hustru derimod mærkede jeg mere til den smukke, velgørende forening af energi og dyb åndelig og hjertelig sans. De boede dengang endnu i den gamle, stråtækte bondegård »Grønvang«, men den var ved at synge på sit sidste vers, idet den statelige storvilla, som nu hedder »Grønvang«, blev bygget i sommeren 1894 og indviedes ved en stor fest samme efterår. De havde det hyggeligt inden døre med deres seks børn, hvoraf den ældste var knap 15, den yngste godt 3 år gammel.

Så var der familien på Baungård, Johannes Lauridsens hustrus broder Hans Olsen med hans hustru og tre småpiger. Til Hans Olsen følte jeg mig snart hjertelig knyttet. Han var så vennesæl og alvorlig, og han havde tillige den åbne og let tilgængelige sjællandske menneskenatur, helt anderledes end den ofte noget tillukkede vestjyske. Til ham søgte jeg mere end én gang, når mit sind var trykket – jeg syntes, det var så vanskeligt at være ordets forkynder både over for åndeligt kultiverede og meget lidt udviklede mennesker på én gang, men Hans Olsen vidste altid at sætte mod i mig. Desværre var hans helbred ikke så stærkt, og allerede i sommeren 1896 lukkede han sine øjne. Ham glemmer jeg aldrig.

Og lad mig så nævne Søren Peder Knudsen på Lille Skovgård. Han var opvokset i et fattigt husmandshjem i Vedslet sogn mellem Horsens og Skanderborg, havde haft drøje tjenester i sine helt unge dage, men var så omkring tyveårsalderen kommet under kristelig påvirkning af kapellan Kirkeby i Gangsted, var derefter blevet elev på Vallekilde højskole, hvor Ernst Trier fik stærk indflydelse på ham. Gennem Trier kom den unge dygtige bondekarl i forbindelse med Askov og blev bestyrer på Schrøders gård i Malt. Han blev snart kendt på egnen som en ualmindelig dygtig

landmand, særlig på kvægavlens område. Da flere af Vejen-egnens større gårde måtte overtages af kreditforeningen, meldte Søren Peder sig som køber til en af disse: Lille Skovgård. Penge havde han ikke ret mange af, men uden vanskelighed fik han en del af egnens kapitalstærke mænd til at gå i kaution. De vidste, han var både dygtig og solid. Så fik han gården og drev den op, som man kunne vente. Da en del år var gået, kunne han indbyde sine kautionister til at møde hos sig og løste dem så fra deres kautionsforpligtelse. Nu var han en holden mand.

Først i 43-års alderen giftede han sig med Christiane Rasmussen. Hun, der var en halv snes år yngre, havde tjent sammen med ham på Schrøders gård. I hende fik han en meget dygtig hustru, der passede udmærket til ham. Det var knap to år, før jeg kom til Vejen, at de havde holdt bryllup. Først i sommeren 1894 kom deres ældste datter til verden, siden kom der to til.

Man kunne, når man første gang stod over for Søren Peders lille, tætte skikkelse med det kraftigt skårne ansigt og det lune blink i øjenkrogene, ikke undgå at få følelsen af, at her stod man over for en ejendommelig personlighed. Fremtrædende var han på ingen måde, taler gav han sig heller ikke af med at være, men når han med få, knappe ord havde sagt sin mening i en landøkonomisk drøftelse, følte det tit, at han havde ramt sømmet på hovedet. Lun og morsom kunne han være. Et utal af pudsige historier stod til hans rådighed. Tjenstvillig var han – næsten over alle grænser.

En meget stor tjeneste fik Søren Peder Knudsen lejlighed til at gøre mig få måneder efter mit komme til Vejen: han skaffede mig en forpagter til præstegårdens jorder, og det en god forpagter. De nærmest foregående præster havde selv drevet avlingen, men derom kunne der for mit vedkommende slet ikke være tale. Det blev den unge sønderjyde Laust Fredslund fra Hygum. Af den kønne, ranke unge

mand fik jeg straks det bedste indtryk, og dette indtryk holdt sig både gennem de ni år, han sad som forpagter her, og i de mange efterfølgende år. Han har altid vist sig som en meget dygtig og velanset landmand, men tillige som et ualmindelig retsindigt og ædelt menneske, hvem det er mig og min hustru en glæde at kunne regne til vore venner.

Endnu en fest i efteråret 1896 kom jeg med til. Den har jeg mest bevaret i erindringen for noget pudsigt, som knytter sig til den. Gamle kaptajn Lundbye, stationsforstanderen i Vejen, havde nu taget sin afsked, og nu ville man inden hans afrejse hædre den gamle mand med et festmåltid på hotellet. Uagtet kaptajnen, navnlig i sine yngre år, havde haft meget udestående med »idiotanstalten« på Askov, som især ved elevernes komme og afrejse havde voldt ham meget brydsomt arbejde, blev det dog Poul la Cour, der var udset til at føre hædersgæsten til bords, og han holdt en rigtig pæn tale for ham. Der var mødt mange mennesker, og kaptajnen måtte frem med en tak til forskellige mennesker i kredsen, han i sin lange embedstid var kommen i berøring med.

Jeg fik da også min del af takken, idet han ville takke »vor højtbegavede præst og *sjæleforsørger*«. Sin eftermand (Wad) anbefalede han som »en hædersmand, *men* stille og rolig« – egenskaber som den gamle bidske, men i al sin bidskhed tit snurrige kaptajn ikke havde været i besiddelse af. Siden jeg kom til Vejen, havde han af og til sat sin fod i kirken og udtalt sin »begejstring« for den nye præst, som »kom så forfærdelig let fra sin prædiken«. Den gamle mand flyttede til København, men døde få måneder efter«.

Vejen ny kirke

»En sag, som i 1896 – lige fra foråret til jul – i høj grad optog os, og det med god grund, var opførelsen af den nye kirke i Vejen. Den 800-årige gamle kampestenskirke med sit murtårn var i årenes løb bleven alt for lille til at rumme

Vejen nye kirke. (Vejen Bibl.).

sgnets stadig voksende tal af kirkegængere. Ved mange lejligheder stod der både i stolene og i midtergangen tæt pakket med mennesker. Der var nu bevilget et lån på 24.000 kr. – en efter datidens forhold ikke så ringe sum. Arkitekt V. Ahlmann i Århus var engageret som den nye kirkes arkitekt. Inden nedrivningen skulle det undersøges, om der fandtes kalkmalerier under kalkpudset. I den an-

ledning kom arkæologen prof. Magnus-Pedersen²² herover i marts, men han fandt ingen kalkmalerier.

2. påskedag holdt vi for sidste gang gudstjeneste i den gamle kirke, og umiddelbart derefter begyndte nedrivningen, et arbejde, der slet ikke blev så let, da det gamle materiale – kampesten såvel som mursten – var ualmindelig solidt opmuret. Den nye kirke kunne ikke opføres på den gamles plads, da der lå tæt med grave, også nye, lige op ad denne. Derfor lagdes den på østsiden af kørevejen, hvor en del af byggegrunden i forvejen var kirkens eje, en plads, som ikke var ret heldig, da dens tårn på grund af den lave beliggenhed ikke kom til at hæve sig ret meget over nabo-husene, som lå den tæt inde på livet. Til midlertidigt kirke-lokale fik vi lov at benytte det nye, pæne missionshus, dog kun til prædiken og barnedåb. Andre kirkelige handlinger – altergang og brudevielse – henvistes til Læborg kirke. Til min forbavselse meddelte man mig, at grunden hertil var, at der i missionshuset ikke fandtes noget indviet alter(!).

Grundstenen blev nedlagt 15. maj af biskop Gøtzsche²³ i forening med provst Schjøtt og mig. Det blev en særdeles smuk højtidelighed. Byggearbejdet skred kun langsomt frem i sommerens løb; til tider stod det stille i flere uger, så jeg måtte melde det til provstesynet, der da fik sat lidt mere fart i bygmesterens – Hans Chr. Høllunds – arbejde. Heller ikke arkitekt Ahlmann tog sig synderlig ivrigt af arbejdet. Sjældent indfandt han sig, ligesom han ikke – til min og fleres forbavselse – påtalte den meget skødesløse pilotering under kirkens tårn. Hulmurene udfyldtes flere steder med nedfaldne murbrokker og kalkklumper, så der blev murforbindelse, hvor der ikke måtte være det. Endvidere havde arkitekten den geniale idé, efter at kirkens bjælkeloft var lagt, da at belaste det forholdsvis spinkle loft med 90.000 pund halvbrændte mursten »for varmens skyld«. Det havde selvfølgelig den virkning, at bolte og ankre i tagværket løsnedes, og loftsbjælkerne krummedes. Så måtte murstenene

slæbes ned igen fra loftet, der da beklædtes med asfaltpap, der jo gjorde lige så god nytte.

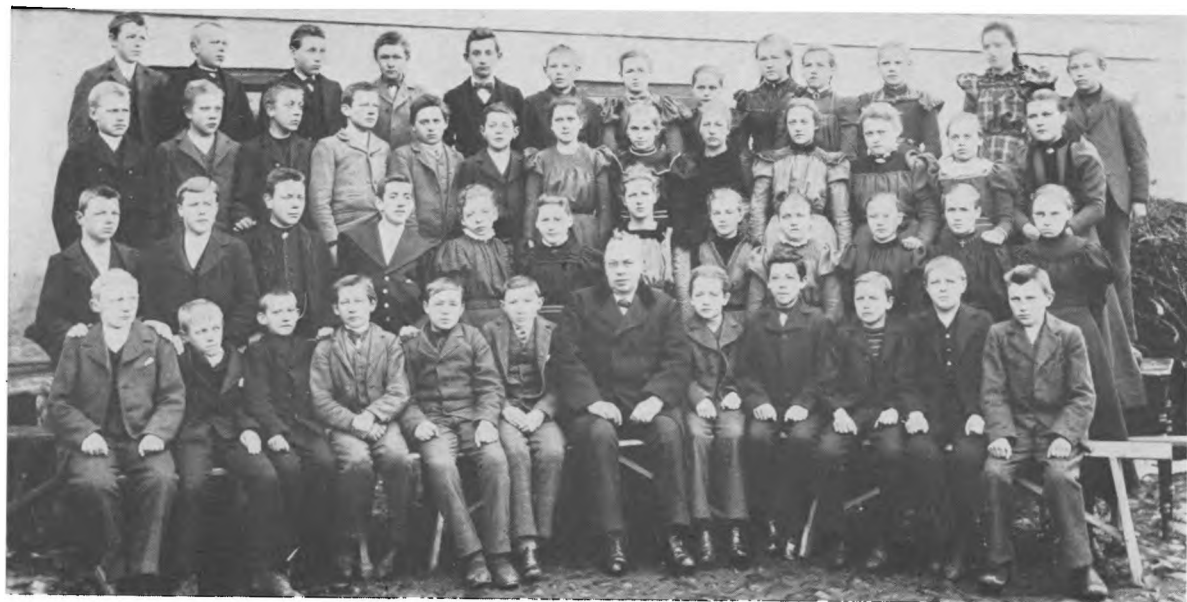
Den mangelfulde pilotering under tårnet medførte endvidere, at tårnmuren i løbet af meget få år slog revner, så den måtte holdes sammen med et solidt jernanker. Trods sin lavloftethed kom kirken dog til at tage sig helt godt ud, var lys og rummelig, og jeg var glad ved, at man tog hensyn til min henstilling: at sætte døbefonten for enden af midtergangen, nogle få skridt foran altersranken. Den kom således til at indtage sin rette plads: midterpladsen i kirken og som vejviser til nadverbordet!

Endelig var den nye kirke færdig til indvielse, som så skete den sidste søndag før jul.

Så havde vi biskoppen og provsten igen, og desuden kom der på selve højtidsdagen en flok fremmede præster til stede. Der var naturligvis stuvende fuldt af mennesker ved kirkehøjtiden, som forløb særdeles festligt. En mand, som det var mig kært at se blandt de særligt indbudne, var folketingsmand I. C. Christensen,²⁴ min gamle degn fra Ringive-dagene. Han havde i finansudvalget været virksom for at skaffe lånet til den nye kirke.

Om aftenen var der et pænt festmåltid arrangeret i hotellets teatersal, hvor der blev udtalt gode ord for det nye kirkehus (af biskop Gøtzsche, L. Schrøder, lærer Jørgensen og flere). Også I. C. Christensen talte. Han fortalte, at han som dreng havde været til Vejen marked med sin fader og havde højlig undret sig over en karrusel kunne gå, indtil han fik at vide, at den blev sat i gang *indvendig fra*. Således forstod han nu også, at det, der var skyld i den store fremgang i Vejen, var kræfter, der virkede *indvendig fra*.

Mens vi var kirkeløse i Vejen, forefaldt der ualmindelig mange brudevielser, især om efteråret. De forrettedes så i Læborg kirke. Et par af dem blev dog besørgede i Malt kirke efter brudeparrenes ønske. Den ene var læge Bojesens ældste datter Gudnys vielse til Anders Rud, dengang præst

Konfirmandhold, konfirmeret 9. april 1899. Nr. 1 i forreste række slagterm. Peter Dall. Nr. 1 i anden række slagterm. Hagen Thomsen. Nr. 4 i anden række Johannes Richter, nr. 5 datter af køb. Laursen, nr. 7 Karen fra Dalhus, gift m. maleren Troels Trier, Vallekilde. Måske ældre Vejenboere kender flere. (Vejen Bibl.).

i Kauslunde, nu biskop på Fyn – et særdeles livligt bryllup, hvor vi var bænkede i »Dortheasminde«s rummelige forstue.

Den anden brudevielse, jeg forrettede i Malt kirke, var den nye ejers af Taborgård, Niels Pihlkjærs (10. juli), som ægtede sin kære Sine, hvis fødegård i Ganderup i Fol sogn i Sønderjylland han en tid havde bestyret. Dette prægtige ægtepar blev siden nogle af vore kærester venner, hvis sølvbryllup i 1921 blev en herlig fest, men hvor sorgen året efter holdt sit indtog, da Sine i september 1922 brat blev revet bort«.

Richters forhold til Sønderjylland

Som tidligere nævnt var det særlig tre forhold, der gjorde, at Richter ønskede at flytte til Vejen: At få lov til at fortsætte pastor Sveistrups højt ansete præstegerning, interessen for Sønderjylland og håbet om berigelse af forbindelse med landets førende højskole, Askov.

Det gamle venskab med Sveistrup er omtalt i kronologisk rækkefølge. Efter min opfattelse vil det nu være rimeligt at trække en linje op til belysning af forholdet til Sønderjylland og til Askov. Jeg begynder med Sønderjylland og lader Richter selv føre ordet. År 1882.

»Højskoleforstander Rosendal fra Vinding var meget ivrig til at opfordre os til en lille tur til Sønderjylland: Flensborg-, Danevirke- og Dybbøl-egnen. Han skulle nok sørge for logi og kørsler dernede. Hans egne præstefolk hjemme fra Vinding, Hagemanns, skulle så gøre turen sammen med Birkedals og os. Han ville selv være vor fører. Vi fem – Birkedal²⁵ og hustru, Hagemann (fru Hagemann kom ikke med), Gudrun og jeg – rullede så over grænsen til det røvede land hinsides de sort-hvide grænsepæle. På Flensborg banegård modtog Rosendal os. Tidlig næste morgen rullede vi af sted i meget smukt vejr. Vejen gik gennem

Flensborg ned til Sankelmark, hvor vi stod af vognen for at se mindesmærket over de østrigere, der faldt her hin blodige 6. februar 1864. Vi gæstede den gamle, originale Tofte²⁶ på Aagaard ved Oversø. Der spiste vi frokost, den ene af de to »sønderjyske piger« på det bekendte billede, Toftes yngste datter, vartede os op; stilfærdig og med vemed over de smukke træk gik hun omkring.

Videre drog vi mod syd, var inde i Stenderup kro og talte med den djærve, gamle krokone, dansk i sind og skind. Længere fremme standsede vi og så fra en høj ud over valpladsen ved Isted. Kort over egnen havde vi med, og Vau-pells²⁷ bog om krigen 1850 tog jeg frem, og af og til læste jeg højt.

Hvor underligt betagende at læse på en simpel sten ved en grøftkant: »Her faldt Schleppegrell«. ²⁸ Og længere fremme måtte vi op på en bakke tæt ved Grydeskoven, hvor en mindesten fortalte: »Her faldt Læssø«. ²⁹ Og hist og her lå en indhegnet krigergrav, kønt smykket med blomster af kærlige hænder. Mens vi kørte videre ad Slesvig til, sang vi af fuldt bryst danske fædrelandssange. Ingen lagde os et halmstrå i vejen. Henad solnedgang kom vi til Slesvig, men kørte lige gennem byen ud til Lille Danevirke kro, hvor vi skulle overnatte. I den slumrende aften var vi ude på de tilgroede rester af Valdemarsmuren og lod blikket gå mod syd ad Gudfreds Kovirke til, og tanken gled tilbage til fremfarne tider. Krofolkene i Lille Danevirke talte vel tysk, men forstod rigtig godt vor danske tale.

Næste morgen tidlig vækkedes vi af Rosendal med den bedrøvelige meddelelse, at – det regnede. Det var ved den lejlighed, at Birkedal havde, hvad han kaldte en af sine store oplevelser: for første gang at se en højskoleforstander i underbukser! Ja, tonen var livlig og fornøjelig trods regnvejret. Vi kørte forbi »Thyras Borg« og »Margrethevolden«, var oppe på resterne af »Halvkredsvolden«, og drog så nordpå gennem Slesvig by ad hovedlandevejen.

Øjet gik atter ud over Isted-valpladsen og Lyrskov hede. Ved landevejen lå et hus, hvis beboer, en gammel forhenværende slesvig-holstensk soldat, husede et helt museum af uniformsdele, våben osv., i sin tid opsamlede på valpladsen, desuden flyveblade med hånd og spot over de danske – f.eks. Frederik VII båren i et net på en fiskerkones ryg.

Nu øste regnen ned, og det trøstede kun dårligt, at – som Birkedal sagde på sit rædselsfulde tysk: »Die Deutschen werden aber auch feucht!« I Flensborg gjorde vi holdt. Selvfølgelig måtte vi ud til krigergraven på kirkegården. Det var et betagende, stærkt stemningsbetonet øjeblik, da vi stod dér, hvor mange tapre var jordede, og sang så stille: »Slumrer sødt i Slesvigs jord«. Vi besøgte bl.a. fhv. kollaborator Monrad,³⁰ den trofaste redaktør af »Nordslesvigsk Søndagsblad«.

Næste dag suste vi alle nordpå, og så sad vi inden søndag atter i vor stille præstegård med gode minder om rejsen i det kære danske land, der nu var i ørnens kløer.

Endnu samme sommer fik vi i vor umiddelbare nærhed gode ord at høre af to mænd, hvis virksomhed har været knyttet til den sønderjyske sag, nemlig pastor Sveistrup, der besøgte sine fordums tjenestefolk, Peder Hansen og Trine Duus, i Lindeballe.

Den anden taler var Cornelius Appel, som 30. august talte på Skærhoved om udsigterne for den danske sag i Sønderjylland. Det var en glæde for os at være lidt sammen med de to gode mænd.

Nogle dage efter min ankomst til Vejen kom en sønderjysk mand til mig og bad mig give ham og hans brud kirkelig vielse i Vejen kirke, efter at de i deres hjemstavn havde fået »borgerlig vielse«, som de preussiske love bød. Det var Hans Have fra Grønnebæk i Jels sogn. Jeg sagde straks ja. Efter kirkevielsen skulle både lærer Jørgensen og jeg med til bryllupsgildet i Grønnebæk. Det var med helt underlige følelser, jeg rullede over Kongeåen ind i det kære tabte

land. Bryllupsgården lå ikke umiddelbart ved alfarvej. Derfor kunne indgangen til stuehuset pyntes med grønt og de danske farver. Og ved festbordet sad brudeparret under et mægtigt Dannebrog. Der blev sunget danske sange og holdt taler, også jeg vovede mig da frem med en sådan. Blandt gæsterne lagde jeg især mærke til en livligt talende gammel mand. Det var den forhenværende degn J. A. Kloster, nu sparekassebestyrer i Rødding. En ivrig dansksindet mand, der havde adskilligt at fortælle om de tyske præsters sprogbommerter. Jeg følte mig forfrisket og oplivet ved at være med til en fest som denne.

Det var mig kært, at Gudrun fik lejlighed til at gæste nogle sønderjyske hjem. Ikke blot var hun en junidag 1897 sammen med 19 andre kvinder herfra gæst på den gård i Ganderup i Fol sogn, som Niels Pihlkjærs hustru endnu ejede, men i juni 1898 gjorde hun sammen med Augusta Pedersen på Klevanggård en uforglemmelig og indholdsrig rejse på nogle dage. Den gik først til Rejsby, hvor de havde det rart hos en god dansk familie, Chr. Skrydstrup, og i Barsbøl, hvor de gæstede familien Beier. Både dér og på den øvrige del af rejsen, som lagdes over Flensborg, Dybbøl og Aabenraa, fik Gudrun et levende indtryk af preussernes hårde og hjerteløse adfærd mod de danske sønderjyder. Navnlig grebes hun stærkt af et møde i en jernbanekupé med en lille dansk lærerkone fra Ballum, i hvis hjem preussernes tunge og uretfærdige håndret føltes. Med stærke indtryk af et vågent, tålmodigt biende dansk folkeliv under trængselskår vendte Gudrun hjem«.

Richters forbindelse med Askov højskole

Richter var i forbindelse med Askov højskole, længe før han blev præst i Vejen. Da han kom til København som student 1868, havde han ikke haft nogen forbindelse med den grundtvigske kirkeretning. Han søgte til præster med anden observans, men ønskede dog også at høre Grundtvig.

Han skriver herom:

»En eneste gang kom jeg – i mit første studenterår – i Vartov kirke og hørte Grundtvig, men hans tale fængslede mig ikke, den var åbenbart for »viderekomne«. Men naturligvis havde det sin interesse at se og høre den gamle navnkundige mand med det lange, hvide hår og skæg og med den underlig dybe stemme«.

Samme år kom Richter i forbindelse med den grundtvigske højskole, da han hørte forstander Ludvig Schrøder tale.

»Så kom Ludvig Schrøder i oktober 1876 til København og holdt nogle foredrag i Arbejderforeningens lokaler om overgangen i Norden fra hedenskab til kristendom. De foredrag blev jeg meget glad for. Men hvor underligt at sidde dér i den store sal mellem alle de mennesker og næsten ikke kende en eneste! Sangen greb mig også. Det var de grundtvigske sange, som folkehøjskolen havde lyst i kuld og køn, som lød dér.«

Da Richter blev kapellan i Seest, kom han i direkte forbindelse med Askov højskole.

»Af særlig, ja, uvurderlig betydning for mig blev det bekendtskab, jeg gennem Wagners fik gjort med Askov højskole. Schrøders foredrag i oktober 1876 har jeg tidligere omtalt, men nu kom jeg til personligt at mødes med manden selv, som jo var Wagners svoger. Han holdt nogle foredrag i Kolding om Luther. Dem hørte jeg med stor interesse. Og nu varede det ikke længe, inden jeg kom ud til selve højskolen. 11. marts aflagde jeg besøg hos Sveistrup i Vejen præstegård – hvor jeg frydede mig over at opfriske minderne fra bryllupsfesten dér i september 1875 – og fulgtes med ham den næste dag til Askov, hvor der holdtes offentlig månedsmøde. Dér talte Nutzhorn om Thomas Kingo,

medens Schröder talte om nordmanden Erik Vullums angreb på Grundtvig. Den livlige sang og de gode foredrag fangede hele min opmærksomhed. Dér mødte jeg også første gang præsten Jens Schiørring³¹ (broder til borgmesteren i Kolding).

Endnu mere optaget blev jeg af efterårsmødet på højskolen i oktober 1878. Det var ikke blot de gode foredrag, der holdtes (Schrøders om Grundtvigs forhold til Baggesen og Oehlenschläger f.eks.), men også de livfulde forhandlinger hver eftermiddag, hvori mange af mødets gæster deltog. Hele det fornøjelige samvær med mennesker, der var optagne af åndelige spørgsmål, og hvoraf mange kunne føje deres ord såre vel, den fuldttonende danske sang, der lød, de venlige og hyggelige småsamtaler mand og mand imellem, alt dette øgede en indre sans i mig, som jeg ikke havde kendt før, i alt fald ikke på denne måde. Blandt mødedeltagerne mindes jeg med glæde præsten Morten Bredsdorff fra Jernved, siden Thorkildstrup, og L. Poulsen, Bovlund i Sønderjylland. Jeg tog mine sangnoder med og fik da lejlighed til at give nogle numre til bedste.

I følgeskab med Schröder og Wagner fik jeg lejlighed til at overvære indvielsen af forsamlingshuset i Alminde, Wagners gamle hjem. Jeg husker, at Schröder var ikke så lidt i vånede, fordi han ingen tekst havde fundet til sin indvielsestale. Han klarede det dog stolt, da han omsider stod på talerstolen. Han gik ud fra Vølsunge-sagaen³² om hallen, som kong Vølsung lod bygge uden om et levende træ, og udtalte sit håb om, at huset, som her var bygget, måtte have et levende midtpunkt og så tages i brug både som talestue, som rådstue (når sognets mænd drøftede sognets sager) og som legestue (til at øve sund idræt for den opvoksende slægt).

Efterårsmødet på Askov højskole står særdeles tydeligt for mig. Askov havde netop da besøg af digteren M. Goldschmidt.³³ Den lille, livlige mand med det på én gang lune

og skarpe blik bag brillerne befandt sig åbenbart udmærket på Askov, hvor visselig også en stor del af opmærksomheden samlede sig om ham. Da Johannes Vedel³⁴ (Høve) en dag ved udgangen af foredragssalen tog ham om livet og sagde: »Ja, her er godt at være, det er som at komme i et forfriskende bad«, svarede han: »Ja, det har De sandelig ret i«. For efterårsmødedeltagerne læste han en aften fortællingen »En rejse i en bjergegn«. Derimod var han ikke til at formå til at fortælle noget om Søren Kierkegaard: »Mit forhold til ham har altid været polemisk«.

Jeg sang i hans påhør »Synger højt til Adonai«,³⁵ og vi kom da til at tale sammen om dens oprindelse, som han stadig hævdede var fra Mose-tid. En dag han ved et foredrag havde sat sig således, at han kunne overskue mange af tilhørerne, sagde han til mig: »Jeg holder så meget af at sidde her, så jeg kan se ansigtsudtrykkene hos disse mennesker. Disse grundtvigianere har sådanne levende øjne«.

Da Goldschmidt havde vægret sig ved at tale om Søren Kierkegaard, fik Schrøder præsten Nansen fra Taps, der var til stede, til at fremdrage nogle af sine erindringer om Søren Kierkegaard. Nansens afdøde hustru var en søster til geheimekonferensråd J. F. Schlegel, der havde ægtet Søren Kierkegaards fordums trolovede Regine Olsen. En af Nansens småerindringer husker jeg: Han havde en dag hørt biskop Mynster prædike i Frue kirke. Ved kirkens udgang gik Søren Kierkegaard ham lige forbi og hviskede til ham: »Atter en smuk parentes i Mynsters liv!«

Under mødet blev der i Skibelund krat afsløret en mindsten for H. A. Krüger.³⁶ Ved den lejlighed tog også Goldschmidt ordet«.

I julen 1886 fik Richter en direkte tilknytning til Askov, idet Gudrun Richters yngste søster, Helga, blev forlovet med forstander Schrøders søn Jens. Det store ja-gilde stod

på højskolen, festligt og livligt. Nordmanden Per Sivle³⁷ slog digterharpen til pris for »ham, som blev hendes, og hende, som blev hans«.

24. september næste år fejrede Schrøders sølvbryllup. Richters var med, og Richter fortæller herom:

»Festen på Askov var herlig: Sølvbrudgom og sølvbrud, som om formiddagen havde været til alters med slægt og venner i Vejen kirke, tog sig storartet ud med sølv-krans og sølv-aks, og over hele festen hvilede en stemning af taknemmelighed for de lykkelige samlivsår og den store og gode gerning blandt nordisk ungdom, som de var blevet brugt til. Der blandt gæsterne mødte jeg bl.a. frk. Zahle, som jeg fik talt lidt med om gamle dage fra min lærertid ved hendes skole. Talerne ved de lange borde i den store gymnastiksal mindes jeg: Sveistrup, der med jævne, hjertelige ord overrakte sølvbrudeparret en større pengesum fra gode venner, og Ludvig Wagner, der – ret usædvanligt for ham – slog på de muntre strenge. Helt underligt er det at se, at denne store og smukke fest ikke med ét ord – hverken forud eller bagefter – blev omtalt i »Højskolebladet«.

1888 deltog Richter i et lærermøde på Askov højskole og fik her igen lejlighed til at bruge sin smukke, dybe sangstemme. Han sang »Gluntar« sammen med Jakob Knudsen og skriver:

»Vi opførte os så dramatisk, at vi under »Natmarchen i »Sct. Eriks gränd« sank »pladask i smutsen«, så at Holger Begtrup som »brandvakten« måtte til den store forsamlings jubel »hala oss upp utur dyn!«

I sommeren 1889 besøgte Schrøder med hustru og søn (Axel, senere tandlæge i Vejen) Richters i Ringive, hvor Schrøder fandt »behag i den allerede dengang ret store bog-

samling«. Efter hjemkomsten skrev han venlige ord om Richters »stille og rige virksomhed på heden«.

Schrøder tog levende del i alt, hvad der skete på Askov-egnen. Da Vejen-boerne ønskede en større kirke bygget, gjorde Schrøder sig til talsmand over for regering og rigsdag. Kultusminister Goos kom, ledsaget af et par ministerielle embedsmænd, til Vejen, hvor de sammen med Schrøder mødtes med kirkeværgerne og Richter for at se på forholdene ved den lille, gamle kirke. Der gik dog endnu et par år, inden der blev udsigt til opførelsen af en ny kirke, som tidligere omtalt. I »Højskolebladet« 1897 har Schrøder skrevet en artikel om »Den gamle og den nye Vejen-kirke«.

Ved adskillige lejligheder fik den nye præst Schrøders myndighed at føle. Et eksempel fra 1893:

»Askov havde jeg endnu ikke besøgt; jeg havde foreløbig nok at gøre med at sætte mig ind i de nye forhold i Vejen. Det var nu ikke ret til måde for Schrøder, hvem jeg traf i Kolding (hos borgmester Schiørring). »Vil De have os, eller vil De ikke have os? (nemlig som sognebåndsløserer)« spurgte han. Deri lå jo indirekte: Hvorfor har De endnu ikke besøgt Askov? – På hans spørgsmål svarede jeg naturligvis: »Ja, vel vil jeg have Dem!« Nogle dage senere var jeg da også i Askov, hvor sygeplejeforeningens bestyrelse holdt møde, og hvor jeg blev valgt ind i bestyrelsen i Sveistrups sted. Schrøders løste sognebånd. Ligeså Frederik Hansen med hustru. Dem så jeg meget hyppigt i kirken. Det samme gjaldt Schrøders gamle svigermoder, oberstinde Wagner, som ret blev en af mine trofaste tilhørere, hun var næsten altid ledsaget af fru Molbech,³⁸ der efter sin mands død var flyttet til Askov«.

I Askov forberedte man sig i løbet af sommeren 1894 til en stor mindefest: Halvhundredåret for Rødding højskoles oprettelse. Den holdtes i dagene 5.-9. september, og det

blev både en stor og smuk fest. I selve Rødding kunne den jo desværre ikke fejres.

»Rundt omkring fra – ikke blot fra Danmark, men også fra Norge, Sverige og Finland – strømmede man til festen. I højskolens have var der rejst et stort telt, hvor måltiderne indtoges, mens talerne holdtes i den store gymnastiksal. En stor kantate havde forfatteren Alfred Ipsen³⁹ skrevet og Nutzhorn⁴⁰ sat musik til. Jeg fik da også opfordring til at synge med i kantaten som korsanger, og da Schröder sagde: »Nu kan De betragte nodebladet, De står med i hånden, som adgangskort til mødet«, var jeg ikke sen til at benytte mig af denne tilladelse. Ja, jeg var med fra først til sidst og mindes med tak og glæde de mange gode ord, der lød.

Særlig opmærksomhed tror jeg nok, at rigsarkivar A. D. Jørgensens tale i Skibelund – hvor en del af festen afholdtes med afsløring af mindestene for H. D. Kloppenborg⁴¹ og Sveistrup – vakte.

Det var om Christian d. VIII's forhold til den sønderjyske sag. Om hans velmente forsøg på at vaske kongen ren i denne sag lykkedes, er vel nok et stort spørgsmål.

Det var Schrøders mening, at jeg som Sveistrups eftermand skulle ordne og indlede de kirkelige møder, som Askov højskole hvert år sidst i juli lod afholde i Skibelund plantage. Jeg gjorde det da også i nogle år. Da så Askov fik sin valgmenighed, faldt mit hverv selvfølgelig bort«.

Ordningen af disse møder satte for øvrigt en lille kurre på tråden mellem Richter og Schröder. Richter havde planlagt en Vesterhavs-rejse i 1895. Da Schröder hørte det, udbrød han forfærdet: »Vil De da have, at Rasmussen (præsten i Malt, hvem Schröder ikke satte videre pris på) skal ordne mødet?« Richter måtte da pænt opsætte sin rejse.

Et andet eksempel på Schrøders ikke altid vågne hensyn til andres følelse kom for dagen ved Hundsbæk plantages

årlige generalforsamling. Schrøder havde bedt Richter holde et lille foredrag i forbindelse med generalforsamlingen. Om forløbet skriver Richter:

»Hvor stor blev ikke min forbavselse, da Schrøder i stedet for at overvære foredraget brød op tillige med aktionærerne for at holde generalforsamlingen i plantørhuset og lod mig blive tilbage med en lille flok – mest kvinder og børn – for hvem jeg så holdt mit foredrag. Nu ja, det var – som Schrøders gode ven, den norske præst Fr. Vinsnæs, som var til stede, sagde – taktløst, men med alt sligt kunne jeg dog let bære over, når jeg tænkte på alt det gode og åndeligt berigende, som Schrøder både ved sin tale og sin personlighed bragte mig.

Var der på Askov en eller anden notabel gæst, som kunne interessere mig, blev jeg indbudt til at komme til stede. Således da rigsarkivar A. D. Jørgensen, hvis historiske arbejder jeg altid havde sat højt, en oktoberdag i 1895 gæstede Askov, indbød Schrøder mig og bad tillige mig og nogle af skolens lærere om i små taler ved bordet at bringe rigsarkivaren vor hyldest og tak for et eller andet arbejde. Jeg husker da, at jeg særlig fremdrog mindet om Jørgensens allerførste, for godt 25 år siden udkomne afhandlinger om de historiske folkeviser, som i høj grad havde fængslet min opmærksomhed.

Et kært og smukt træk fra Schrøders og hustrus vennensind mod Gudrun og mig var, at de betroede deres yngste datter, den 14-årige Julie, til os som vor husfælle, indtil hun det efterfølgende efterår var blevet konfirmeret af mig.

Af Askovs højskoles andre lærere blev det især Poul la Cour,⁴² jeg kom til at stå nær, uagtet hans fag (naturvidenskab) ikke særligt lå på min vej. Hans rene, ædle personlighed tillige med hans grundige videnskabelige klarhed følte jeg mig både greben og tiltalt af. Det var mig derfor en stor glæde, da han en aften, jeg var gæst i hans hjem, sagde til

mig: »Nu har jeg i aften siddet og set på Dem og synes, det er underligt, at vi to ikke siger »du« til hinanden«. At et gensidigt *du* fulgte herpå, siger næsten sig selv. I hans hjem var der godt at komme, også fordi hans hustru Christine, født Marstrand, var – og er – Gudruns gode veninde. Det var et tungt, ja et meget tungt slag, da den ædle Poul la Cour døde efter et kort sygeleje i april 1908.

Fra den anden ungdomsskole i Malt sogn, Ladelund landbrugsskole, søgte forstander Niels Pedersen⁴⁹ hyppigt til Vejen kirke. Denne gode mand bad mig forberede flere af sine døtre til konfirmationen, ligesom jeg talte over hans hustru, som i oktober 1896 pludselig døde på vej til efterårsmøde på Askov højskole«.

Askov valgmenighed

Som tidligere omtalt meldte en del familier i Malt sogn sig som sognebåndsløserne, bl.a. Schrøders. Dette forhold var med til at knytte stærke bånd mellem Richter og dem, f.eks. ved at børn fra disse hjem deltog i konfirmationsforberedelse i Vejen. Nu dukkede imidlertid tanken om en valgmenighed i Askov op og dermed risikoen for, at sognebåndsløserne og måske nogle valgmenighedsinteresserede fra Vejen ville slutte sig til den nye menighed. Det fik dog ikke uheldige følger, og at valget som præst faldt på Aksel Helweg, som tidligere konkurrerede med Richter om embedet i Vejen, var til stor glæde for Richter, som nu selv får ordet:

»Siden begyndelsen af 1899 havde man i Askov blandt højskolens lærere og dens venner indgående drøftet spørgsmålet om oprettelsen af en valgmenighed dér. For at kunne drøfte sagen med en større kreds blev der sammenkaldt til et møde på højskolen den 13. april, hvortil da også nabo-præsterne var særlig indbudne. Der blev gjort rede for tanken, særlig af Schrøder og la Cour, og det blev betonet, at

man ønskede en sådan menighedsdannelse med egen kirke og præst af hensyn til de mange unge, som året rundt samledes på højskolen, og at man stadig ønskede at stå i det venligst mulige forhold til sognemenighederne og deres præster.

Både Nissen (Brørup), Rasmussen (Malt) og jeg tog da også ordet. Nissen og jeg i alt væsentligt støttende valgmenighedstanken, Rasmussen derimod beklagende og hovedrystende. I løbet af sommeren viste det sig, at tanken også økonomisk var gennemførlig, og efter at der var gjort aftale med Aksel Helweg i Onsbjerg på Samsø om at blive menighedens præst, nedlagdes grundstenen til dens kirke den 27. august. I begyndelsen af september fik jeg en dag besøg af la Cour, som på sin smukke og hensynsfulde måde satte mig ind i, hvor vidt man nu var kommen, og at det var hans og de andre Askov-folks håb, at jeg – som nu ville miste mine sognebåndsløserne derfra og tillige måske nogle af mine egne sognefolk – ville vedblivende se på dem med venlige øjne, hvad jeg da også turde love ham.

Kort efter begyndte Aksel Helweg at afholde gudstjenstlige søndagsmøder på højskolen, indtil den nye valgmenighedskirke stod færdig til indvielse den 28. januar 1900. Det blev en overmåde smuk fest, som fejredes under stor deltagelse. Mange præster var mødt; bl.a. husede vi her Gudruns morbroder Jørgen Teilmann. Mens selve kirkebygningen – som Ludvig Schrøders brodersøn, Rolf Schrøder, havde givet tegning til – ikke vakte udelt beundring, var der næppe tvivl om, at den ædle præstes kikkelse, der nu skulle færdes iblandt os, jo fuldtud var på sin plads. Han skulle dog også i sin tid få sine vanskeligheder at kæmpe imod. Hensynsløshed havde hans fine natur ondt ved at tåle. Kun godt 14 år skulle han få lov til at sidde som valgmenighedspræst, så rev døden ham bort (august 1914).

Efter kirkeindvielsen og præsteindsættelsen var jeg med mange andre middagsgæster på højskolen. Der henvendte

Schrøder da også nogle ord til os nabopræster, som nu altså ikke mere skulle betjene ham og hans med ordet og nådemidlerne. En lille smule varmere tak kunne jeg nok have ønsket i hans ord, thi der var i grunden – ingen.

For fremtiden gik nu ledelsen af de kirkelige Skibelundmøder om sommeren over til valgmenighedens præst. Alligevel har jeg talt ved et og andet af disse møder senere«.

Lidt trøst kunne Richter finde i de ord, hans svoger, Jens Schrøder, betroede ham om sin faders indstilling over for Vejen-præsten: »Han fik altid noget med sig hjem, når han var i kirke hos Richter!« At det forholdt sig sådan, har Schrøder åbenbart ikke haft nærværende, da han bragte sin lidt kølige takketale.

Selskab for germansk filologi

Der var blandt lærerne ved Askov højskole to eminente sprogforskere, dr. Marius Kristensen⁴⁴ og dr. H. F. Feilberg.⁴⁵ De fik samlet en lille kreds af sprogligt interesserede mennesker på egnen efter initiativ fra »Selskab for germansk filologi« i København, og Richter var ganske naturligt med fra begyndelsen. Levnedsbogen fortæller herom:

»Allerede på et lidt tidligere tidspunkt burde jeg have nævnet en sag, som både da og siden har været mig til stor glæde og til meget åndeligt udbytte. I 1897 var der – særlig ved magister (siden dr. phil.) Gudmund Schüttes⁴⁶ initiativ i København stiftet et »Selskab for germansk filologi«, som så havde fået mindre filialer i Lund og Horsens. Det var sprogligt interesserede mennesker, som ved månedlige sammenkomster samledes for at drøfte emner, der angik de nyeste undersøgelser inden for nordisk, tysk og engelsk sprogvidenskab, og udgav et lille blad (»Budstikke for germansk filologi«). Dr. Marius Kristensen spurgte så i februar 1900 mig, om jeg kunne have lyst og lejlighed til at være

medlem af en filial af dette selskab, som påtænktes dannet i Askov. Jeg svarede med glæde ja. Til at begynde med var vi kun 9 medlemmer (Marius Kristensen, dr. H. F. Feilberg, H. Nutzhorn, Poul Bjerger,⁴⁷ A. D. Dalsgaard (højskolelærer), Jens Johansen (Ladelund), G. R. Vøhtz, frk. stud. mag. Kirsten Møller og jeg). Senere kom flere til. Med nogle afbrydelser under verdenskrigen og de nærmeste år efter Feilbergs død har dette lille samfund, der nu helt selvstændigt og uden forbindelse med »Selskab for germansk filologi« holdt sig levende indtil denne dag under dr. Marius Kristensens ledelse.

Ved det første møde, 20. marts 1900, talte samme Marius Kristensen om forholdet mellem Skandinavien og England i vikingetiden. Ved det næste møde, 3. april, talte Feilberg om julefesten – grundtrækkene i hans senere udkomne tobindsbog om julen. 9. maj talte dr. Gudmund Schütte om brydninger mellem tysk og romansk nationalitet. Det har væsentligt været Feilberg og Marius Kristensen, der har ført ordet ved vore sammenkomster, og her må jeg da særlig fremhæve Feilberg, der altid havde denne sjældne evne til rede at kunne klart lægge sit emne – der altid toges fra hans rige folkloristiske viden – frem og belyse det fra forskellige sider, ja, det var ligefrem forbavsende at høre den ældgamle mand, også da han nærmede sig de 90, tumle med svære indiske gude- og heltenavne uden usikkerhed. Vi andre medlemmer tog sjældnere ordet, jeg for mit vedkommende talte i reglen kun på det møde, som afsluttede »sæsonen«, og som da plejede at holdes ved sommertid i Vejen præstegård.

Der herskede i almindelighed en livlig og fornøjelig stemning, så vi havde svært ved at bryde op. Men hvad der for mig personlig var en yderligere tiltrækning ved disse møder, var, at jeg mødte en time før de andre som gæst ved Feilbergs aftensbord. Straks ved et af de første møder indbød den kære gamle ven mig til at betragte mig som fast

aftengæst hos ham ved alle vore sammenkomster. Jeg mødte da så tidligt, at der blev lejlighed til at samtale en stund med ham i hans hyggelige, bogfyldte studereværelse. Han havde så gerne en eller anden ny bog at vise mig, eller han fortalte om en videnskabelig korrespondance eller om en oplevelse i hans yngre dage. Altid var der et emne ved hånden, som interesserede. Disse små hyggelige timer i den kære gamles hjem er mig uforglemmelige«.

Personlig mindes jeg den smukke, gamle mand, som med lette og hurtige trin vandrede mellem Askov og Vejen. Selvfølgelig tog jeg kasketten pænt af og fik til gengæld smilende, venlige nik, medens højre hånd i hurtigt tempo to, tre gange førtes til den sorte kalot.

»Historisk Samfund for Ribe Amt«

En anden forening, som havde Richters absolutte interesse, blev stiftet 1903 og danner grundlaget for nærværende årbog. Om oprettelsen af foreningen skriver han:

»I foråret 1903 trådte en forening i virksomhed, som i høj grad vakte min interesse, og som jeg i årenes løb kom til at skænke ikke så lidt af min arbejdskraft. Det var »Historisk Samfund for Ribe Amt«. Året i forvejen havde L. Schrøder under et besøg hos Frede Bojsen⁴⁶ på Rødkilde set dennes store samlinger til Møns historie. Det havde givet ham tanker om at få et arbejde i gang i Ribe amt til at indsamle bidrag til amtets historie og til i det hele at vække den historiske sans blandt amtets beboere. Han indbød da adskillige historisk interesserede mænd: kammerherre Stemann, Ribe, provst Nissen, Brørup, konsul Breinholt, Esbjerg, Poul Bjerger, Askov, og flere til et møde hos sig, og samfundet blev da stiftet. Jeg var ikke indbudt, men da bestyrelsen skulle vælges, tog man mig med i den. Tanken var da, at der både skulle holdes møder med foredrag om lokalhisto-

riske emner rundt om i amtet, og at der skulle udgives skrifter i samme retning, navnlig en årbog, der efter mit forslag skulle hedde »Fra Ribe Amt«.

Det første foredragsmøde holdtes i Varde 21. april 1903, hvor H. F. Feilberg talte om folketro om havet og overlærer Olsen, Varde, om et lokalt kulturhistorisk emne. Et senere møde samme år mindes jeg ligeledes med glæde over den gode tilslutning i Bække 25. september. Der talte premierløjtnant Gedde fra Ribe om rytterfægtningen ved Vorbasse i 1864, medens jeg fremdrog mindet om præsten Niels Tøxen (død 1755) i Verst og hans kamp mod Pontoppidans forklaring. Samfundet udfoldede navnlig i sine første år en stor virksomhed med afholdelse af foredragsmøder, der i reglen fandt god tilslutning, navnlig i amtets vestlige egne. Vi havde en udmærket formand i kammerherre Stemann,⁴⁹ der ret gjorde sig umage for at gøre samfundet og dets virksomhed bekendt rundt om i amtet. Og i konsul Breinholt i Esbjerg havde vi en dygtig kasserer, der desuden deltog i møderne med liv og varm interesse. Schrøders deltagelse i samfundets arbejde blev i årenes løb mindre og mindre; jeg antager, fordi højskolearbejdet lagde beslag på alle hans kræfter. Redaktionen overtog jeg, da det første år var gået, og har varetaget den siden (til Richters død 1928). Vi havde det overmåde rart og hyggeligt med hverandre, vi bestyrelsesmedlemmer, når vi samledes til disse møder. Konsul Breinholt plejede at sige, at det var det bedste »firma«, han var deltager i. En livlig og utvungen tone herskede.

Nu er jeg den eneste, der er tilbage af den oprindelige bestyrelse. Skønt møderne nu er noget sjældnere end i Stemanns formandstid, har vi dog også nu gode møder.

At jeg var kommet i bestyrelsen for dette amtshistoriske samfund førte til, at jeg – såvel som Gudrun – nu blev kendt med den stemannske familie. Såvel kammerherren som hans hustru forstod at føre interessante samtaler. Kundskabsrige og åndeligt interesserede var de begge, så

man havde altid udbytte af at være deres gæst. Da de opdagede, at jeg sad inde med en del personalhistorisk interesse, blev jeg rådspurgt om adskilligt, der kunne oplyse visse egne af ægteparrets litterære arbejdsområder. Navnlig har kammerherreinden benyttet min hjælp ved tilføjelse af personalhistoriske noter til den udgave af hendes faders – arkitekten, kammerherre Meldahls⁵⁰ brevveksling med sine venner, som hun er i færd med at udgive«.

Samarbejdet og venskabet fortsattes, efter at kammerherre Stemann var faldet for aldersgrænsen som amtmand og var flyttet til Haderslev. Min kone og jeg kom da også i det stilfulde hjem, dels sammen med mine svigerforældre, dels sammen med unge militære og jurister, som ægteparret følte en slags forpligtelse overfor. I fru Stemanns terminologi hed min kone »et kært minde fra gamle dage«.

Endnu en begivenhed i 1903 med relation til højskolen omtaler Richter. Der var afsløringen af »Modersmålet« i Skibelund. På grund af fru Schrøders sygdom måtte festligheden efter afsløringen henlægges til »Grønvang«.

»Jeg kan ikke forlade omtalen af 1903 uden at nævne den smukke fest, som holdtes i Skibelund den 27. juli, da »Modersmålet« blev afsløret. Vejret var ganske vist så uheldigt som vel muligt, men det lagde ikke bånd på den bevægede stemning, som fremkom både under selve afsløringen og under de udmærkede taler på festpladsen bagefter: Professor Høffding om A. D. Jørgensen, L. Schrøder om Lembcke.⁵¹ En hel del af de tilrejsende gæster, selvfølgelig konferensråd Heide,⁵² »Modersmålet«s giver, Vilh. Andersen,⁵³ Høffding,⁵⁴ Holger Rørdam (Lyngby), redaktør Jessen⁵⁵ (Flensborg), Hanssen-Nørremølle⁵⁶ samt en del af egnens folk samledes til et festmåltid på »Grønvang«. Også dér lød gode ord, som jeg glædede mig ved at optegne.

På Askov højskole holdtes der i 1906 en stor og smuk

fest, da Schrøder fyldte de 70. Blandt de mange lykønskende deputationer var også en fra Vejen-Læborg og Malt-Folding sygeplejeforening, hvis omhyggelige formand Schrøder havde været i en årrække.

Med udgangen af det vinterhalvår fratrådte Schrøder som højskolens forstander og flyttede ind i en nyopbygget vestlig fløj. Endnu fik han et par år at virke i i den ham så kære lærergerning. Hos den nye forstander, svigersønnen Jacob Appel,⁵⁷ og hans hustru har jeg og mine fundet den samme velvilje og det samme vennesind som i Schrøders tid«

Den nære forbindelse mellem Appel og Richter førte senere til, at Richter efter anmodning overtog posten som tilsynsførende med højskolen. De gamle ønsker om at komme til at stå højskolen nær gik altså helt i opfyldelse.

De sidste optegnelser i levnedsbogen om Askov højskole omhandler Schrøders og la Cours død, der indtraf 1908 med få måneders mellemrum. Det hedder her:

»Ret mange uger var vi ikke kommen ind i 1908, før et dødsbudskab meldtes os, som greb os smerteligt, om det end ikke kom uventet: Ludvig Schrøder døde efter et nyt apoplektisk anfald natten mellem 7. og 8. februar. Et vemodigt indtryk gjorde det, efter det første anfald, at se ham, den før så spændstige mand med den brede skikkelse, nu vanke om med stok i hånd. Sidste gang jeg så ham, den 4. februar, var, da vi var en del samlede i hjemmet, og Schrøders norske ungdomsven, Christopher Bruun,⁵⁸ havde holdt foredrag. De sidste ord, vi skiftede med hinanden, var om gamle Hans Jokum Lauridsen,⁵⁹ som var begyndt at skranke, og som Schrøder da ville have noget at vide om. Få dage efter, umiddelbart efter at han havde endt et klart og dygtigt foredrag om Luther – en af hans historiske yndlingskikkelser – fandt datterdatteren Magdalena Konstan-

tin Hansen ham siddende målløs og hjælpeløs i sin stue. Og så var der ikke mange skridt til døden.

Jordefærden blev naturligvis i den store stil, og både Appels, Nutzhorns og la Cours taler gav vægtige vidnesbyrd om Schrøders ualmindelige betydning for den nordiske højskolesag. Såvel fra de nævnte mænds taler som fra andres, der talte enten i kirken eller ved bordet på højskolen efter jordefærden, tog vi varige indtryk med os hjem.

Og så skulle vi endda knap tre måneder efter på ny samles i Askov valgmenighedskirke til jordefærd, denne gang om Poul la Cours bære. I vinterens løb havde han som medlem af Stærkstrømskommissionen hyppigt møde i København. Han brugte da at tage med middagstoget fra Vejen, deltage i møde i København og vende tilbage med nattoget for at kunne genoptage sin gerning på højskolen næste morgen. Disse forcerede rejser sled på hans helbred. Da han så 18. april vendte hjem drivvåd af regn, satte han sig straks – uden at skifte klæder – til at arbejde på forsøgsmøllen. En stærk forkølelse gik hurtigt over til en heftig lungebetændelse, der så bortrev ham den 24. april. Jeg glemmer aldrig, hvor betagne Gudrun og jeg blev, da vi på vej til en maleriudstilling læste i »Folkebladet«s vindue et opslag: »Professor la Cour, Askov, død«. Vi gik straks til Askov. I nærheden af præsteboligen traf vi Axel Helweg, la Cours kære og fortrolige ven, og hans hustru. Disse to, inderligt bedrøvede mennesker, fulgte os til det la Courske hjem, hvor den dodes hustru kærligt og bevæget tog imod os. Vi delte af hjertet hendes dybe sorg«.

Hjemme i præstegården

Det lå John og Gudrun Richter stærkt på sinde, at deres sognebørn skulle føle sig hjemme i præstegården. Sidst i halvfemserne begyndte de at holde »åbent hus« en søndag eftermiddag i hver af vintermånederne. Herom læser vi:

»Det var os om at gøre, at vore sognefolk kunne være glade ved at samles, ikke blot i kirken, men også på mere familiær måde i præstegården. Tanken lod også til at slå godt an, og skønt vi ikke udsendte nogen offentlig indbydelse, samledes efterhånden en ikke så lille flok til disse møder. Hvor står disse aftensammenkomster levende i mit minde. Alt, hvad huset ejede af stole, anbragtes i den store sal. Også bænke fra konfirmandstuen slæbtes op ad den stejle bagtrappe. Stundom kunne der møde henimod 50.

Når de allerfleste var samlede, satte Gudrun sig til klaveret, og vi sang en salme. Så plejede jeg at tale over et eller andet kristeligt emne eller læse noget op i samme retning.

Jeg ville gerne, at tilhørerne bagefter skulle udtale sig, hvad da også jævnlig skete, uagtet det vist kun var nogle få, der tog ordet. Derefter dækkedes der kaffeborde både i salen og i de tilstødende stuer, og så samledes man til hyggelig samtale. Jeg læste gerne et stykke af en andagtsbog, en salme blev sunget, og man skiltes. I et par vintre henlagdes disse møder til Højskolehjemmet, som velvilligt åbnede sin sal for os. Da samme Højskolehjem så nedreves, blev disse møder på en måde husvilde, men senere er de dukket op igen, da »Kirkeligt Samfund af 1898« fik en kreds her med Gudrun som energisk formand. Så holdtes disse møder med omtrent de samme deltagere rundt om i de forskellige hjem og således da også i vort«.

En anden form for møder i præstegården var havemøderne. Det første afholdtes 1902, en smuk julidag.

»Vi fandt, at det kunne være både fornøjeligt og vistnok også kærkomment for mange at indbyde vore sognefolk og andre til møde med tale og sang i den store, smukke og velholdte have. Og vor indbydelse slog godt an: der kom mange mennesker. Under den kæmpestore gran, havens højeste træ, var talerstolen rejst. Der talte så hin sommer-

Vejen å med broen ved præstegården.

dag vore kære venner Carl Schiørring fra Paaby og Axel Helweg fra Askov gode ord til forsamlingen, som blev indbudt til efter talerne at drikke en kop kaffe i det grønne. Dette første – og vellykkede – havemøde er siden da gentaget år efter år med god tilslutning og med mange forskellige talere: Ludvig Ingerslev, Odense, Morten Larsen, Holstebro, Holch, Brønshøj, og mange flere. Vi kunne nok i de første år mærke, at nogle af vore gode Askov-venner så med en lille smule misbilligelse på vore havemøder, idet de frygtede for, at det kirkelige møde, som holdtes i slutningen af hvert års juli måned, så skulle få mindre tilslutning. Denne frygt har dog vist sig at være helt ugrundet«.

Richter var et udpræget familiemenneske og levede i et helt ud lykkeligt ægteskab med sin Gudrun. Sølvbrylluppet kom derfor til at stå i strålende glans for ham. Det er meget udførligt beskrevet i levnedsbogen. Et uddrag lyder sådan:

»Vort hjemms hovedbegivenhed i 1907 blev Gudruns og min dejlige *sølvbryllupsfest* den 4. juli.

Egentlig ville vi helst have fejret den i stilhed sammen med vore nærmeste. Men på den anden side skønnede vi, at gode venner uden for vor nærmeste kreds gerne ville dele glædesdagen med os og desuden begyndte at røre på sig med hensyn til at tilvejebringe gaver til os i anledning af festen«.

Sølvbrudeparret Richter 1907.

Det voldte vanskelighed med at blive enige om gaven, men til sidst fandt man, at et maleri ville være det helt rigtige. Men motivet? Og maleren? Såvidt vides var det fru Maren Lauridsen, Grønvang, som fandt det forløsende ord: »Send en mand ned til præstefolkene og spørg dem, hvad de vil sætte mest pris på!« Som sagt, så gjort:

»En dag stod da vor gode ven S. P. Knudsen i vor stue som udsending fra »festkomiteen« og spurgte med sit lune smil: »Hvad vil I så helst have?« Vi var ikke længe om at bestemme os – det måtte blive et billede fra vort nuværende kære hjem, Vejen præstegård set fra haven. Maleren blev J. U. Bredsdorff,⁶⁰ som vi kendte fra tidligere år og godt kunne lide. Henimod slutningen af maj kom han og fik nu i en måneds tid ophold hos os. Det blev hyggeligt at have ham som gæst.

På billedet ser man nordsiden af præstegården med os tre præstegårdsbeboere som staffagefigurer: mig stående på verandaen, Gudrun stående nedenfor ved det store rosenbed og lille Signe ivrigt sysselsat med at rive havegangen ved den store gran og stenhøjen. Det blev et overmåde smukt og for os kært billede«.

Dette maleri hænger nu på væggen i Signes og mit hjem. Dagen blev omhyggeligt forberedt. Den tidligere forpagter Laust Fredslund tilbød sin hjælp og tog sig navnlig af haven. Indkørslen blev pyntet med grønt, blomster og flag. Den første gæst i den tidlige morgen var Hjalmar, med ny studentertue på hovedet og en »amagerhylde« under armen – en sølvbryllupsgave! Så gik det slag i slag med deputationer.

»Niels Pihlkjær og fru Rasmussen, Vandamgård, overrakte os Bredsdorffs maleri samt en adresse med givernes navne. En deputation fra Læborg bragte en pengesum, for hvilken

jeg købte et stort og smukt egetræsskrivebord, og en smukt kalligraferet adresse med givernes navne. At mine gamle sognefolk i Ringive heller ikke havde glemt dagen, bevistes ved, at de sendte mig en gave i guldmønt med fortegnelse over alle givernes navne.

Det egentlige glanspunkt var middagsbordet, hvor kære venner og frænder samledes med os og vore børn. Venlige lykønskningstaler blev holdt, og vor Johannes havde skrevet ikke mindre end tre sange – en til mig, en til Gudrun – begge af alvorlig karakter – og endelig en meget lystig og morsom vise om de tre retsinstanter i præstegården, hvor jeg var underretten, Gudrun overretten og vor lille syvårige Signe højesteret. Disse sange gjorde megen lykke. Over den sidste var svigerfader ved at briste af latter. Telegrafiske hilsener blev oplæst ved kaffebordet i haven, bl.a. fra min fordums degn i Ringive, nu konsejlspræsident og forsvarsminister I. C. Christensen«.

Også i dagliglivet ønskede Richter fællesskab. Med henblik på morgenandagten skrev den ældste søn i en sang: »Dag begyndt med bøn og sange, de har skønne efterklange«. Mange aftener læste præsten højt og glædede sig, hvis pigerne (dengang havde man dem i flertal) sluttede sig til. Nogle af dem gjorde det helt og fuldt. Et eksempel kan læses i levnedsbogen:

»Fra maj 1897 afløstes Karen Bojesen, læge Bojesens ældste datter fra »Dortheasminde«, af den 15-årige Johanne Madsen fra Anst, en lille, alvorlig, religiøst bevæget pige fra et godt hjem. Året forud havde jeg konfirmeret hende. Hun sluttede sig nær til os, den lille trofaste og samvittighedsfulde Johanne«.

Johannes trofasthed holdt gennem årene. Et vidnesbyrd herom lyder sådan:

Sognepræst J. Richter.

»Sidst i august kunne jeg fejre et 25 års jubilæum, nemlig for min præstevielse 1877, men det gik meget stille af. Foruden Gudrun var der – såvidt jeg mindes – kun to, der ænsede det: Carl Schjørring og vor tidligere tjenestepige, den rare Johanne Madsen«.

Disse to smukke vidnesbyrd havde min hustru og jeg lejlighed til at overrække Johanne, nu Sørensen, på hendes 90 års fødselsdag. Det glædede hende meget, og hun mindedes med stolthed, at hun var den første fremmede, der fik lov til at bære »lille Signe« på armen. Meget betegnende kom en af hendes døtre til at hedde Signe. Ikke tilfældigt.

Foredrag og oplæsning

Richter blev meget benyttet som foredragsholder og navnlig som oplæser. Han læste lødige ting og har selv udtalt, at han betragtede oplæsningerne som et fast led i sin præstegerning. En oplæsningsrække en vinter i Vejen omfattede således værker fra vor litteraturs »guldalder«. Som regel kunne han notere vågen interesse hos tilhørerne, og han

læste da også aldeles ypperligt. De, der f.eks. har hørt ham læse »Det gamle spil om enhver«⁶¹ eller Svend Rindoms »Fred på jorden« har sikkert aldrig glemt det. Men tit var rejserne anstrengende og møderne dårligt tilrettelagt. Så kommer der et suk:

»I G. var det en mejeriforening, der holdt fest: Niels Lauridsens orkester fra Vejen spillede, og jeg læste op. Samme forening gjorde et noget uciviliseret indtryk. Til at begynde med sad mændene med hatten på hovedet og røg på deres piber; man blev ved at komme – og forstyrre – omtrent til jeg var færdig«.

»13. december holdt jeg oplæsning i B. En mere tør og træet tilhørerkreds tror jeg ikke, at jeg nogen sinde har læst op for«.

Men der er nu flest lyspunkter:

»Jeg rejser om eftermiddagen til efterårsmøde i Aagaard, hvor jeg skal tale og læse op både denne og den følgende dag. Begtrup holdt et godt foredrag om krigen. Jeg oplæste »Valgerda«,⁶² som blev fulgt med stor interesse af den store tilhørerskare. Næste dag ville jeg have læst Goldschmidts »Rabbien og ridderen«, men Brücker (værten) fandt, at det var for langt efter dagens tre foredrag. Jeg læste da lidt af »Soedtmanns Jomfruer«⁶³ og af Ingvor Bondesen. Efter aftenforedraget samledes mange gæster i Brückers⁶⁴ hjem; han spillede på sit flygel, og jeg sang »Gluntar« sammen med Thormod Jørgensen fra Høng. Han er livlig og musikalsk. Morsomt at det gik, vi har jo aldrig prøvet sammen. Så sang han og jeg hver for sig nogle sange – det var livligt og fornøjeligt«.

Kongebesøg i Vejen

Lidt venlig ironi kan levnedsbogen også byde på. Det op-

styltede og underdanige lå ikke rigtig for Richters psyke. Et kongeligt besøg skildres således:

»Kronprinsens besøg – ja, det blev hin sommers (1900) clou i Vejen. Ribe amtsråd havde indbudt kronprins Frederik med sønnen Christian til at bese det sydlige Jylland med dets hedeplantager. Den 29. juni blev festdagen, hvor kronprins-toget omsider nåede til Vejen, hvor byen var flag-smykket og masser af mennesker på benene. Det nystartede ugeblad »Fremtiden« udkom med et festnummer. Uden for Præstkær præstegård havde alle provst Nissens syv børn taget opstilling med flag i hænderne, så kronprinsen for-bavset havde spurgt, om det ikke var »lånte« børn. Ved Frederik d. VII's sten⁶⁵ var der smykket med flag og grønt. Men hovedfesten holdtes på Hansens Hotel, hvor amts-rådet havde indbudt kronprinsen med følge og egnens ho-noratiores – også sognepræsten i Vejen – til en festmiddag. Svulmende, kongebejstrede taler blev holdt, ja, vor kære provst Nissen, der var en god lejligheds-poet, slog harpen i næsten for underdanige toner: »Der bragtes et budskab, man knap kunne tro: Vor kronprins vil gæste vort ringe bo. – Op, jyder, at stævne til møde!«

Kronprinsen takkede i ret stereotype vendinger: – »Dybt rørt over de skønne ord . . .«, mens prins Christians takke-tale var langt naturligere og jævner. Efter middagen strå-lede illumination med nye elektriske lamper i hotelhaven. Med midnatstoget forlod tronarvingen med følge det be-gejstrede, hurraråbende Vejen«.

Gennem uddragene har vi set, at Richter har levet et rigt liv, har fået lov til at dyrke sine interesser og vundet sig venner, men først og sidst var han præst. Lørdag samlede han de tanker, han havde syslet med i ugens løb, og mødte altid velforberedt i sine kirker.

Det er vel sjældent, at en præst kan se den direkte virk-

ning af sin forkyndelse. Et af de eksempler, der anføres, kan nævnes her:

»I eftermiddag var en yngre mand hos mig og meldte en barnefødsel. Da han gik, sagde han: Jeg kan ikke lade være at fortælle Dem, at min fader, som døde for en måned siden i Christiansfeld, blev engang for nogle år siden under et besøg her så greben af en prædiken, han hørte af Dem her i kirken, at han fra den stund blev et helt andet menneske, og han talte tit om, hvad han, som før var et meget verdslig sindet menneske, dér havde hørt. – Det er sådan en lille meddelelse, som kan gøre så godt, når man tit tror sig helt unyttig«.

Richter havde en enestående hukommelse. Han huskede fødselsdage og slægtsforhold i sine menigheder. Det kom ham tit til gode under de mange besøg, han aflagde i hjemmene, ikke mindst under sygebesøg. Resultatet af sygebesøgene varierede naturligvis meget. Et par eksempler:

»I aften besøgte jeg den syge M. Hans hustru sagde, at han syntes at være i bedring. Jeg fandt ham rigtignok grumme sløj. Vi sang (hustruen og fem døtre var til stede) en salme, og jeg bad en bøn. Han takkede mig meget for, hvad han havde hørt af mig i kirken.

Om der er kristen alvor i den (familien), vil jeg lade stå hen«.

Kilderne

Levnedsbogen foreligger i tre indbundne, håndskrevne bøger og slutter 1908, men fortsættes i tre meget tykke dagbøger. Det sidste notat er skrevet 1928, få dage før Richters død. Hans faste, smukke håndskrift er ganske uforandret fra hans tidlige ungdom.

NOTER:

1. Geheimearkivet. Navnet blev almindeligt brugt fra 1720, da arkivmaterialet blev overført fra Rosenborg til en bygning ved siden af Det kgl. Bibliotek. Historikeren A. D. Jørgensen udformede som geheimearkivar den ordning, der 1889 ændrede Geheimearkivet til Rigsarkivet med ham som rigsarkivar.
2. Johannes Lem Smith, 1789-1849, assessor i Københavns politiret, testamenterede sin store formue til Københavns Universitet. Legatet var det største, universitetet indtil da havde modtaget. Det skulle bruges til understøttelse for unge studenter, der »have opvakt grundet håb om, at de med tiden ville præstere noget mere end almindeligt«.
3. Edvard Brandes, 1847-1931, den senere finansminister. Har skrevet væsentlige bidrag til skuespilkunstens historie samt henimod en snes skuespil.
4. Peder Fogh, 1675-1753. Ejer af Ryomgård i 40 år. Etatsråd. Han var en videnskabelig dannet mand, som med mange legater støttede oplysningsarbejde.
5. Peder Schiørring, 1831-1913. Borgmester i Kolding. Folketingsmand i partiet Venstre. Medlem af finansudvalget.
6. Hans Sveistrup, 1815-1893. Præst i Nørup og Randbøl 1840-1861. I Rødding fra 1861. Nægtede efter 1864 at aflægge ed til prøjserkongen og blev præst i Vejen-Læborg. Foretog derefter mange rejser syd for Kongeåen, indtil det blev forbudt.
7. Jakob Knudsen, 1858-1917. Cand. theol. 1881. Lærer ved Askov højskole. 1890 valgmenighedspræst i Mellerup, hvor han skrev »Se, nu stiger solen af havets skød«. Et omfattende forfatterskab. Meget benyttet som foredragsholder og oplæser. Ypperlig »Gluntar«-sanger.
8. Nathalia Zahle, 1827-1913. Bestyrerinde for skole med hendes navn 1851. Påvirket af Grundtvig sørgede hun for, at livet i hendes skole fik et nationalt og kristeligt præg.
9. Vejen præstegård. Opført i pastor Fugledes tid, 1850. Arkitekt var Peder Holden Hansen, Læborg. Stuehuset er fredet.
10. Fr. Barfod, 1811-1896. Historisk forfatter og politiker. Begejstret for skandinavismen udgav han bl.a. det fællesnordiske tidsskrift »Brage og Idun«.
11. Ludvig Schrøder, 1836-1908. Cand. theol. 1860. Lærer ved Rødding højskole 1861, forstander 1862. Efter krigen 1864 måtte han opgive arbejdet i Sønderjylland. 1865 grundlagde han sammen med Heinrich Nutzhorn Askov højskole, som blev førende for højskolearbejdet i Norden.
12. Bendix Madsen. Kom som pensioneret lærer til Vejen 1888. Var brystsvag, men levede et virksomt liv i Vejen i 45 år. Samlede en stor vennekreds om sig til sang, oplæsning og samtale.

13. Axel Helweg, 1853-1914. Valgmenighedspræst i Askov. Kirken indviet 1900. Blev i embedet til sin død.
14. Niels Jokum Termansen, 1824-1892. Født i Vejen. Opdraget hos en møster i Læborg. Folketingsmand 1858-78. I landstinget 1878-1886. En i høj grad oplyst og sprogbevaget mand. Blev kaldt »Danmarks lærdeste bonde«. Fremragende foredragsholder. Har bl.a. skrevet »Steen Steensen Blicher« og »Abraham Lincoln«.
15. Peder Larsen Skræppenborg, 1802-1873. Ejer af St. Skræppenborg i Brylle på Fyn. Under påvirkning af hernutterne i Christiansfeld rejste han som lægprædikant. Han blev flere gange idømt bøder og fængselsstraf for yderliggående udtalelser. 1841 flyttede han til Dons ved Kolding. Her købte han en stor gård og indrettede en forsamlingsaal, hvor han samlede præster og lægfolk til møder, kaldet »Høstgilder«. Efterhånden sluttede han sig til den grundtvigske retning. Særlig kendt er hans protesttale på Kolding torv mod kongen. Han udviste storslået gavmildhed både over for institutioner og enkeltpersoner.
16. Cikoriefabrikken »Nørrejylland«. Påbegyndt 1888 af Johannes Lauridsen, »Grønvang«.
17. Margarinefabrikken »Alfa« oprettedes 1898 af et aktieselskab med Johannes Lauridsen.
18. Vejen andelsmejeri oprettet 1891 med Poul Simonsen som første bestyrer.
19. Vejen brugsforening oprettet 1872. Særlig kendt blev uddeler P. J. Pedersen, som dygtigt førte forretningen gennem landbrugskrisens vanskelige år.
20. Hundsbæk plantage blev anlagt 1889. Areal 106 ha.
21. Johannes Lauridsen, 1847-1920. Ejer af gården »Grønvang«. Landstingsmand og nationalbankdirektør. Som enke skænkede fru Maren Lauridsen et fortrinligt orgel til Vejen kirke og bekostede en gennemgribende restaurering 1921.
22. Magnus-Pedersen (rettere Magnus Pedersen), 1827-1917. Konservator og arkæolog. Hans arbejdsområde var restaurering af gamle altertavler og kirkeinventar. Et særligt speciale var kirkelige kalkmalerier.
23. Karl Viggo Götzsche, f. 1833. Biskop over Ribe stift 1895 til sin død 1901.
24. I. C. Christensen. Richters forhold til I. C. Christensen i årene 1879-1882, da I. C. var lærer i Uhe og kirkesanger i Ringive er beskrevet i »Vejle Amts Årbog 1974«.
25. Uffe Birkedal. Præst i Brande 1879-1884. I Ribe til 1892. 1900-1918 præst for unitarmenigheden i København.
26. Hans Mikkelsen Tofte, 1825-1917. Lærer bl.a. ved den nyoprettede danske skole i Flensborg. Nægtede at aflægge eden til den prøjsiske konge og afskedigedes 1867. Blev leder af landbrugs- og folkehøjskolen på Aagaard ved Oversø. Hans to døtre ses på bil-

- ledet fra krigergraven ved Bøffelkobbøl. 1877 skrev Drachmann mindedigtet »De vog dem, vi grov dem en grav i vor have«.
27. Otto Vaupell, 1823-1899. Sluttede sin fremragende indsats i krige 1848-1850 og 1864 som oberst. Har bl.a. skrevet »Kampen for Sønderjylland 1848-50«.
 28. Frederik Adolph Schleppegrell, 1792-1850. General. Blev kaptajn i den danske hær 1819. Ypperlig leder i mange kampe i Treårskrigen. Faldt i Istedslaget under et modangreb ved Øvre Stolk. Den beskedne mindesten står der endnu.
 29. Frederik Læssøe, 1811-1850. Oberst. Faldt i Istedslaget under angreb på Grydeskoven. Mindesmærket står på højen, hvorfra han ledede kampen. Han besad helt overlegen militær indsigt.
 30. Christian Frederik Monrad, 1815-1889. Kollaborator (ældre titel for lærer ved en lærd skole). Underviste i Flensborg 1851-1864, da han fik sin afsked. Medstifter af Sprogforeningen og dens første sekretær 1880. Var stedfortræder ved »Flensborg Avis«, når Gustav Johannsen og Jessen var fraværende, f.eks. i fængsel.
 31. Jens Schiørring, 1825-1900. Præst i Ørslev ved Skelskør. Har skrevet salmerne »Herrens venner ingen sinde mødes skal for sidste gang« og »Kærlighed fra Gud«.
 32. Vølsungesaga. Et islandsk sagaværk, hvori gamle heltedigte er omskrevet til prosa. Har reddet indholdet af en række sange i et håndskrift, som nu er gået tabt.
 33. Meir Goldschmidt, 1819-1887. Jødisk forfatter. Har skrevet f.eks. »En jøde«, »Hjemløs« og »Fortællinger fra min onkels hus«. Redaktør af »Corsaren«, et ugeblad med skarp satire, men også alvorligt skrevne artikler. Helt dansk af sindelag.
 34. Johannes Vedel, 1841-1923. Kaldet »Smeden fra Høve«. Samtidig med, at han var en meget dygtig smed, havde han en lille skole for unge i overgangsalderen. Stærkt grebet af Grundtvigs skoletanker tilrettelagde han en skiften mellem legemligt og åndeligt arbejde for eleverne.
 35. Adonai: »Herren«. Brugtes af jøder, som veg tilbage for at bruge det hellige gudsnavn Jahve.
 36. Hans Andersen Krüger, 1816-1881. Født i Bevtoft. Var medlem af den tyske rigsdag fra 1871 til sin død. Djærv forkæmper for danskheden i Sønderjylland.
 37. Per Sivle, 1857-1904. Norsk lyriker. Skrev på landsmål. En tid elev på Askov højskole. Kendt i Danmark er hans sang: »Den første gang, jeg hørte sang«.
 38. Mathilde Molbech. Enke efter digteren Christian Molbech, som er mest kendt for sit skuespil »Ambrosius«. Fru Molbech døde i Askov 1909.
 39. Alfred Ipsen, 1852-1922. Forfatter. Cand. theol. Stod i stærkt modsætningsforhold til halvfemsernes naturalistiske holdning. Førte i »Nationaltidende« skarp polemik mod »Politiken«.

40. Heinrich Nutzhorn, 1833-1925. Studiekammerat med Ludvig Schrøder. Lærer ved Rødding højskole 1862 og ved Askov højskole fra 1865. Udgiver af sangbøger og melodisamlinger. Har skrevet melodier til en række folkelige og historiske sange.
41. Hans Diderik Kloppenborg, 1802-1882. Gårdejer i Skrave ved Københoved. Da Sveistrup blev afsat som sognepræst for Skrave og Rødding menigheder, overlod Kloppenborg ham sin store sal til gudstjenester. Dette var en naturlig følge af, at han under et ophold i København 1849 var blevet stærkt påvirket af Grundtvig i folkelig og kirkelig retning.
42. Poul la Cour, 1846-1908. Fysiker. Lærer ved Askov højskole. Kendt for sit arbejde ved en forsøgsmøllens fremstilling af elektricitet. Som lærer brugte han den historiske opbygning i et fag, f.eks. på grundlag af »Historisk matematik« og »Historisk fysik«.
43. Niels Pedersen, 1851-1911. Landbrugs- og mejeriskoleforstander på »Baungaard« i Malt.
44. Marius Kristensen, 1869-1941. Filolog. 1906 dr. phil. på afhandlingen »Fremmedordene i det ældre danske skriftsprog«. Lærer ved Askov højskole.
45. Henning Frederik Feilberg, 1831-1921. Præst og sprogmand. Hans hovedværk er »Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål«, bind 1-4.
46. Gudmund Schütte, 1872-1958. Dansk filolog. Ejer af »Eskjær«. Dr. phil. på afhandling af sagnhistorisk art, »Oldsagn om Godtjord«, med særlig undersøgelse af episke love.
47. Poul Bjerge, 1853-1931. Fra 1883 lærer ved Askov højskole. Var tillige skolens kasserer og bibliotekar.
48. Frede Bojsen, 1841-1926. Grundlagde 1965 Rødkilde højskole på Møn. Var som politiker formand for finansudvalget næsten uafbrudt i årene 1872-90.
49. Gustav Stemann, 1845-1929. Stiftamtmand i Ribe. Blev benyttet til forhandlinger med tyske myndigheder i spørgsmål om hjemløse. Under 1. verdenskrig vågede han nøje over vor neutrale grænse. Stiftede sammen med forstander Schrøder 1902 »Historisk Samfund for Ribe Amt«.
50. Ferdinand Meldahl, 1827-1908. Arkitekt, kammerherre. Genopbyggede Frederiksborg Slot. Fuldførte Marmorkirken. Som kgl. bygningsinspektør restaurerede eller ombyggede han de fleste kgl. slotte. Professor ved Kunstakademiet.
51. Edvard Lembcke, 1815-1897. Forfatter. Konrektor i Haderslev 1850. Hans sang »Vort modersmål er dejligt« blev første gang sunget i den danske foreningsbygning »Harmonien« 1859. Billedhuggeren Hansen-Jacobsen brugte »en højåren jomfru« som hovedfigur i sit værk »Modersmålet« i Skibelund krat.
52. Axel Heide, 1861-1915. Direktør for Privatbanken, København. Var overordentlig hjælpsom og yderst gavmild. Patriotisk indstillet

- skænkede han flere monumenter, således statuen af Absalon på Højbro Plads, den unge Oehlenschläger på Frederiksberg og »Mordersmålet« i Skibelund krat.
53. Vilhelm Andersen, 1864-1929. Litteraturhistoriker. Professor ved Københavns universitet.
 54. Harald Høffding, 1843-1931. Professor i filosofi ved Københavns universitet.
 55. Jens Jessen, 1854-1906. Redaktør af »Flensborg Avis«. 1902 medlem af den tyske rigsdag. På grund af sin uforsonlige holdning over for de tyske myndigheder tilbragte han sammenlagt 4 år i fængsel.
 56. H. P. Hanssen (Nørremølle), 1862-1932. Sønderjysk politiker. Medlem af den tyske landdag 1896-1908. Derefter medlem af rigsdagen til 1919. Krævede her Sønderjyllands genforening med Danmark.
 57. Jacob Appel, 1866-1931. Forstander for Askov højskole fra 1906 til 1928. Var kultusminister, undervisningsminister, kirkeminister i forskellige ministerier.
 58. Kristoffer Bruun, 1839-1920. Norsk præst og højskoleforstander. Oprettede 1867 en grundtvigsk præget højskole i Gudbrandsdalen.
 59. Hans Jokum Lauridsen, 1815-1910. Handelsmand og gårdejer i Vejen. Udpegede stedet for Askov højskole. Medlem af »Højskolerådet« og sagkyndig rådgiver i alle praktiske spørgsmål.
 60. Johan Ulrik Bredsdorff, 1845-1928. Maler. Udmærkede sig ved en frisk og følelsesfuld opfattelse af naturen.
 61. »Det gamle spil om enhver«. Skuespil af Hugo von Hofmannsthal. Oversat til dansk af forfatteren Johannes Jørgensen.
 62. »Valgerda«. Lystspil i 2 akter af Johan Ludvig Heiberg. Handlingen foregår på en herregård 1845.
 63. Valdemar Brücker, 1852-1929. Frimenighedspræst. Oprettede Aagaard højskole 1899.
 64. »Soedtmanns Jomfruer«. Forfatteren Gyrithe Lembche skildrer livet i en stiftelse for »gamle og agtværdige piger i trange kår inden for Vedby og nabosogns distrikter«.
 65. Frederik d. VII's sten. En mægtig kampesten, indviet 15. november 1880 til minde om »Frederik VII, Frihedens Giver«. En af de øvrige inskriptioner lyder: »Egnens Folk drog Stenen hid«, 1880.

P. L. Engelbrechtsen, født 1897 i Vejen. Lærereksamen Jelling 1918. Student 1933 (privat dimitteret). Skoleinspektør ved Haderslev statsseminariums øvelsesskole 1939-50. Skoledirektør ved Horsens kommunale skolevæsen 1950-65. Adr. 7 vej nr. 6, Aalholmparken, 3400 Hillerød. Har bl.a. skrevet Vor kirkes historie, 1944, redaktør og medforfatter af Praktik, håndbog for unge lærere. Artikler i Sønderjyske årbøger, Vejle amts årbog 1974, Danske studier, Dansk udsyn.

Urmagere og ure fra Ribe

Af *Jens Lampe*

Som den ældste købstad inden for Danmarks nuværende grænser og stedet, hvor kong Hårik gav Ansgar grund til at bygge den anden danske kirke år 860, som gennemgangsstation for stuedrifterne sydpå og Danmarks gamle port mod vest, frembyder Ribe adskillige interessante kulturhistoriske og tekniske fremtoninger, der vidner om stadens forbindelse mod vest til Storbritannien og mod syd til Frisland, Tyskland og Nederlandene, måske også Normandiet.

Ribe blev bispesæde år 948 og fik købstadprivilegier ca. 1200. I den ældre middelalder var den Danmarks foretagssomste handels- og søfartsby og midtpunktet for lærdom og oplysning. Dens latinskole var berømt, og fra dens kirker og klostre udgik ikke blot kulturelle strømninger, men også praktiske tilskyndelser, så Ribe blev i mange henseender prototypen for andre danske købstæder.

Således skal Ribe ifølge traditionen være den by i Danmark, hvor man først hørte tiden forkyndt ved slag på kirkeklokken, for tidens gang er i mange hundrede år blevet menneskene meddelt ved hjælp af klokkens lyd. Det er derfor, man stadig siger: »Hvad er klokken?« (underforstået: slået). De første mekaniske ure blev trukket af lodder og havde ingen visere. Tidspunktet kunne ikke aflæses visuelt, men blev gengivet auditivt, idet tidens gang blev aflæst på sol- eller sandure og angaves med slag på en klokke, inden det mekaniske hjul med visere blev opfundet.

Det var den flamske præst *Elias* (el. Helias), senere biskop i Ribe, som under et oprør var flygtet fra sit hjemland, og som ifølge gamle optegnelser gjorde sig navnkundig ved at bringe slagurene i anvendelse ved kirkerne og lade ti-

merne forkynde ved klokkeslag. Elias, der blev biskop ved domkirken i Ribe, stiftede domkapitlet her i 1145. Han skal have fuldendt domkirkens bygning 1145 og døde ca. 1162.

Uanset hvor dygtig samme Elias måtte have været, kan man ikke tildele ham æren for at have bragt slagure eller timeinddeling i anvendelse i Ribe, eftersom de først dukker op i Norditalien tidligst omkring 1270. Derfra udbredes opfindelsen mod nord. I 1292 skal katedralen i Canterbury i England have fået sit første tårnur. Paris får sit første slagur ca. 1300. Det ældst bevarede tårnur i Europa skal findes i kirken i Peterborough i Northamptonshire i Sydøstengland og være fra 1320. San Gottardo-kirken i Milano fik sit tårnur 1335, fremstillet af Azzo Visconti, Padua fik sit i 1344, Sct. Paul i London samme år. Det først bekendte kirkeur i Strassbourg dateres til 1354, Frankfurt am Mains 1383 og de usandsynligt solide domkirkeure i Salisbury og Wells i England 1386, Rouen i Frankrig 1389 og Magdeburg får sit første tårnur 1396. Derimod har biskop Elias utvivlsomt indført den hellige Benedict af Nurcias regler med hensyn til de kanoniske (dvs. mønstergyldige) tider og ladet klokkerne lyde til bedetiderne: *matutina* (morgensang), der oprindeligt var lige efter midnat, men efterhånden nærmedes til morgen, *laudes, prima* (primsang) omkring solopgang, *tertia* (undersang) omkring kl. 9, *secta* (middagssang), *nona* (nonsang, jf. engelsk »noon« og det jyske »unden«), *vespera* (aftensang) omkring en time før solnedgang og *completa* (natsang). Disse bedetider, som kannikerne og klosterbrødrene skulle passe, blev i den tidlige middelalder i det klosterlige som i det borgerlige liv brugt som tidsmål.

I den tidlige middelalder havde næsten al videnskabelighed, forsøgs- og opfindervirksomhed og næsten alle kunsthåndværk hjemme i klostrene, og munkene var mere end andre mennesker i datidens samfund interesseret i spørgs-

målet tidsmåling, for bedetimerne og arbejdet måtte jo passes. Et resultat af denne virksomhed er bl.a. de astronomiske kunsture. Det ældste kunstur i Norden er det berømte »Horologium mirabile Lundense« i Lund fra 1380, da Skåne var en dansk provins, men dette ur har altid befundet sig inde i domkirken. Det gik i stå 1656 og blev først restaureret og genopsat 1915-23 af den svenske forsker Theodor Wåhlin og den danske urmager og tårnurfabrikant Bertram Larsen (1854-1935), København. Vadstena domkirke i Sverige fik et astronomisk kunstur 1406, fremstillet af en munk, så også her er der en nær forbindelse mellem kirken og tidsmålingen. I 1400- og 1500-årene bygger man særlige klokkeporte og klokketårne, og ved slutningen af 1600-årene havde alle større stæder i Europa fået deres tårnure i kirker, klostre eller rådhus.

Når alt dette er nævnt, kan det vel ikke overraske, at Ribe fik sit første tårnur 1401. Vi har ganske vist ikke helt pålidelige udsagn om dette årstal. Der er hele fire optegnelser om sejerværket, som man dengang kaldte et urværk, men de kan naturligvis hidrøre fra samme forlæg. I en håndskrevet tilføjelse i et eksemplar af Peter Terpagers »Ripae Cimbricae« fra 1736 hedder det, at det gamle sejerværk i Ribe domkirke, som ombyttedes med et nyere i 1695, var gjort 1401. Rigtigheden af Terpagers tilføjelse bestyrkes ved, at præsten, magister Otte Boesen, i 1429 testamenteredes renten af et hus i Ribe til den, der har tilsynet med kirkens »horologium« (ur). Det er lokalhistorikeren David Mogensen Grønlund, som ved denne tilføjelse til Terpagers bog har bevaret denne efterretning, men altså desværre uden at angive nogen primær kilde. I andre gamle dokumenter fra 1473 tales der om »seyerværket over Sct. Jeps alter«. Dette ur har efter al sandsynlighed været et hjulur med mekanisk hemværk og lodder samt spindelgang, men uden visere. Man slog, som nævnt, på en lille klokke hver hele time. Halve timer regnede man ikke med

dengang. I tårnet, hvor uret var anbragt, gik tårnvægteren og råbte ned, »hvad klokken var slået«: »Hov, vægter! Klokken er slagen . . . sådan og sådan«, og vægteren eller vægterne i gaderne bragte så budskabet videre, fra ca. 1700 i form af de kendte vægtervers. Kl. 10 aften sang man f.eks.:

Om du vil tiden vide,
husbonde, pige, dreng,
da er det på de tide,
man føjer sig til seng.
Befal dig Herren fri!
Vær klog og snild,
vogt lys og ild!
Vor klokk' er slagen ti.

Hvem der har bygget Ribes første tårnur vides ikke, men det har nok været en indvandret urmager, sandsynligvis en munk, for da man i England skulle have bygget tårnuret på Dover Castle, indkaldte kong Edward III urmagere fra byen Delft i Holland, nemlig Jan og Willem Uneman og Jan Lietuyt. Det kunne tyde på, at hollandske urmagere på den tid havde et godt renommé. Af Ribe borgerskabsprotokol fremgår det, at det ikke var sjældent, at hollandske håndværkere slog sig ned i byen. Nuvel, vi kan kun gisne.

Ribes første ur har, efter hvad vi kan dømme, fungeret udmærket, for det sad i domkirken indtil 1657, hvorefter det blev foræret til Sct. Catharinæ kirke. Tårnuret skulle passes og tilses regelmæssigt, så allerede dengang må der have været klejnsmede, klokkestillere eller urmagere i Ribe, som havde lært dette. Det har blot ikke været muligt at fremdrage deres navne fra arkiverne eller den historiske litteratur. De seks kirker foruden klosterkirkerne, som fandtes i Ribe i den katolske tid, må imidlertid have kunnet give arbejde nok til en sagkyndig. Først 1529 tales der om en »sejermager« fra Husum og i 1585 om en sejermager fra Holland, som åbenbart har været hidkaldt til reparationsarbejder. Vi ved også, at i slutningen af 1500-årene brugte

klokkestilleren i Ribe så grove midler som mursten til at belaste svingstangen for at regulere uret, som Mads Pedersen Rostock betegner som ophængt i Ribe domkirkes store tårn af »en 16-alens ottekantet mur med seyr Værkis Viisere paa Siiderne«. Dette ur afløstes 1696 af et nyt tårnur, konstrueret af den dygtige sønderjyde *Marten Iversen* fra Tornskov i Nørre Løgum sogn ved Løgumkloster, født ca. 1641, død 1705 i Nr. Løgum. Det var såvel i form som konstruktion et smukt og godt arbejde, hvorfor tårnurfabrikant Bertram Larsen, København, i 1932-33 ønskede at beholde dets ramme, da han fik i opdrag at skulle fremstille et nyt.

Blandt dem, der har hørt klokkeslagene fra det ældste Ribe-ur og utvivlsomt også beset det, var astronomiens store reformator, Tyge Brahe (1546-1601), som var ven med sin rejseledsager, hovmester og mentor, Anders Sørensen Vedel (1542-1616) og med ripenseren Hans Frandsen, som blev professor i medicin. Vedel hørte til de kærkomne gæster på observatoriet Uranieborg på Hven, og Tyge Brahe besøgte flere gange sin ven på Lilibjerget i Ribe, hvor han indskrev sig i biblioteksbogen. Tyge Brahe var som astronom meget interesseret i alle slags ure, og når hans observationer var nøjagtigere end de tidligere astronomers, skyldtes det til en vis grad, at han havde bedre ure. Biskop i Ribe fra 1614-29, magister Iver Iversen Hemmet, var i øvrigt i sine studenterdage nogle år hos Tyge Brahe på Hven for at studere astronomi, og biskop Christen Jensen Lodbjerg, biskop i Ribe 1681-93, udgav nogle fysisk-astronomiske disputatser, som også havde betydning for tidsmålingen.

Det første indendørs mekaniske ur i Ribe blev anskaffet af lensmand Albert Skeel (1601-39) til skriverstuen på Riberhus. Om det ydre »sejerværk« på Riberhus fortæller H. K. Kristensen: »Det havde både hammer til slagklokken og visere på skiven. Lodderne vejede 7 lispund, 1 skålpund,

altså 56,5 kg bly til to lodder«. *Frands Hvid*, der nævnes som »sejermester i Ribe« både 1602 og 1603, lavede en ny vinde med to hjul, så man kunne vinde lodderne op. Regnskabet fra Riberhus fortæller, at uret »stod tilforn på et øde loft på det vesterste store hus (det tre lofter høje borger- og bryggerhus), så at hver mands gang kunne (være) til denne, så lodderne ginge tuert fra den med to trisser . . .«

Ure var på den tid i højeste grad luksus, og almindelige bønder og borgere havde ikke råd til at købe dem. Den svenske urmager Per Printz skriver (1762), at den danske kong Christian III i 1550 sendte »et Slag-Uhr såsom en stor Raritet til Storfyrsten i Rusland, men denne sendte det tilbage holdendes det for Trolddom eller et Wærk, hvori noget var lefvende«. Det guldur, som den franske stad Blois skænkede til Maquerite af Lorraine, da hun vendte tilbage til Frankrig 1643, kostede 1200 Livres. Det var således kun kongelige personer, fyrster og formuende adelsmænd, som kunne tillade sig en sådan luksus. De andre stænder kunne se tidspunktet på solskiven på kirkemuren eller over indgangen til våbenhuset. Kun få havde selv solringe eller timeglas, hvis de havde brug for tidsangivere. I kirkerne anvendtes timeglas (sandure), der oftest indførtes fra Venediz, Böhmen eller Nürnberg. Det rindende sand målte hele, halve eller kvarte timer, og præsterne kunne så agte på, at de ikke trættede deres menighed urimeligt med deres prædikener. Om biskop Hans Adolph Brorson (1694-1764), Ribe, hedder det således, at han den 27. oktober 1748 på grund af halskatar kun (!) prædikede i tre timer. Men på landet havde man ikke meget brug for ure. Til gengæld følte man sig mere forbundet med den evigt skiftende bevægelse i naturen, og man havde utvivlsomt en finere følelse for tidens rytme. De fleste landboere bar – i overført betydning – et ur i sig selv, og man lod hanen bestemme, hvornår man skulle stå op og hønsene, hvornår man skulle gå til ro. Af Solens stilling på himmelen beregnede man da-

gens inddeling, så at arbejds- og spisetider kunne skifte med passende mellemrum. I klart vejr tog man mål af Solens stilling til visse punkter ude i terrænet, og af solstrålers og skyggers retning under husets lyrehul og ved vindueskarmen. Endnu i forrige århundrede har hyrdedrenge i Jylland vidst, at der var mellemmadstid, når Solen stod over en bestemt høj, et træ, en gård, et kirketårn eller et andet mærke ude i horisonten. Man tog naturen og dens tegn til hjælp: dyrene, planterne, tidevandet, Månen, stjernerne og Solen. En af årsagerne til, at man de fleste steder byggede solret, var netop, at man så kunne bruge skyggen som tidsmåler.

Først i 1600-årene udformedes de urtyper, som siden blev mere og mere almindelige, f.eks. lomme-, bord- og vægure. Det første danske bordur, fra 1556, udførtes af sejmageren *Steffen Brenner* som en gave fra Christian III til dronning Dorothea.

Efter reformationstiden mistede Ribe på en del områder sin førende stilling, og krigene i 1600-årene blev en hel katastrofe for byen og egnen. Værst var det i Karl-Gustavkrigene og under pesten, der fulgte i troppernes spor. I 1659 døde i Ribe over 900 indbyggere foruden nogle tusinde flygtninge. Alligevel skønner man, at den i slutningen af 1600-årene var en af de største provinsbyer, og der var et tilstrækkeligt befolkningsmæssigt grundlag for én eller flere urmagere. Den 17. maj 1622 fik *Hans Jørgensen*, født i Horsens, borgerskab som urmager i Ribe, men ellers kender vi ikke hans data og ved heller ikke, om han har fremstillet ure, som endnu eksisterer. For alle de i det følgende nævnte urmagere er der derimod flere arkivalske dokumentationer fra kirkebøger i Ribe domsogn og Sct. Cathrine sogn, fra borgerskabsprotokoller, skifter eller auktionsprotokoller:

Niels Enevoldsen Falk, død 1784 i Ribe. Borgerskab som klejnsmed 1737. Gift 1741 med Maren Thomasdatter.

Jørgen Friedrichsen, født 1715, død 1765. Urmager i Ribe. Gift med Anne Erichsdatter.

Zacharias Christian Boochius, borgerskab 1739 som rothgeter (dvs. metalstøber), men virkede også som urmager.

Jens Hansen, født 1735 i Bodsbøl, Ballum sogn, død 1789 i Ribe. Søn af urmager Hans Jensen Smed og Mette Hansdatter. Gift med Mette Kirstine Andersdatter af Ribe. Borgerskab som urmager 1762. Af ham findes bl.a. et standur på urmuseet i Den gamle By i Århus. Det er et etdøgnsværk i fyrretræskasse. Det har spejlmonogram, og de smukt forarbejdede spandriller i hjørnerne symboliserer de fire årstider. Det er signeret 1768. Et andet standur kan ses i museet Quedens Gård, Storegade 10, Ribe. Desuden er der mindst 7 standure af Jens Hansen i privateje. På et af dem, dateret 1788, er påmalet verset:

»Ved/ Klokkeslag/ Jeg Dødens Dag og domes./
Jeg paamine Hielp Jesus sød/ I Liv og Død./
Min Lampe Tend maa Finde.«

Jeppe Uhrmager Foersom, født i Ribe. Søn af Christen Nielsen Foersom. Gift med Anne Cathrine. Nævnes som klejnsmed og urmager 1778.

Jens Enevold Hansen, født 1739 i Husum, Ballum sogn, død 1778 i Bodsbøl, Ballum. Broder til ovennævnte Jens Hansen. Gift første gang i Ribe 1769 med Marie Vibeke Nielsdatter af Ribe. Gift anden gang med Anna Pedersdatter af Bodsbøl 1775 i Ballum. Borgerskab som urmager i Ribe 1772. Han har bl.a. fremstillet et standur (i privateje), som efter en kenders udsagn er det fornemste Ribe-ur, der nogen sinde er lavet. Det har spilleværk med 6 melodier. Uret er et ottedøgnsværk med tre lodder og har en uhyre præcis gang, hel- og halvtimes- og kvarterslag. Dateret

1775. Desuden findes af ham standure på Koldinghus slots museum, urmuseet i Den gamle By, Århus, Quedens Gård, Nordby museum på Fanø og mindst 6 ure i privateje.

Christian Foersom, født 1737 i Ribe, død 1797 sammesteds. Søn af fornævnte klejnsmed Jep(pe) Foersom og Anna Cathrine. Gift med Johanne Bruun. Borgherskab som urmager i Ribe 1761. Blev overformynder og eligeret borger og opgav sin profession som urmager 1794. Var ved sin død velhavende. Gravsten i domkirken. Et bordur af ham på urmuseet i Århus. Det er et såkaldt lygteur af sortpoleret frugttræ. Værket har spindelgang med uro og er udstyret med slagværk. Samme sted en dele-el. skæremaskine (1759) til fremstilling af tandhjul. Delemaskinen er forsynet med en fræser, der sidder på en forskydelig slæde, men arbejdsstykket drejes, efterhånden som tænderne udskæres. – En søn, Jeppe Foersom (1779-1846), blev urmager i Odense 1801, en brodersøn, Christen Foersom, født 1806, vendte 1827 tilbage til Ribe fra Lübeck som urmagersvend og fik borgherskab som urmager i Odense 1830.

H. Sørensen nævnes som urmager i Ribe 1780. Data ubekendt. Han var gift med Ane Marie Sørensdatter, som fortsatte professionen efter sin mands død med en svend som medhjælper. På urmuseet i Århus opbevares urmagerværktøj, som har tilhørt H. Sørensen.

Jochum Schultz, født 1737 i Ribe, død 1778 sammesteds. Søn af rådmand Jochum Jochumsen Schultz og Mette Mortensdatter. Gift med Anne Vibeke Jensdatter. Borgherskab i Ribe som urmager 1762. Et værk til lommeur med emaljeskive og et færdigt lommeur med ottedøgns spindelgang i sølvkasse af ham findes på urmuseet i Århus. Det er udstyret med cylindergang og det ældst kendte cylinderur i Danmark. Schultz boede i Sortebrødregade og havde dig-

teren Ambrosius Stub (1705-59), som opholdt sig i Ribe fra efteråret 1752 til sin død den 15. juli 1758 som pogenskolelærer, i kost. Stub skal her være blevet inspireret til et impromptu af et ur, fremstillet af Jochum Schultz, der tog sig omsorgsfuldt af Stub i dennes sidste trange leveår. Det er et vers i aleksandrinere om »Den gyldne time«:

»Hver time er forgyldt, og viseren tillige,
du jordklimp, hør engang, hvad gullet her vil sige:
Den gyldne time gik, men kommer aldrig mer.
Blev denne sandhed nu engang til hjerter tagen,
så mærked vi til gavns, hvad klokken den var slagen«.

Blandt Stubs fattige efterladenskaber var et timeglas.

Jens Schultz, født 1764 i Ribe, død 1825 sammesteds. Søn af ovenstående. Gift første gang med Else Andersdatter fra Øster Vedsted. Gift anden gang med Kirsten Nielsdatter. Borgerskab i Ribe 1801. Moderen drev urmagerprofessionen 1779-1801 med skiftende svende som medhjælper. Ved folketællingen 1787 var Jens Schultz hendes svend. Lommeur på urmuseet i Århus. Mindst 4 standure signeret af ham i privateje, desuden 1 bordur og 1 lygteur i privateje. Vægur på museet i Nykøbing Mors. Et taffelur med nyklassicistisk reliefornameantik fra 1815 i en privat samling.

Hans Peter Falk, født 1769 i Ribe, død 1840 sammesteds. Gift med Magdalene Foersom, datter af urmager Christian Foersom. Hustruen hviler under en gravsten i Ribe domkirke sammen med sin fader. Hans Peter Falk fik borgerskab i Ribe 1794 og gjorde desuden tjeneste i Ribe borgervæbning som kaptajn og senere chef. På urmuseet i Århus findes af ham lommeur (nr. 20) i sølvkasse, med spindelværk, ca. 1795. Kassen er dog udført af guldsmed Peder Jørgensen i Odense, der tog borgerskab 1779. Mindst to standure af Falk i privateje.

Jens Falk, gift med Magdalene Lyhne, var urmager ved folketællingen 1801.

Jochum Schultz, født 1773 i Ribe, død 1833 sammesteds. Borgerskab 1827. Var søn af urmager Jochum Schultz og Vibeke Jensdatter. Gift med Ane Marie Sørensdatter, der drev forretningen videre fra 1833.

Christen Høj Husted, født 1774 i Ulfborg. Urmager i Ribe ca. 1820-50. To ure i privateje.

John Poulsen, født 1784 i Hjerpsted, død 1825 i Ribe. Søn af kådner (husmand) Povl Nielsen og Anne Johnsdatter. Gift 1810 i Ribe med Maren Pedersdatter fra Vilslev. Lærte urmageriet hos Jens Schultz i Ribe. Borgerskab 1812.

Anders Nielsen Tønder, født 1794 i Skærbæk, død 1858 i Ribe. Søn af Poul Poulsen og Kirsten Poulsdatter. Gift 1819 i Ribe med Mette Cathrine Thomasdatter, som var datter af Hans Thomsen Falk. Borgerskab 1838.

Laudi Verner Tønder, født 1827 i Skærbæk. Søn af ovenstående. Gift i Ribe 1853 med Marianne Nielsdatter Holm. Borgerskab 1853.

Jeppe Uhrmager Foersom, født 1833 i Ribe, død 1863 sammesteds. Søn af Christen Nielsen Foersom. Gift med Anne Cathrine.

Johann Bernhard Blandfort, født 1802 i Husum, Sydslesvig. Borgerskab 1829 i Ribe som urmager. Død i Ribe 1838.

Johannes Schultz, født 1812 i Ribe, død 1902 sammesteds. Gift i Ribe 1844 med Mette Kjestine Nielsdatter fra Bøl-

ling. Lærte urmageriet hos H. Sørensen, Ribe. Urmager ved folketællingerne 1845, 1850, 1860 og 1890. Boede Sortebrødregade 21.

Christian Lyhne, født ca. 1822. Gift med Ane Koch (1822-84). Borgerskab i Ribe 1847.

Martin Jeggesen Schmidt, født 1822 i Gram, død 1888 i Ribe. Søn af landmand Jæggø Lauritzen og Voldborg Terkelsdatter. Gift med Agnes Schmidt. Urmager i Øster Lindet og Gram. Borgerskab i Ribe 1856. – Et lærebrev udstedt i Ribe af M. J. Schmidt i 1886 for svenden Søren Carl Kraul bevidner, at Kraul med troskab og flid og god vilje har udført de ham pålagte forretninger i 4 års læretid, og at resultatet er blevet en duelig urmagersvend. – Lærebrevet er på urmagermuseet i Århus.

Jochum Schultz, født 1830 i Ribe, død 1862 sammesteds. Søn af urmager Jochum Schultz og Ane Marie Sørensdatter. Borgerskab som urmager i Haderslev 1854, i Ribe 1859.

*

Omkring 1840-70 holder næsten alle urmagere op med selv at fremstille ure. Det kunne ikke længere betale sig, da de industrielt producerede ure kunne fremstilles billigere og i nogle tilfælde faktisk også bedre, omend ikke så smukke og personlige. »Hvad hånden former er åndens spor«, siger Johannes V. Jensen med rette. Landet oversvømmedes af fabriksfremstillede vægure, simple døgnværker med lod og kædeutræk og oftest uden slagværk. De fleste var af tysk og amerikansk fabrikat. Populære blev især dropsurene med de store, runde skiver og den lille kasse fornedet, hvor pendulet havde sin gang, og de firkantede O. G.-ure med glas-malerier på lågen. Urmagerhåndværket ændredes lidt efter

lidt til et reparations- og servicefag og et udpræget handels-erhverv med salg af importerede ure.

Blandt de urmagere, som virkede i Ribe i en kortere eller længere årrække i slutningen af århundredet, skal nævnes: Hans Christian Hansen Bjerrum, Emil F. Th. Schmidt, Otto H. L. Rolin, Christian P. Petersen, Jacob Jensen Wilson, Hans Andersen Frandsen, Hans Michael Hansen, Frederik August Gollmann og Søren August Hansen. – Men den »urmager«, som nok har gjort Ribes navn mest kendt, er vel astromekanikeren *Jens Olsen* (1872-1945), som fødtes i Ribe og gik i Borgereskolen, hvor han især gjorde sig bemærket i regning og matematik som skolens lyse hoved. Han ville i urmagerlære, men faderen sendte ham i smedelære. Som 25-årig drog han »på valsen« og betingede sig en arbejdsuge på 5 dage – de to sidste ville han bruge til at studere urmageri og astronomi. Da han kom til Schweiz, fik han endelig sin ønskedrøm om at arbejde med ure opfyldt. Efter sine vandreår bosatte han sig i København, hvor han foruden værdifulde kunsture og astronomiske instrumenter projekterede og påbegyndte konstruktionerne af det nu berømte astronomiske verdensur, som 1955 blev opstillet på Københavns rådhus af Jens Olsens mangeårige medarbejder, Otto Mortensen.

Jens Olsen fik ikke sit virke i sin hjemby. Urmageriet såvel som andet håndværk og en del andre erhverv fik ikke de bedste vilkår, efter at grænsen i 1864 blev draget tæt syd og øst om byen og afskar den fra sit sønderjyske opland. Men værre endnu blev det, da Esbjerg fik sin havn i 1868-76 og den sydjyske tværbane Fredericia-Bramming-Esbjerg, som blev taget i brug samtidig med havnen, delvis afskar oplandet mod nord. Håndværk og handel måtte nu stort set indskrænke sig til at betjene den lille købstad selv og det nærmest ret karrige opland, der var levnet. At Ribe senere kunne gøre sig dygtigt gældende igen hører ikke til dette emne.

Vi begyndte med tårnuret i domkirken og vil også slutte med dette. Det var Bertram Larsen, som i 1932 fik til opgave at ombygge og opstille det nuværende tårnur og samtidig kombinere det med et klokkespil med syv klokker. Uret afleveredes den 15. april 1933 og blev indviet 1. påske-dag samme år. Omkostningerne afholdtes af en testamenterisk gave af en Ribe-borger, smedemester H. Green. Uret indrettedes i 1936 således, at det automatisk kunne styre et klokkespil med to melodier, der hver for sig har en særlig tilknytning til Ribe, nemlig »Dronning Dagmar ligger udi Ribe syg . . .« og H. A. Brorsons »Den yndigste rose er funden . . .«

Ovenstående artikel var skrevet og antaget til optagelse i F.R.A., inden museumsinspektør Hans Stiesdals artikel »Ure i Ribe domkirke« blev publiceret i årbog 1975, festskriftet til H. K. Kristensen.

KILDEHENVISNINGER:

Utrykte:

Kirkebøger fra Ribe domsogn og Sct. Catharine sogn. LA, Viborg.

Ribe borgerskabsprotokol 1585-1809. LA, Viborg.

Ribe Auctionsprotokol 1682-1725. LA, Viborg.

Folketællinger fra Ribe 1845, 1850, 1860 og 1890. LA, Viborg.

Trykte:

Bering Liisberg: Urmagere og Ure i Danmark. Kbhvn. 1908.

D. Yde-Andersen: Bornholmere og andre gamle ure. 2. udg. Kbhvn. 1968.

Ole Degn: Livet i Ribe 1560-1700. Århus 1971.

Mads Petersen Rostock: Dend gamle Kiøbstæd Ribe. Udg. ved Mogens Bencard. Småskrifter nr. 5. Historisk Samfund for Ribe Amt, 1967.

Fra Ribe Amt, XI, s. 75.

Helge Søgaard: Gamle ure fra Ribe (i Købstadmuseet Den gamle Bys årbog, 1952, s. 68-78).

H. K. Kristensen: Hemmeligheden og Sejerværket på Riberhus. (Fra Ribe Amt, 1945, s. 252-265).

Erslev: Testamenter fra Danmarks Middelalder. Kbhvn. 1901, s. 200.
Meddelelser fra Rentekammerarkivet. 1871, s. 27.

- N. H. Jacobsen: Skibsfarten i det danske Vadehav. 1937, s. 22.
V. Bloch: Ribe Borgere 1660-1860. (Særtryk af »Fra Ribe Amt«).
K. H. Rosenstand: Ribe Håndværker- og Industriforening 1871-1946, Ribe, 1946.
J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse. I-II, 1869 og 1884.

Antikvar Mogens Bencard, Den antikvariske Samling i Ribe, og overinspektør Gunner Rasmussen, urmuseet i Den gamle By i Århus, takkes hermed venligst for tilladelse til gennemsyn af de pågældende museers kartoteker over ure og urmagere.

Jens Lampe, født 1917, handelsoverlærer ved Sønderborg Handelsskole. Adr. Lerløkkevej 33, Vester-Sottrup, Sønderborg. Har skrevet »Møller på Als«, Åbenrå 1966, samt artikler i »Sønderjysk Månedsskrift«, »Veje Amts Årbøger« og »Fynske Minder«.

Et landsbydegnepars liv og virke

Af Aksel Andersen

Jens Andersen var født den 15. september 1865 på Lille Lervadgård, Føvling sogn. Han var søn af Mads Olesen Andersen (f. 1. dec. 1833) og Ellen Kirstine Schou (f. 11. nov. 1829). Farfaderen var Anders Olesen, ejer af Lervadgård, og denne havde nok ment, at sønnen kunne have valgt en rigere pige. Men endelig en dag sagde han: »Vi skal til at stryge sten«. Det var måden, hvorpå han meddelte, at tilladelsen var givet, og at brylluppet snart skulle fejres. Det skete 8. marts 1860.

Det blev et slidsomt liv, der da indledtes. Der var vist kun 6 agre, en gammel hest og et par køer at begynde med, og hvert år skulle yderligere et stykke hede tages under plov. Et par store mergelgrave vidner om, hvordan jordforbedring fandt sted.

I ægteskabet var der tre sønner. Den yngste, Niels (23/1 1868-29/7 1932) overtog fødegården. Den ældste, Anders (26/2 1863-16/10 1942) lærte husflid og grundlagde Husflidsskolen i Askov, hvor han også fremstillede håndvæve og sløjdmateriel. Han var en dygtig og »selfmade man«, landskendt under navnet Anders Lervad.

Den mellemste søn var Jens. Han fortæller selv, at hans moster Kirsten giftede sig i en moden alder med enkemanden Peter Hansen, der var købmand og havde en kirkestald, hvor hestene kunne sættes ind under gudstjenesten. Der var også lidt beværtning, og ejendommen blev i mange år benævnt som »kroen«. Den blev også brevsamlingssted og holdeplads for postvognen fra Holsted.

Føvling skole i Jens Andersens tid.

Ægteparret var barnløst, og den lille Jens var nok deres yndling. De har måske i spøg snakket med drengen, om han ville bo hos dem, og som seksårig tog han dem på ordet og fik således et hjem mere. Det var nok ved deres hjælp, han blev i stand til at komme på seminariet i Jelling 1882 og læse til lærer.

Han havde da allerede prøvet gerningen i praksis et par vintre. Det var dengang muligt at ansætte ganske unge mennesker som »underlærere«, og Jens Andersen var kun 15 år, da han begyndte. Derfor kunne han, da han blev pensioneret, spøgefuldt, som hans natur var, sige, at han kunne holde 50 års jubilæum som lærer. Det morede ham også at sige, at han havde virket under 5 biskopper, 5 provster og 5 præster.

Seminarieopholdet i Jelling 1882-85 blev den helt store oplevelse for den unge landmandssøn. Han interesserede sig stærkt for fagene, og der var et godt sammenhold i hans klasse. De mødtes siden og holdt jubilæum i Jelling nogle gange, og det var ham en stor glæde at gense kammeraterne og at følge med i, hvordan det gik dem.

*Jens Andersen.**Augusta Andersen, f. Jørgensen.*

Allerede som stor dreng havde han skrevet vers, som var blevet trykt i »Illustreret Tidende«. Denne evne udvikledes, så han på seminariet gik under navnet »poeten«, hvad der glædede ham meget.

Det var ikke så ligetil at få embede efter dimissionen fra Jelling i 1885. Jens Andersen underviste således ved en lille privatskole i Holsted, hvor han traf sin senere hustru Karen Augusta Jørgensen (29/9 1871-18/9 1952), datter af møller Johannes Jørgensen. I tre år var han ansat ved en privat skole i Ålborg, og så fulgte et par vikarår i København. Da så embedet ved hans barndoms skole i Føvling blev ledigt, søgte han det og kaldedes i 1895 til lærer og kirkesanger.

Han og Augusta holdt bryllup, og nu begyndte et virksomt liv for dem begge.

Jens Andersen satte en ære i at være en dygtig lærer. Det glædede ham, når dygtige elever drev det vidt, og han så gerne, at de fortsatte skolegangen på realskole.

Der var på mange måder kappestrid mellem nabolærere.

Dette førte til dannelsen af P. Ø.: Praktisk Øvelsesforening. Med regelmæssige mellemrum afholdtes lærermøder på skift i hinandens skoler, og bestyrelsen havde da i forvejen udpeget den, der skulle demonstrere sin undervisning med en opgave. Når børnene var sendt hjem, blev der kritiseret, ofte så ubarmhjertigt, at det kneb med at få de nye, unge lærerkræfter som medlemmer af P. Ø. Men denne forenings virke har utvivlsomt bidraget til at højne undervisningen i egnens skoler. Det var folk som Chr. Søgaard, Holsted, A. Grand, Holsted, og Hans Ebbesen, Stenderup, der sammen med Jens Andersen, Føvling, førte an og virkede inspirerende på unge kolleger.

Lokaleforholdene var primitive. Børnene sad ved tomands pulte, og bag katederet hang den sorte tavle. Kunstigt lys var der ikke tale om, så første time kunne om vinteren godt være så mørk, at man som en selvfølge da havde fortællefag: bibelhistorie eller danmarkshistorie. Siden fulgte så regning med griffel på skifertavle, hvor det var bekvemt at viske ud med spyt på en finger. Mere fremskredne havde en lille vandflaske og en klud. Skriftlig dansk bestod oftest af diktat eller genfortælling. Så var der jo også skriveøvelser i overintendant Jørgensens skriveskifter og som regel sidst på dagen mundtlig dansk, der oftest var oplæsning. Dejligt var det, hvis læreren ville slutte med højt-læsning af et kapitel i »bogen«. Den tids sangundervisning bestod gerne i, at læreren spillede for på violin gående op og ned mellem pultene, mens børnene sang efter Rasmussen-Lidemarks »Sangbog for skole og hjem«.

Det må ikke glemmes, at religionsundervisningen ikke blot bestod af bibelhistorie. De større børn måtte også have »lærebog«, og så skulle skriftsteder og salmevers læres udenad. Ved den årlige »eksamen« mødte skolekommissionen med præsten i spidsen op sammen med interesserede forældre. Det gjaldt da om, at børnene kunne svare kvikt og rigtigt, når læreren katekiserede.

Det kunne også ske, at der kom »visitats« af provst eller biskop. Ved en sådan lejlighed spurgte den muntre biskop Olesen, Ribe, min far: »De er så lærer og kirkesanger?« »Ja«, »og Deres kone er organist?« »Ja«. »Hvordan kommer så kirkesangeren og organisten ud af det med hinanden?« »Ja, hun angiver jo både takt og tone«, lød svaret, der blev modtaget i bedste lune.

Men organisten var en god støtte for sin mand i hans arbejde. Der var f.eks. salmemelodierne. Selv om »folk« sædvanligvis bedst kunne lide de gammelkendte toner, kunne det hænde, at en ny præst var »Laubianer« og ønskede forandring, og så måtte degn og organist slide i det med forberedelse, så forsangeren kunne melodien, og musikken var ikke hans allerstærkeste side.

Jens Andersen kunne lide betegnelsen »degn«, og til degnekaldets forpligtelser hørte føringen af kirkebøgerne. Alle fødsler, vielser, dødsfald m.m. blev meldt til præsten og af denne indført direkte i den læderindbundne ministerialbog. Hos degnen blev anmeldelserne først skrevet i en kladdebog, og siden skulle præstens indførelser skrives i degnens ministerialbog. Disse to eksemplarer måtte af brandrisikogrunde ikke opbevares én nat under samme tag. Derefter skulle de konfereres, så rigtigheden stod fast.

En af degnens pligter var at »syngelig ud«. Dvs. at han ved højtideligheden, når kisten med den døde skulle føres bort fra hjemmet, forkyndte troen, bad fadervor og sang for med en salme. Ved begravelsen gik han og præsten side om side i spidsen for ligtoget. Var der så mindehøjtidelighed efter jordfæstelsen med kaffebord eller middag i forsamlingshuset, ventedes det også, at degnen var til stede, sang for og helst holdt en tale.

Ikke blot ved begravelser, men også ved andre af hjemmets fester var degnen og hans kone selvskrevne gæster, der sad til højbords og ledede festen. I løbet af de 35 år ændredes skikke og traktement vel noget, men hovedretten

ved en festmiddag var gerne kødsuppe og suppekød med peberrod. Det var da ikke mindst degnekonens pligt at øse op til gæsterne, og disse havde ofte forberedt sig ved at sørge for en god appetit. Ved en sådan lejlighed, fortalte min mor, at hun havde øst to store portioner op til en mand, og da hun ikke var parat med den tredje, tog manden selv opøverskeem og forsynede sig, og det var med top. Hele hans spisning foregik i absolut tavshed, og hans første replik var, da han lænede sig over bordet og spurgte: »Håer do fåt di row søj, Kjesten Mari?« (Har du fået din rug sået, Kirsten Marie?).

Meget af dette foregik, som man vil forstå, i forsamlingshuset. Det lå sydøst for skolen i Føvling og var opført i 1901. Der blev tegnet aktier for at skaffe pengene, og en bestyrelse forestod driften. Der var foruden køkken den lille og den store sal. Sidstnævnte havde ribber langs endevæggen og blev brugt som gymnastiksal både af sognets unge, der dannede en gymnastikforening, og af skolen, som ikke havde egen sal.

I denne anledning skrev Jens Andersen følgende versificerede tale:

Forsamlingshuset

Hvorfor har vi huset bygget?
 For de unge og de gamle
 her at samle;
 samle dem ved vintertider
 og når korn på marken skrider,
 samle fra forskelligt virke
 lidt til skole, lidt til kirke,
 samles her på gulvets bænke
 for at løftes, for at tænke,
 for at spørge, for at svare,
 mangelen tåget tanke klare,
 lyse op, hvad godt er fremme,
 verden ude – mest dog hjemme.

And skal vækkes,
krop skal strækkes!
Se en gang langs endevæggen
ribberækken.
Rankning for hver lemmedasker,
for hver tung og søvning trasker,
så en karl i nutidsdage
som en Jarl fra Snorres sage
stærk og spændig,
let, behændig,
fast i gang under sang
glad de unge kræfter måler.
Og den unge, muntre pige
som hans lige
frisk og fager os betager.

Kiv og kort skal her på port,
godt og sandt får her kun plads.
Ingen tant (jo, dilettant!)
og intet glas,
stundom dog en munter spas,
når det er vort sind tilpas.
For den muntre ungdom dans
– ikke vild, fra sind og sans,
men en glad, uskyldig leg
den forbyder huset ej.
Selv vi gifte mænd og koner
drages af musikkens toner
og så glad i dansen går,
som vi var de tyve år,
– selv den gamle er til fals
i en lille Pérevals!

Så der bordes, og der bænkes,
dugen bredes, kaffen skænkes.
Kurvens indhold, gode sager,
herligt smager.
Men når kæberne er trætte,
ja, og maverne er mætte,
vi adrætte
mægtigt rører vore tunger, vore lunger
med en sang, så salen runger.

Talen går så glat i kor
om vort bord,
alle har det rette ord,
men for enkeltmand det kniber,
når han griber
kniven og på bordet banker,
bli'r hans tanker
som en flok forskræmte harer,
der til alle sider farer.
Men opmand dig kun, du danske,
du kan være ganske, ganske
fri – om tanken slår et sving,
det gør såmænd ingenting,
– dog er vrøvl en slemme ting.

For at gavne og fornøje,
om det jævne og det høje,
unge, gamle
vil vi samle.
Gid det være os en ære
godt til huse her at bære,
gid det gode, sande, skønne
altid her må have hjemme,
altid her må nyde fremme
– da vil sagen godt sig lønne.

Her vi drøfter vore sager
fra den danske folkeager.
Politik og mejeri,
sogneråd og andre råder
i så mangen en forening,
mange har forskellig mening.
Dirigentens hverv vi ærlig
ofte kalde må besværlig,
er han end bestemt og myndig.

Lave hus i landsbygade
gør os tit i hjertet glade.
Læg dem åndens kraft på tunge,
de, som taler til de unge.
Fyld din plads og gør dit gavn,
bær med rette samlingsnavn.
Vogt vor ungdom for det stygge,
vær til folkegavn og lykke,
når vi samles om det ganske
fællesskab, vi har som danske!

Meget af dette var vel ubetalt arbejde; man forventede simpelt hen degnens medvirken. Men der var også lejligheder, hvor der ydedes en frivillig skærv, »offer«, som i nutidens øjne kunne forekomme lidt ydmygende at modtage. Dog kunne det hænde, især op mod højtiderne, hvor der slagtedes, at degnens hjem blev betænkt med gaver, som vidnede om hjertevarme.

Men indtægterne var små og måtte suppleres på anden vis. Jens Andersen var således revisor i brugsforeningen, og mange var de fakturabind, han måtte kontrollere mod en ringe betaling. Så var der aviserne. Mod linjebetaling blev der skrevet mindeord om afdøde, omtale af jubilæer og mødereferater. Føvling lå inden for et område, hvor »Kolding Folkeblad« og »Vestkysten« konkurrerede. Så kunne det samme arbejde i afskrift sendes begge steder hen. Engang ville den ene avis sikre sig eneretten til fars referater, og de var da så snedige at spørge mor først. »Tilbyd ham en telefon, det står han ikke for«, var svaret. Det gjorde de så og forhøjede samtidig betalingen til 7 øre pr. linje.

Til degneparrets mange gøremål hørte også modtagelse og beværtning af foredragsholdere ved Føvling Foredragsforenings møder. Det var mest højskolelærere og omegnens præster. Mange af dem var gengangere, hvis vaner og ønsker efterhånden var kendt. Det må have været en besværlig og krævende levevej at rejse omkring som foredragsholder med tog og hestevogn og kolde gæsteværelser.

Der var for eksempel digteren Jakob Knudsen, som der gik mange historier om. Når han ventedes, stod huset på den anden ende. Ved ankomsten havde han kun tanker for sin kørepels, som skulle bredes ud i en varm stue, så den kunne være lun og tør til hjemrejsen. Maden spillede en stor rolle, og på min mors spørgsmål, hvad han ønskede til morgenmad, kom svaret prompte: »Tre blødkogte æg!«

Engang overraskede Jakob Knudsen med at sige: ». . . og efter foredraget vil jeg gerne have et varmt bad«. Mor ind-

vendte: »Ja, men vi har jo ikke noget badeværelse«. »Det gør ikke noget. De har vel en gruekedel og en vaskebalje, og hvis jeg så kan få en til at skrubbe mig på ryggen . . . !« Mor var for undselig til at påtage sig denne hjælp til et fremmed mandfolk, og man vil vist forstå, at det heller ikke lige var noget for J. Andersen. Men han fik en god idé og foreslog jordemoderen. Dette blev accepteret, og da hun var rede, kunne digteren få sit bad.

Far holdt meget af sit barndomshjem, og når vejret ellers tillod det, forsømte han sjældent lejligheden til at spadsere de ca. 2 km til Lervad efter skoletid for at se, hvordan det gik og tale med sin broder Niels og svigerinden Ellen.

Det var navnlig i halvfemserne, at hans poesi blomstrede og satte frugt i smukke digte, hvoraf kun få blev trykt, så de blev ikke kendt af mange, men der var tit brug for hans evne til at skrive lejlighedssange, når der skulle være fest i venne- og familiekredsen.

Desuden var han en habil amatørmaler, der bl.a. fandt sine yndlingsmotiver i bakkeområdet »Åtte Bjerge«. Disse bakker havde også hans særlige interesse af en anden grund. De var oprindelig lyngklædte, og det syntes Jens Andersen, de skulle vedblive at være, så de kunne fortælle senere slægter, hvor fattig egnen engang havde været. Han kunne ikke lide, at driftige folk – omend med besvær – tog bakkerne under plov eller beplantede dem med gran og fyr. At bringe området tilbage til den oprindelige stand var da formålet med »Fredningsforeningen Aatte Bjerge«, som Jens Andersen stiftede og med ildhu gik ind for, selv om han mødte modstand. Der blev tegnet aktier, og en del af bakkerne blev fredede. Det ville have glædet ham at se, hvorledes der nu atter efter nogle års stilstand er kommet gang i sagen med anlæg af stier, opstilling af bænke med mere.

Alt dette kunne så fuldt og helt optage Jens Andersens tid og tanker. Det praktiske havde ikke hans interesse, og jeg

har aldrig set ham med et haveredskab eller lignende i hænderne. Det praktiske tog hans kone sig af, og hvilken arbejdsbyrde påhvilede der ikke en degnekone dengang, og hvilke primitive forhold havde hun ikke at virke under! Man kunne tænke sig, at mindre beskedne folk havde fået det høje sogneråd til at flotte sig lidt mere. Om faciliteter var der bestemt ikke tale.

Alt vand skulle hentes ved træpumpen ude i gården, og det snavsede vand blev båret ud igen og hældt i rendestenen. Afløb fra køkkenvasken var der ikke. På en skammel i køkkenet stod den blå emaljerede vandspand med en vandøse på et søm i væggen. Der var komfur med en vandgryde til opvask eller lignende. Om morgenen blev der tændt op i komfuret. Til lettelse deraf var der om aftenen lagt tørv, træ og avispapir i bageovnen, så det kunne være tørt om morgenen. Tørvegløderne blev så brugt til at tænde op i skolens kakkelovne, og lærerpersonalet kom med hver sin kulskovl og hentede gløder til at tænde op i deres klasser, så der kunne være varme, når børnene kom. Der var ofte småt med træk og godt med røg. Børnene måtte i øvrigt i sidste time sørge for, at brændselskassen var fyldt til næste dag.

Man havde dengang den »vestjyske skoleordning«, som indebar, at de ældste elever havde fri om sommeren. Om vinteren var der så en klasse mere, og der ansattes en vinterlærer. I min fars tid bestod lærerpersonalet af første- og andenlærer, to forskolelærere og vinterlæreren. Det var kun lærerinderne, der havde køkken, og derfor havde mor personalet på kost. Det var hendes skik til aftensmad at servere varme levninger fra middagen. Dette fik en ældre mand, der hjalp med havearbejdet, til at komme med følgende bemærkning: »Henn we æ dejn fo di unnen tow gång o æ daw«. (Henne ved degnen får de middag to gange om dagen).

Som havegødning brugtes latrin, og det var der rigeligt

af, da der naturligvis var gammeldags »das« med spande. Så kan vor forvænte tid med centralvarme og bad jo forestille sig, hvordan det var at få træskoene på en mørk vinteraften og vade gennem sne på toppede brosten til det ydmyge sted. Til mindre »ærinder« fandtes der i soveværelset en toiletspand med låg, og det var nok dennes karakteristiske lyd, der engang fik en dame med en børneflokk til at bruge udtrykket: morgenmusik i sovekammeret. Dette vigtige rum var i øvrigt udstyret med servante, på hvis marmorplade servantestellet, sæbekop, porcelænsfad og vandkande stod.

Belysningen bestod af petroleumslamper, der skulle påfyldes og pudses. En tid (det må have været under verdenskrigen) var de afløst af karbidlamper, der gav et meget skarpt lys, når de var i orden. Karbid blev også brugt til cykellygter, når aftenture var nødvendige. Det var et stort fremskridt i denne henseende, da der kunne fås dynamolygter.

Det var på de tider, at elektricitetsværket i Føvling blev bygget. Man var kommet først i Holsted, hvor vandmøllen blev grundlaget. I Føvling blev der opstillet en vindmølle og en dieselmotor. Skolen fik også strøm, men sparsommeligheden fejrede sine triumfer. Der skulle betales afgift pr. »blus«, og skolestuerne fik ikke lys i denne omgang.

Det var ikke kun far, der havde ekstraintægter. Mor var som nævnt organist, og hun havde private spillelever, som hun underviste i klaverets svære kunst. Honoraret herfor blev på et tidspunkt sat op til 1 kr. i timen. Mon ikke det en tid var lidt af et statussymbol at have klaver i sit private hjem, og så måtte datteren jo også lære at traktere det. Betalingen skete tit i naturalier.

Til hjemmets forsyning med fødevarer var et af hovedpunkterne slagtingen af julegrisen. Den blev leveret levende fra en nærliggende gård. Prisen var fast, 100 kr., og så gjaldt det, at den var så fed som muligt. Det var en travl

dag i køkkenet, og i kælderens var det murede saltkar, hvor flæsken opbevarede, gjort rede. Skinkerne blev sendt til røgning. Oksekød købtes ved slagtervognen, der kom hver uge. Der kom også fiskehandler og bagervogn. Mor holdt selvfølgelig høns, og der var køkkenhave, men ellers var der jo brugsen, og mælk hentedes hver aftenstund i den førnævnte ejendom, vi kaldte »kroen«.

Nu skal man ikke tro, at mor var helt ene om denne arbejdsbyrde. Hun holdt som regel »pige«, og pladsen havde et godt ry som læreplads. En månedsløn på 35 kr. var derfor meget passende. Men de penge kunne spares, da min søster, Ellen, voksede til. Vi var tre børn: Olav (1900), Ellen (1903) og jeg (1909). Det var vist Grundtvigs mor, der tillægges ordene: »skal min sidste trøje springe, bli'r han dog til bogen holdt!« I en tid, hvor der ikke fandtes nogen »Ungdommens uddannelsesstøtte«, måtte de små lærerhjem klare sig med sparsommelighed, når sønnerne skulle »læse«. Mor ydede sin indsats i den henseende. Der var jo klaveret, og hver sommer, når skolestuen stod tom, blev der lånt en bordplade fra forsamlingshuset og indrettet systue. Det var her, aflagt tøj blev vendt og syet om.

Som tidligere nævnt var mor født og opvokset på Holsted mølle, hvis historie er omtalt af hendes svigerinde, Margrethe Løbner Jørgensen, i årbog bd. 5 (1919-22). Hun var gift med min morbroder Jørgen, der en tid var uddeler i Askov brugsforening. Lukas Jørgensen drev mølle og elektricitetsværk videre og var til sidst branddirektør, medens Jens Wiggo Jørgensen var købmand i Holsted. Ofte foretog Jens Andersen om lørdagen turen på cykel til Holsted for at gøre indkøb af gode sager hos sin svoger. Morbroder Jens holdt også sin søster underrettet om forventet knaphed f.eks. på kaffe. Han havde et godt lager, og Augusta blev forsynet med en sæk ubrændte bønner. Disse blev omhyggeligt rationeret ud, og der blev gemt pakker med påskrift: jul, påske osv. På en pakke stod der »lærermøde«.

Man brændte dengang rugkerner og malede dem i kaffemøllen. Cikorie hørte med til køkkenets forråd, men om søndagen, så længe det var muligt, kom der en håndfuld ægte bønner på panden, og huset fyldtes med den lifligste duft. Mor fortalte gerne om den begejstring, der vakttes på lærermødet, da det som en løbeild spredtes mellem gæsterne, at der var »rigtig kaffe«. Man husker måske historien om konen, der serverede kaffe for præsten med ordene: »Nu vil jeg da tro og håbe, hr. pastor, at kaffen er god«, hvorpå svaret lød: »Her hjælper hverken tro eller håb, her er det bønner, der skal til«.

Denne beretning har måske i rigelig grad handlet om de materielle forhold, men det er klart, at der i Føvling skole levedes et åndeligt rigt liv. Man var meget optaget af det nationale, hvad der forstærkedes af Kongeå-grænsens nærhed. Det lokalhistoriske havde Jens Andersens store interesse, som man kan se af tidligere årbøger »Fra Ribe Amt«. Det var ikke så meget tørre tal og tabeller, han beskæftigede sig med. Langt hellere gengav han anekdotiske beretninger med megen lune.

Far og mor havde ikke deres kristendom på læberne i tide og utide. Den var en del af deres liv og gerning, der godt kan karakteriseres som »et jævnt og muntert, virksomt liv på jord«. Den styrkede dem i deres arbejde, og der er sået megen god sæd i fars religionstimer. Mor, som i mange år sad i menighedsrådet, interesserede sig for Santalmissionen og fulgte med i »Santalposten«. Gudstroen var en grundfæstet del af hendes liv, hvilket kom til udtryk, da hun engang var inviteret til spisning hos naboen, der under en missionsuge beværtede taleren. Da måltidet var forbi, trak missionæren mor lidt til side og sagde: »Vil De ikke også, lille fru Andersen, være med blandt Guds børn?«, hvortil det naturlige svar måtte være: »Ja, men det er jeg da!«

Jens Andersen søgte sin afsked, da han blev 65 i 1930, og

flyttede hen i et hus, de havde ladet opføre nordøst for kirken ved vejen til Lervad. Det var ikke noget lille hus, og der var bad og centralvarme fra komfuret. Et sådant hus kunne dengang opføres for 12-13.000 kr., der kunne hæves i sparekassen. Det blev et stille otium på 7 år, hvor mor fortsatte med at spille i kirken. Da hun blev ene, og syn og kræfter aftog, flyttede hun fra det sogn, der havde været hendes liv i 45 år, hen til datteren, der var gårdmandskone i Lille Andst, for at tilbringe sin livsaften under dennes kærlige omsorg.

Aksel Andersen, født 1909 i Føvling. Dimitteret 1932 som lærer fra Haderslev Statsseminarium, nu handelsoverlærer på Vejen Handelsskole. Adr.: Rugvænget 18, 6600 Vejen.

Levealderen i Jylland og på Fyn

Af *Svend Frederiksen*

Det var hverken planlagt eller forudset, at jeg kom til at beskæftige mig med menneskers levealder i forskellige egne af Danmark – jeg ligesom snublede ind i emnet.

Under udarbejdelse af mit hjemsojns historie («Aasum», udgivet af »Historisk Samfund for Fyns Stift«, 1968) studerede jeg over den ringe almisse, fattiglemmerne fik forhen – både kvantitativt og kvalitativt. Et sted i fattigprotokollen for Seden-Aasum skrev præsten: »De leverede varer er så ringe, at de end ikke kan sættes for tjenestefolk«. Disse kunne ellers nok efter datidig opfattelse nøjes med ringere kost end andre. Ved en nordfynsk mejerigeneralforsamling, hvor man ivrigt diskuterede, hvorvidt centrifugeret skummetmælk kunne bruges til menneskeføde, var der en herregårdsforpagter, der udtrykte sit syn på sagen på følgende måde: »Til store svin og tjenestefolk er den god nok, men til smågrise og herskab, dér dur den – så bandede han tykt – ikke!«

En almisseleverandør fik hele sit livs tid vednavnet »Per Ormeflæsk«, så det har nok ikke været særlig gode varer, han har leveret. Om selve tildelingens mængde skal en af fattigforstanderne have sagt: »Fødes skal de, men fedes skal de fanden støse mig ikke«.

Disse almisselemmer med knap og ringe kost, de måtte da få et kort liv og en tidlig død, tænkte jeg uvilkårligt. Jeg var dog ikke helt sikker på, at mine tanker var rigtige, så jeg tog mig for at udskrive folks dødsalder fra kirkebøgerne i fjorten fynske sogne. Jeg medtog kun folk, der var døde efter at være fyldt 60 år. Før dette tidspunkt var folk kun undtagelsesvis under fattigforsørgelse. Resultatet blev tværtimod, hvad der var ventet: 601 almisselemmer havde en gennemsnitslevealder af 77,2 år. – 3838 »andre«

tilsvarende 72,8 år. Det vil sige ca. 4½ år i almissemembernes favør. Af dette måtte vel kunne sluttes: des tarveligere kost, des længere liv.

Nu var jeg blevet nysgerrig.

Hvis dette holdt stik, måtte hedebonderne i forrige århundrede have haft et langt liv. Hvad har ikke H. P. Hansen, Herning, fortalt om hedebondernes barske og nøjsomme livsvilkår? Grød, grød, grød og vælling.

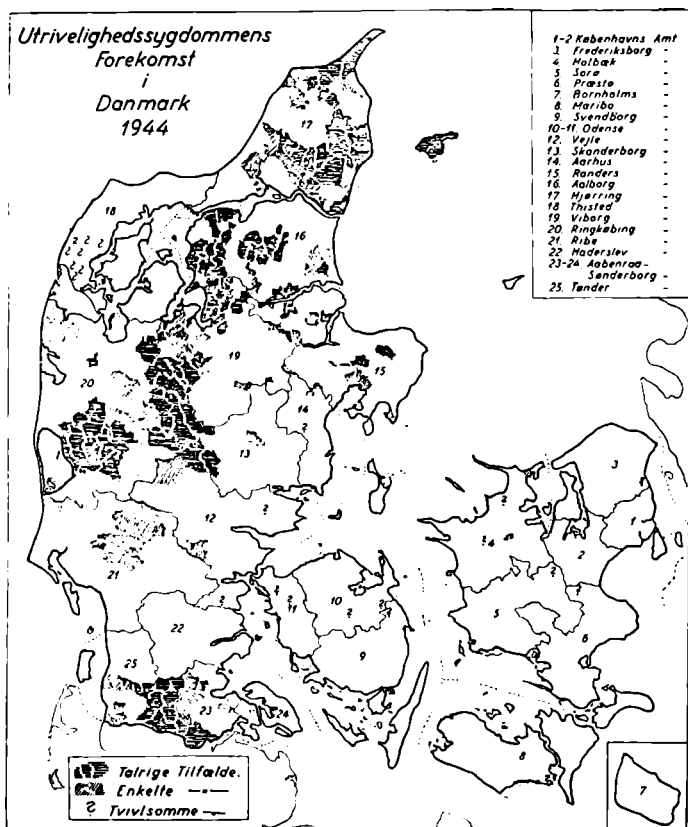
Jeg tog en tur til Viborg og bladede i kirkebøger. Resultatet af undersøgelsen blev atter tværtimod, hvad der var ventet. Fynboerne levede gennemsnitlig ca. 8 år længere end jyderne. Tilsyneladende afkræftede det ganske min første undersøgelse. Jeg var både desorienteret og en smule skuffet.

Så skete der det, at jeg i et selskab hørte en menneskedoktor og en dyrlæge flygtigt omtalte professor Bendixens afhandling om kalvedødelighed som følge af koboltmangel i foderet – særlig på de jyske hedesletter.

Jeg spidsede øre. Her var vist noget, jeg burde se lidt nærmere på. Jeg fik fat i: »Medlemsblad for Den danske Dyrlægeforening, Aargang 1945« og læste med stor interesse: »En Utrivelighedssygdom hos Kvæg, der i Aarene 1942-45 har opnået stigende Udbredelse i visse Egne af Jylland, og som synes at helbredes med smaa Doser Kobolt«. (H. C. Bendixen og J. G. A. Pedersen).

Det med at drøvtyggere, der udelukkende må nøjes med foder, der vokser på visse mineralstoffattige jorder, bliver syge, er ikke noget særligt dansk fænomen. Sygdommen er beskrevet både i Australien, Amerika og England. Særlig australske forskere har gjort et banebrydende arbejde. Det er også dem, der har påvist, at et meget lille tilskud af kobolt – 1 milligram daglig pr. dyr – kunne helbrede sygdommen. Og, hvad der i og for sig er lige så interessant, de opdagede, at syge dyr, der flyttedes på »sund jord«, omgående blev raske.

I Bendixens afhandling fortælles, at der var jyske ejendomme, hvor der ikke kunne opføres ungvæg. I øvrigt refereres udfaldet af mange velkontrollerede og heldige koboltkure. Og der vises billeder af jammerligt udseende kalve som et troværdigt eksempel på, hvor alvorligt sygdommen kunne tage fat. Endelig ledsages afhandlingen af et jyllandskort, hvor sygdommens udbredelse er indtegnet på grundlag af indberetning fra de praktiserende dyrlæger (Kort I). Sygdommen er i Danmark ikke konstateret uden

De skraverede Områder paa Kortet angiver de Lokaliteter, hvor Sygdommen ifølge de indberettende Dyrlæger er paavist

for Jylland. Dens danske navn »Vosk« er af jysk oprindelse.

Ved at se kalvesygdomskortet dukkede uvilkårligt et andet kort op i min erindring – et kort udarbejdet af jyske planteavlskonsulenter for at vise magnesiummanglens udbredelse i Jylland på grundlag af symptomer i kål- og bederoer 1962. Begge kort har de sorte pletter nogenlunde de samme steder, og netop her boede i forrige århundrede den befolkning, der havde den lave gennemsnitslevealder. Ganske vist samstemmer de forskellige forskere i, at svin og heste ikke reagerede på koboltmangel, men måske var mennesker ikke helt uberørt.

Vest på i Jylland – strandsognene ved Vesterhavet – var der ifølge kalvesygdomskortet ikke konstateret koboltmangel, men der foresvævede mig noget om, at rent agrarisk kunne vesteregnet være lige så barsk som hedeegnene. – Trap skriver om Ho sogn, at det er det sted i Danmark, hvor vi kommer nærmest begrebet ørken. Levemåden kendte jeg fra et vinterhalvår under første verdenskrig; den var nøjsom. Særlig husker jeg den tørrede baksuld. Mon ikke det var et forsøg værd at sammenligne levealderen for beboerne på disse to lokaliteter?

Enden på mine overvejelser blev, at jeg tog på vinterferie til arkiverne i Åbenrå og Viborg. Resultatet ses af hosstående fire tabeller: I, II, III og IV.

Forinden nogen finder på at stille sig selv eller mig spørgsmålet: »Hvorfor er mændene ikke med i tabellerne?«, vil jeg give forklaringen: Fra vesterhavssognene forsvandt en forholdsvis stor part af mændene i ung alder på havet: Rømø (1853-90) 65 mand af 289, gennemsnitsalder 27 år. Mandø (1844-91) 18 mand af 81, gennemsnitsalder 28 år. Sønderho (1853-91) 81 mand af 244, gennemsnitsalder 30 år. Dette forhold ville aldeles forrykke beregningerne for disse sogne. Derfor er mændene udeladt.

Og så må i øvrigt tabellerne selv fortælle.

Mest bemærkelsesværdigt er det nok, at de levede så længe i strandsognene – ja, levede længst – næsten 10 år længere end hedeboenderne og halvandet år længere end fynboerne.

Der vil være grund til at bemærke forholdene på Læsø. Ifølge kort I skulle Læsø være det sorteste sorte land i henseende til kalvedødelighed, hvorfor det ville være rimeligt at vente, at de havde en levealder som hedeboenderne, men i stedet ligger de på højde med fynboerne.

Hvad er det nu for en uorden?

Her må nok øens særlige ernæringsforhold i gamle dage tages med i betragtning. Da øens præst i 1755 indberettede til Thurah, fortalte han, at beboerne levede af tørfisk og vand. Oplysningen skal nok ikke tages helt bogstavelig, men noget om snakken var der vist. I hvert fald understreger distriktslæge C. Rasmussen i sin indberetning til Nationalmuseet 1858, hvilken afgørende rolle fisk – fersk, saltet, tørret eller røget – havde i befolkningens ernæring. En senere forfatter fortæller om, hvorledes læsøhyrdedrenge havde en pindtør hornfisk og et stykke tørt brød med på deres vogterfærd. Med en skarp kniv blev fisken med skrånsnit skåret i tynde skiver – tvært gennem både skind og ben. Og sådan foregik måltidet – hveranden bid tørfisk – hveranden bid tørt brød.

Heraf vil forstås, at læsøboerne ikke var så afhængige af øens mineralstofmangel, som deres kalve var det. De fik deres meste føde fra havet.

Måske er dette forhold også forklaringen på vestkystfolkenes lange levealder?

Et synes i hvert fald disse undersøgelser at tyde på: rigtig kost forlænger livet.

Men mon ikke også selve den isolerede øtilværelse virker livsforlængende? 50,1 års gennemsnitsalder på Rømø og Mandø mod 40,1 år i gennemsnit af de øvrige otte vestkystsogne leder tanken i den retning.

Magnesiummangelens udbredelse i Jylland, kortlagt på grundlag af mangelsymptomer i kålroer og bederoer 1962.

(Fællesberetningen)

1. Ingen eller svagt udbredt magnesiummangel. 3. Ret stærkt udbredt magnesiummangel.
 2. Ret svagt udbredt magnesiummangel. 4. Stærkt udbredt magnesiummangel.

Ved en gennemgang af kirkebøgerne fra Strynø, Avernakø, Drejø og Lyø konstateredes en gennemsnitslevealder på 43,3 år mod de femten fynske landsognes 41,2. Altså ganske den samme tendens som ved Vesterhavet.

Men er isolation noget prisværdigt, så må koncentration vel være det modsatte. En række tal fra Jylland og Fyn synes også at bekræfte det:

Tabel V.

*Gennemsnitslevealder for kvinder i perioden 1850-90
forskellige steder i Jylland og på Fyn*

	Ar
595 døde. Rømø og Mandø	50,1
539 - Strynø, Avernakø, Drejø og Lyø	43,3
949 - Læsø	41,5
4477 - 15 fynske landsogne	41,2
2244 - 8 jyske vestkystsogne	40,1
817 - Bogense	37,3
1049 - Kerteminde	37,2
3337 - 13 jyske hedesogne	32,9
8704 - Odense	30,9

Alene hedeboenderne er genstridige og vil ikke rigtig passe ind i billedet.

Et synes min bladen i gamle kirkebøger at vise: Det har en vis betydning for levealderen, hvor og hvordan der leves.

Men at det og det er det helt rigtige. Og det og det fuldstændig forkert, skal jeg vel vogte mig for at sige.

Jeg vil nøjes med at slutte med prins Hamlet: (Shakespeare »Hamlet«, 1. akt, 5. scene): »Der er mere mellem himmel og jord, Horatio! end jer visdom drømmer om!«

Tabel I.

Fyn. – Kvinder ca. 1850-90

Sogn :	Antal døde	Gennemsnits- dødsalder. Ar
Allesø	209	35,8
Asperup	686	41,2
Ejlby	105	49,2
Føns	208	43,6
Hjadstrup	213	39,7
Husby	320	42,4
Højby	209	44,4
Lunde	155	38,1
Melby	116	39,5
Ore	284	42,6
Skovby	423	41,5
Udby	168	43,9
Ørslev	125	43,6
Lumby	1115	41,0
Aasum	141	38,9
Alle sogne	4477	41,2

Tabel II.

Jylland, hedesogne. – Kvinder ca. 1850-90

Sogn :	Antal døde	Gennemsnits- dødsalder. Ar
Arnborg	166	34,3
Assing	153	31,6
Bording	144	29,4
Dejbjerg	258	41,9
Frederiks	226	32,3
Lysgård	148	32,2
Rind	238	31,5
Sunds	179	34,5
Snejbjerg	474	30,8
Torning	544	32,1
Tvis	235	36,8
Vinderslev	409	29,1
Vium	163	34,4
Alle sogne	3337	32,9

Tabel III.

Jylland, strandsogne. – Kvinder ca. 1850-90

Sogn:	Antal døde	Gennemsnitsdødsalder. År
Daler	231	39,3
Rømø	475	50,0
Tim	298	39,2
Vedersø	225	40,7
Ho	189	38,9
Fjaltring	199	44,4
Mandø	120	50,2
Sønderho	387	43,9
Harboøre	608	39,7
Trans	107	45,9
Alle sogne	2839	42,7

Tabel IV.

Kvinder ca. 1850-90

	Antal døde i alt.	Gennemsnitsdødsalder.	Procent døde under 1 år.	Procent døde over 60 år.
15 fynske sogne	4477	41,2	20,1	39,9
13 jyske hedesogne	3337	32,9	26,9	29,6
10 jyske strandsogne	2839	42,7	18,7	42,1
Læsø	949	41,5	25,8	41,2

Svend Frederiksen, rentier, »Hvenekilde«, 5310 Seden. Fra 1929 til 1972 ejer af gården »Lundsgård«, Asum sogn, Odense amt, hvor han fødtes 8. februar 1897.

»Reglerne for 52 gamle Spil«, Pios forlag 1919. »Asum, træk af sognets historie«, udgivet af »Historisk Samfund for Fyns Stift« 1968. Artikler i »Fynsk Hjemstavn«, »Fynske Arbøger«, »Vestfynsk Hjemstavn«, »Ugeskrift for Læger«, »Landet«, samt kronikker i flere aviser, hovedsagelig »Fyns Tidende«.

Anders Madsen

DROSTRUPGÅRD, LÆBORG SOGN

Af Jens Busk Jensen

At skrive om en mand, man ikke selv har kendt, men kun har hørt andre fortælle om, er ikke let. Men jeg vil her prøve at fortælle lidt om en mand, som jeg synes er det værd.

Manden er *Anders Madsen*, der ejede Drostrupgård fra 1890 til 1909. Han var fynbo, var meget dygtig og så arbejdsom, at man må undre sig over, at et menneske kan byde sig selv det, han gjorde. Anders Madsen blev ofte omtalt også længe efter, at han var rejst fra egnen. Jeg mindes ikke, at der blev talt nedsættende om ham, nej, folk syntes bare, at han sled for hårdt.

Drostrupgård var dengang på 217 tdr. land og 14 tdr. land eng i Gesten kær, en stor, mager gård. Anders Madsen brugte megen kunstgødning og havde den største kvægbesætning i sognet, mange gode heste, som nok måtte blive brugt, samt plage og føl. Karlene kørte gødning om vinteren, når vejret var til det. Gødningen blev dengang strøet tyndere og strakte længere end nutildags. Længe efter, at Anders Madsen var rejst, sagde folk, når avlen på Drostrupgård kom på tale: »Det ka' hows Anders Madsen endnu«.

Jeg forestillede mig Anders Madsen som en krumslidt, forslæbt skikkelse. Jeg mindes dunkelt, da jeg var fire år, at han gik mellem sine køer. Det eneste, jeg husker, er, at han gik hurtigt. Nu har jeg af et par mænd, der er ældre end jeg, fået oplyst, at han var lidt over middelhøjde, ret bredskuldret, mager, men rank, med lidt krum næse og kindskæg, mørk af lød og med grånende hår, en smuk mand! Når han havde travlt, og det havde han for det me-

ste, lød det, som om han græd, thu, hu hu. Heraf min forestilling om den forslæbte og nedslidte mand.

Min far arbejdede meget for ham, men det var før, jeg kan huske; mine ældre søskende har fortalt, at far forkede korn en stjerneklar aften og kom til at sige: »Det er mærkeligt at tænke, at der er stjerner, der er større end Jorden«. Karlene brød ud i et voldsomt grin. »Nej, ham Mads kunne man da også bilde alting ind. For det kunne man sku da se, at de ikke var«. Større var deres viden ikke dengang. Når de slog græs i engen i Gesten kær, var der gerne tre leer i gang, og når de havde slået et par dage, skulle de gerne have hø med hjem, og det blev altid ud på aftenen, inden de nåede hjem. Om høsten kunne naboerne langt ud på aftenen høre Anders Madsen råbe til hestene, når han høstede med aflæggeren. Den første aflægger (høstmaskine), han fik, holdt ikke længe. Han havde ikke tid til at smøre, men det fik han da lært. Den aflægger havde nær taget livet af ham. Mens han kørte, bøjede han sig af en eller anden grund fremad, og en vinge greb fat og trak ham ned foran knivene, og han kom ind under bordet. Som ved et mirakel var der kommet en sten i knivene og havde standset maskinen i samme øjeblik. Et par karle kom løbende til, og den ene, der hed Frederik, udbrød: »Han er da død!« »Nej, gu er han ej, lille Frederik!« lød det på syngende fynsk inde under bordet. De fik Anders Madsen ud, men grimt var det. Om foråret stod han op, så snart han kunne se, og såede nogle tønder korn med hånden, inden karlene kom i marken. Karlene, ja. Anders Madsen havde somme tider karle nok om vinteren, men når varmen kom i luften, fløj nogle af dem bort som trækfugle, men der var også karle, der blev hos ham i flere år og blev ved at komme. Niels Olesen, handelsmand og gårdejer i Nyby, kom engang til Anders Madsen. Da havde han lige jaget en karl væk og sagde: »Ja, de karle! Jeg kan bestille lige så meget som tre sådanne karle!«

På marken var lange agre, og Anders Madsen satte somme tider tre spand heste og tre dobbeltpløve i gang. De to forreste spand gik af sig selv, og han kørte den bageste. Når de nærmede sig enden af ageren, løb han hen og vendte de forreste spand, inden det bageste nåede til enden.

Anders Madsen var ikke let at sætte i klemme. Engang, da han og et par karle var på Vejen station efter kunstgødning, blev der vrøvl. Karlene ville have fri. Den ene ville til det ene, den anden til noget andet, inden de kørte hjem. Anders Madsen ville, at de først skulle køre hjem og læsse af – så kunne de få fri. Men det ville de ikke, og enden blev, at de stak af fra heste og vogn. Dér stod nu Anders Madsen med seks heste og tre læs gødning på stationen. Men han vidste råd. Han bandt de to bageste køretøjer efter det forreste, og så kørte han hjem med det hele. Og han fik i hvert fald hurtigt en ny karl.

Kr. Flintholm, fhv. gårdejer i Drostrup, har fortalt, at han som stor dreng engang hjalp med at tærsk på Drostrupgård. Han smed rugneg ned fra et fire fags ruggulv, og Anders Madsen lagde i maskinen, der var hestetrukket. Det gik mod aften, og de manglede kun tyve-tredive neg, da Anders Madsen smed sig i de sidste neg og »peb«: »Nu kan jeg Søren bovsemig ikke mer!«

Jørgen Kristensen, der havde Gejlgård, kom en dag gående over Drostrupgårds østermark. Det var om efteråret og sidst på dagen. Anders Madsen havde været ved at så rug og var faldet med såsækken, og det kneb med at komme op. »Lad mig så færdig for dig«, sagde Jørgen Kristensen. »Nej, det skal du ikke, Jørgen, du har selv nok at bestille. Sæt dig her og snak lidt med mig, så kan jeg igen; jeg mangler ikke ret meget, og jeg vil være færdig. Du kan hjælpe mig sækken på nakken, inden du går«. Og sådan blev det.

Anders Madsens kone hed Sofie. Hun var vist en rar kone. Hun kørte til mølle med en stærk og rolig hest, der

hed Tor. Altid med store læs, og da Tor blev så gammel, at den skulle slagtes, blev den ene hov stemplet, og den skulle karlen, der trak den til slagteren, have med hjem som bevis på, at hesten var slagtet og ikke solgt videre til en rækkerhandler.

Engang havde Anders Madsen fået et par treårs plage for en kassevogn, og de var ved at tage magten fra ham. Han fik dem da drejet op mod et dige og fik hold på dem. Han blev gal og sagde til karlen, at han skulle læsse en harve på vognen, og selv gik han ind og tog en frakke på og kørte så over på østermarken. Det var midt om formiddagen, og her harvede han så til sen aften, uden hverken han eller hestene fik vådt eller tørt. Han kunne være hård, men ikke ond mod dyrene. En pinsemorgeren var der en vædder, der rendte panden imod, så han faldt. »Da skal jeg ordne dig!« sagde han, og så bandt han den og kastrerede den på stedet. En dag, mens de byggede på stalden, var nogle kvier kommet ud og løb ind under stilladset og Anders Madsen efter dem. Han løb da panden mod en planke, så han faldt bagover og besvimed. Da han begyndte at komme til bevidsthed, hældte Sofie en punch i ham, og så var han klar igen.

Hvorfor sled den mand så hårdt? vil mange sige. Ja, hvem kan svare herpå? Børn havde han og Sofie ikke, så det var jo ikke deres fremtid, han tænkte på. Der var en nabo, der havde flere drenge; en af dem ville Anders Madsens gerne tage som deres egen. Men dengang gav forældre ikke så let deres børn fra sig, selv om de havde mange af dem.

Det menneske, der kan blive så optaget af et stykke arbejde, at han, når det bliver aften, længes efter morgenen, så han kan fortsætte, han vil forstå Anders Madsen, for sådan vil jeg tro, han havde det. At drive Drostruppgård var det, han gik op i. Det fortravlede liv passede ham. »Det er ikke bare at få pengene ind, det er også at give dem rigtigt

ud«, sagde han. På visse områder var han vel nok nøjereg-
nende, men jeg har aldrig hørt, at han var nærig. At låne et
par heste til en nabo var han altid villig til. Kristian Kri-
stensen i Drostrup fortæller, at hans far, Jørgen Kristensen,
Gejlgård, engang lånte et par gode jyske heste af Anders
Madsen. »Det var, som om de ikke regnede at trække en
plov!« sagde han. Det var jo set med en drengs beundrende
øjne.

Nu vil man vel tro, at en sådan mand kun levede for at
arbejde og tjene penge. Offentlige bestillinger havde han
vist ingen af og var heller ikke ude efter dem. Men var der
sorg eller glæde i nabolaget, tog han og Sofie del i det som
andre. Han var heller ikke så nærtagende i pengesager,
hvad man godt kunne tro. Kristian Kristensen var som
dreng i følge med Anders Madsen fra Vejen marked. Han
trak nogle plage, som ikke var blevet solgt på markedet.
»Ja, nu får jeg ikke de 3000 i sparekassen, jeg plejer at få –
men det gør da heller ikke noget«.

Anders Madsen og Sofie kom fra Fyn, men hvorfra på
Fyn ved ingen nu. I kirkebogen er de ikke nævnt. Da de i
1909 solgte gården, rejste de til Odense.

Nu kan Drostrupgård ikke længer »hows Anders Mad-
sen«. Jorden kan vel ikke huske, men den skal nok rea-
gere, eftersom vi behandler den. Er der noget, en bonde
kommer til at holde af, så er det den jord, han arbejder
med, og jo hårdere, han må arbejde, des kærere bliver den
ham ofte (tænk på de gamle hedebeder).

Derfor er det sært at se, hvordan der ødsles med god jord
til byggeri omkring byerne, og så ligger sandjorden uden
for til dyrkning. Drostrupgård er meget forandret, siden
Anders Madsen og Sofie havde den. Den bedste jord op
mod Læborg og engen i Gesten er for længst skilt fra. Så er
der vel sket forbedringer på anden måde, bl.a. på bygnin-
gerne. Men Anders Madsens store stald, 15 m bred, står da
endnu.

Det, der her er meddelt, er bl.a. fra min far, der boede nabo til Drostrupgård, og en mand, der hed Hans Hansen og blev kaldt »æ lille skomager«. Han havde tjent flere år hos Anders Madsen, men er nu for længst død. Desuden Kristian Kristensen, Drostrup, der husker meget godt, og fra Kristian Flintholm, hvis far, Anton Flintholm, havde den såkaldte store fattiggård i Drostrup.

Hermed takker jeg de nulevende for, hvad de har meddelt.

Jens Busk Jensen, f. 1905. Fhv. bonde. Adr. Ribe landevej 11, Nyby, 6650 Brørup. Har tidligere skrevet en artikel i F.R.A.

Fiskeriet i Filsø

Af *Karl Krummes*

Filsø, som før i tiden på så mange måder var blevet kendt for sine store naturværdier både fra planteverdenen og især fra det rige fugleliv, der udfoldede sig ved og i søen, har også haft et betydeligt fiskeri, der har været til fordel for en del af omegnens beboere.

Fra ældre mennesker, som har levet hele deres liv i nærheden af søen, og som holdt af at fortælle, hvordan de fik fat på fisken, nedskrives her, hvad jeg har hørt dem fortælle, eller hvad andre har fortalt derom.

Niels Mathilius Petersen, som var født i 1866 på Hjulsgård, men som dreng flyttede med sine forældre ud på en lille ejendom på Filsø Ø, har givet følgende beretning:

Før århundredskiftet var det for det meste kun til privatforbrug, man fiskede, da ferskvandsfisk ikke var så højt i kurs som fisk fra havet.

Når man ville fiske efter store ål, brugte man kroge, men lysteren eller ålejernet, som den oprindelig hed, var det mest brugte redskab. Undertiden fiskedes også med vod, og det gik til på følgende måde: Når der blæste en stærk vind fra vest, sejlede man ud på søen med to både, som voddet blev spændt imellem. Derefter satte man sejl op, og ved hjælp af vinden fik man voddet ind til bredden. Men for det kunne lykkes, krævedes en kraftig vind, nogenlunde dybt vand, samt en bund uden for meget grøde og store sten.

De bedste steder var op under Filsø Ø ved Nørre Odde og op til Dyreby ved et sted, der blev kaldt Melsens Oj. De fisk, man fangede på den måde, var mest brasener og gedder. Selvfølgelig var der også aborrer og skaller, men de blev for det meste sat ud igen.

Var det en god fangst af pæne brasener, blev de puttet i en rygkurv, og med den på nakken gik spadsereturen til Varde for at få dem solgt. Niels Mathilius har præsteret at gå den lange vej med 75 pund fisk på ryggen. Det var et drøjt stykke arbejde for at tjene nogle få kroner.

En anden filsøboer, *Hans Martinsen*, der var født helt ude på det sydvestlige hjørne af Filsø Ø i 1890 og har levet dér næsten hele sit liv, har også fortalt om, hvordan de bar sig ad med at fiske.

Ved forårstid kunne de oppe fra gården se, når brasenerne legede inde under land (ligeegyldig hvilken dato Kristi himmelfartsdag faldt på, så var det altid en sikker legedag). De tog ned til søen udstyret med en firegernet fork og en balje. Forken stak man i fiskene og løftede dem over i baljen. Der kunne fanges utrolig mange, men når der var tilstrækkelig til et måltid til dem selv og den nærmeste familie, holdt man op.

Undertiden fangedes der også en mængde skaller. Når disse fisk vandrede, skulle de over en lav, stenet grund. Dér satte man en ruse, og i løbet af et par nætter kunne der fanges mange kassefulde. Man kørte dem til Nørre Nebel og fik dem med en eksportør til Hamburg. Skallerne kostede ikke ret meget, men på den tid var man glad for et lille beløb.

Hans Martinsen har også fortalt, at engang havde en storm skubbet isen sammen i en bred bræmme ind mod land, og en mængde ål var skubbet med, så de lå i tætte klynger ind i landbrinken. Hans Martinsen var sammen med sin nabo, Marthinus Thomsen, kommet ned for at se på ismasserne – dog havde de lysteren med.

Det blev en vældig ålefangst. Marthinus Thomsen fangede så mange ål, at for at få dem transporteret hjem måtte han trække yderbukserne af og binde dem sammen for nederen i benene og fylde ålene deri. Så han gik i sandhed hjem med bukserne fulde. Men en sådan fangst sker kun

ved et tilfælde. Fiskeri er vel ligesom jagt, der skal en smule held til.

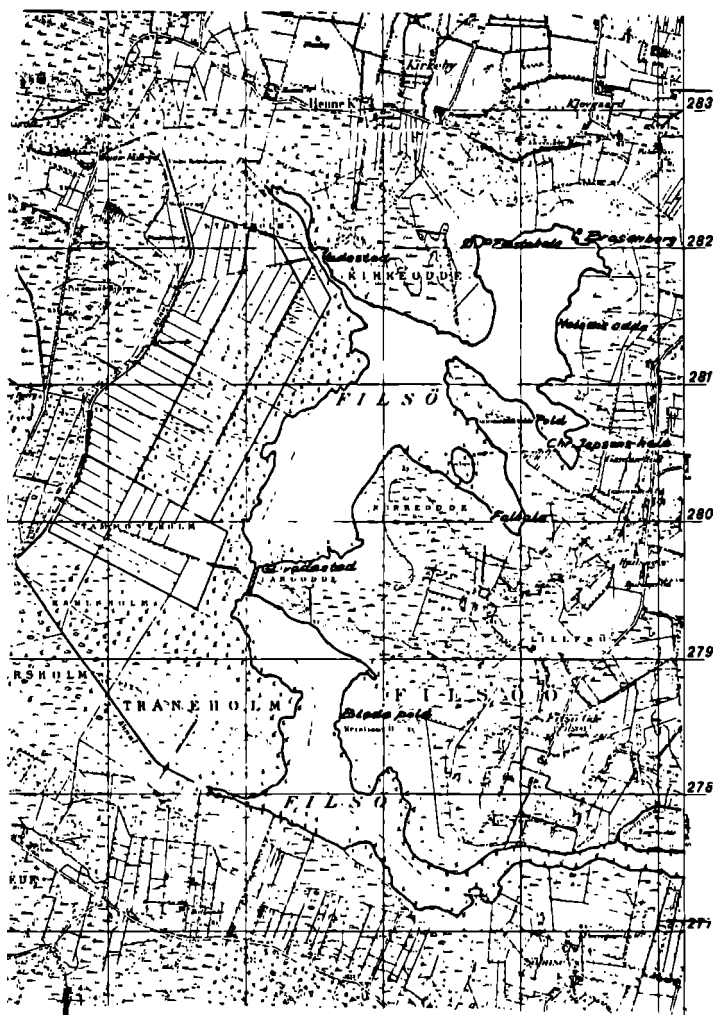
En anden metode, man undertiden brugte til at fange ål på, var at glibe. En »glib«, som den hedder på jysk, er et tætbundet stykke fiskenet trukket over en trekantet træramme. Den sættes ned i vandet, og manden, der holder den, har den ene storetå mod den nederste kant af nettet, så den dermed kan hjælpe til med at lette gliben op, når der kommer ål i den. For at få ålene ind i gliben går der en mand med en krøjer (den ligner en bred rive uden tænder) og støder eller skubber den mod bunden ind mod gliben for at få ålene til at svømme ind i nettet.

Omkring århundredskiftet lejedes fiskeretten ud med undtagelse af ålegårdsretten, som ejerne af Filsø selv beholdt.

Den første lejer af fiskeriet i Filsø var ejeren af Alslev vandmølle, *A. Schack*, som dog ikke selv passede fiskeriet. Han lejede tre mænd fra egnen til at varetage dette arbejde. *Marius Høj*, Lønne, var den sagkyndige, da han havde fisket fra Nymindegab, siden han var dreng. De to hjælpere var stedkendte. *Jørgen Krummes*, Kirkeby, var født et par hundrede meter vest for Fidde bro, og *Martin P. Håhr*, Stausø, var født i Houstrup.

Man begyndte med at bygge et lille beboelseshus, »Bransenborg«, lige vest for Fiddestrømmen, hvor den løber ud i søen. Halvdelen af huset var indrettet til soverum og et lille køkken. Resten var til fiskeruser og andre ting, som blev brugt under fiskeriet. Der byggedes også et ishus til liden glæde for fiskerne, da den bjærgede is smeltede, inden sommeren kom.

Man begyndte med at sætte to ruser ud mellem Gammeltoftpold og Kirkeby Odde. Rajgarnet blev sat ud fra begge sider af ruserne ude på det dybe vand, så der var spærret, når fiskene ville passere fra den ene sø til den anden. Ligeledes blev der sat ruser i den sydlige del af søen – to fra den

vestlige side af Kristians Ø og over til Tranholm samt to fra Kristians Ø til det sydlige land. Sidstnævnte to blev ikke brugt ret længe. De har nok givet for lidt.

Hvor længe Schack havde forpagtningen af fiskeriet vides ikke med bestemthed, men derimod at først holdt Jørgen Krummes op som hjælper og næst efter Martin Håhr. Derefter overtog Marius Høj selv forpagtningen af fiskeriet og havde den til omkring 1928.

Når der var gjort en god fangst af fisk i en passende størrelse, kunne der opnås pæne priser for dem ved at sende dem til Hamburg. Gedder, der havde den rigtige størrelse, kaldte Marius Høj for »gresgejer«, græsgedder. I almindelighed betegner græsgedder mindre gedder, som fanges om foråret i kær og bække.

Da Marius Høj ikke kunne magte fiskeriet længere på grund af alderdom, lejedes fiskeriet ud til en fiskeeksportør fra Præstø. Hans navn var Jakob, og han havde to sønner til at forestå fiskeriet. Selv om ålefiskeriet nu var med, kunne det ikke give overskud. Derfor blev det lejet ud til en fisker fra Thy. Lejen for det hele var et par tusinde kroner om året. Så vidt jeg har kunnet få oplyst, gik det heller ikke for godt.

Fiskeriet lå så stille et par år. Derefter var der fire unge fiskere, som lejede det for et år. Lejen var ikke særlig høj. Jeg tror, de gav et par hundrede kroner uden ålefiskeriet.

Da der kun blev drevet fiskeri med vod, var der tit vanskeligheder med voddet, som ville pølse for dem. Når det skete, gav det ingen fisk. Fiskerne fandt så på at sætte stokke fra overtel til undertel (kantrebet foroven og forneden på garnet). Det gik nogenlunde. Dog kunne voddet alligevel godt sno sig sammen, særlig hvor der var meget grøde. Men der kunne også være held med. Ved ét dræt op mod Nørre Odde fik de 3.000 pund brasener i garnet. Det lyder næsten utroligt.

Året efter ville de samme gerne leje fiskeriet igen, men ejerne af søen stillede de betingelser, at en fjerdedel af fangsten skulle afleveres til dem. Dette lejemål gav ikke mange penge hverken til ejerne eller lejerne. Derefter blev fiskeriet

ikke udlejet mere. Der var for lidt penge i ferskvandsfisk, og kort tid efter var det meste af søen udtørret.

I 1943 tog Lars Lyhne, Houstrup, Bakken Bakkensen, Hennebjerg, og Karl Krummes, Stausø, en tur til Søndersø for at trække vod. Det gav mange fisk af forskellig slags, men de var fuldstændig uspiselige.

Aktieselskabet for Filsø havde året før prøvet at pumpe søen tør, men var blevet standset af tyskerne. Vandet havde dog omtrent været borte, og derfor har de tilbageblevne fisk nok fået muddersmagen.

Min far, Jørgen Krummes, har fortalt, at han og hans medhjælpere et efterår fangede en gedde, der var over almindelig størrelse. Da de var landet ved Brasenborg, ville de prøve dens vægt på en bismær. Det var lige konstateret, at gedden havde en vægt på 28 pund, da den slog et mægtigt slag med halen med det resultat, at krogen, som gedden hang på, smuttede af bismæren og gedden med krogen i sig forsvandt i Fiddestrømmen.

Foråret derefter skød Jørgen Krummes med sit jagtgevær en gedde i strømmen. Han syntes, den så lidt afrakket ud og opdagede, det var gedden med krogen i halsen. Da den nu blev vejet, var dens vægt gået ned til 18 pund.

En anden ting havde Jørgen Krummes også lagt mærke til ved brasener. Det kunne hænde, de fangede nogle, der var så gamle, at de havde mos i panden og hen ad ryggen. Man var enige om, at det kunne brasener få, når de om vinteren søgte læ mod bunden af søen.

En ny iagttagelse gjorde han, da et par gamle fiskere fra Nymindegab prøvede at sætte kroge ud efter ål. Selv om de havde flere hundrede ude, fangede de ikke en eneste. Det viste sig, at de havde brugt små sild som agn, og dem ville ålene ikke bide på.

Jørgen Krummes brugte en anden måde. Han stak nogle små ål med lysteren og skar dem i små stykker og brugte dem som agn. Når krogen var sat godt igennem skindet,

kunne de store ål ikke sutte dem af krogene, som når man brugte orm.

Alefiskeriet har i det store og hele altid foregået ved Henne mølle. Dengang der var mølleri, havde man vist en anordning ved siden af vandhjulet, hvor man kunne lukke en lille lem op, så ålene kunne komme derigennem. Hvorledes det ellers var indrettet, har det ikke været muligt at få oplyst. Da hele mølleværket blev taget op, og der blev fri passage for vandet, fik man noget stillet an, som blev kaldt en ålekiste. Den var meget effektiv i al sin enkelhed.

Man lavede et stemmeværk over hele mølleåen på nær en skodde ved den ene side. Dér anbragte man ålekisten. Det var en stor kasse ca. 6 alen lang og ca. 3 alen bred. Bunden var lavet af tremmer, så vandet kunne komme igennem men ikke ålene.

Kisten kunne sænkes og hæves, ligesom vandstanden i kanalen var. Ålekisten stod altid sådan, at man kunne gå på bunden af den og tage ålene med en ketsjer og bære dem hen til hyttefadet. Det var en let måde at fange ål på, men det kunne ske, at der blev et utæt sted ved en af skodderne, og ved et sådant tilfælde gik der mange ål udenom. Men der er ingenting så galt, uden det er godt for noget.

Beboerne fra Henneby satte ruser ud helt ude ved havet for at tage de ål, der gik uden om ålekisten. Om de havde lov til det, eller det bare var en gammel regel, som blev holdt i hævd, vides ikke.

Marie Krummes, der var født på Strandfogedgården i Henneby, har fortalt, at der flere gange blev fanget så mange ål, at man gav mange væk for ikke at lade dem gå til spilde.

Der var også ulemper ved ålekisten. Den skulle stå åben et døgn i hver uge. Om det blev overholdt var vist tvivlsomt.

Da søen rigtig skulle udtørres, blev både stemmeværk og ålekiste taget op, og man gik over til at benytte ruser og

bundgarn i stedet for. Man satte to ruser bag ved hinanden, for der skulle ikke megen ujævnhed på bunden til, at ålene kunne gå under.

Det gav flest ål ved østenvind og ingen måne. De gamle fiskere sagde, at når ålene søgte efter havet, måtte de ikke svømme men glide med strømmen for ikke at tabe fedtet, inden de nåede Sargossahavet, hvor de skulle yngle.

En af sønnerne fra Henne mølle har fortalt, at han en nat har været med til at tage 4.000 pund ål ud af to ruser. Alle hyttefadene blev fyldte. Fiskekasserne, de havde, blev fyldt til randen og læsset på en vogn med lad og kørt til Nymindegab for at få ålene i hyttefade dér.

Beboerne omkring søen ville også godt have en lille bid af kagen fra søens overflod. Der var flere måder på at bjærge fisk hjem til et par middage.

Om vinteren, når søen var lagt til med is, var der mange, der tog ud for at fange ål med en lyster. Det var interessant at se, hvor stor forskel der var på de forskellige menneskers håndelag på at håndtere dette fangstredskab. Der kunne godt stå to lige ved siden af hinanden og stikke med lysteren. Den ene kunne fange den ene ål efter den anden, og manden ved siden af fik ingen. Det var heller ikke til at forstå, det kan lade sig gøre, at man gennem et skaft på ca. 5 alen kan mærke, når der er en ål på lysteren.

På den tid Damgård var bestyrer på Henne mølle, blev der gjort forsøg på at komme det selvbestaltede fiskeri til livs. Han tog et par af sine arbejdere med, for nu skulle ålestikkerne klapses af.

Da de kom ud på søen, stod der en flok ålestangere. De blev alle noteret for ulovligt fiskeri.

Et stykke tid efter kom der bud til dem om at møde op på Henne mølle for at få sagen ordnet. Blandt dem, der var indkaldt, var også Jørgen Krummes. Han var forhindret i at møde, da han var syg, men han sendte 20 kroner med naboen, og han hørte heller ikke mere fra det.

Et års tid efter mødtes godsejer Tranberg og Jørgen Krummes i Kirkeby kro. Efter at de havde sat nogle »små sorte« under vesten, kunne Tranberg ikke dy sig. Han spurgte Jørgen, om han ikke snart skulle ud at stange ål igen. Krummes plejede ikke at være mundlam, og det var han heller ikke ved denne lejlighed, men svarede omgående: »De ved jo godt, godsejer Tranberg, at de tilstødende lodsejere har ret til jagt og fiskeri så længe, der er vand i søen«.

Hertil svarede godsejeren lakonisk: »Ja, moralsk set har de retten, men juridisk kan de ingen ret få«.

Sagen var den, at de tilstødende lodsejere havde fået mundtligt tilsagn om at måtte drive jagt og fiskeri i søen. Men der fandtes ikke noget skriftligt bevis.

Karl Krummes, født 1902 i Henne. Landmand, sygekassekasserer, nu pensionist. Har været med til at samle stof til bogen om Henne sogn. Adr.: Stausø, Henne.

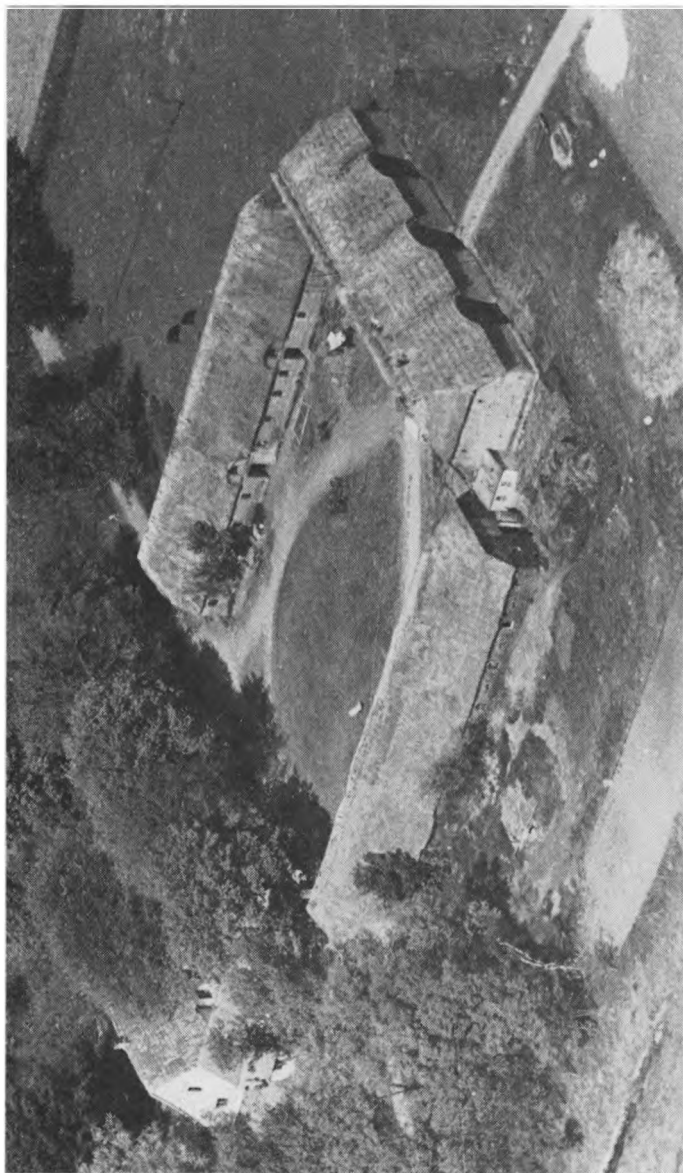
Til Visselbjergs bygningshistorie

Af H. K. Kristensen

Ribebispens gamle gård Visselbjerg i Alslev sogn har indtil sommeren 1975 haft en rest stående af en gammel hovedbygning. Den var nu blevet så elendig og medtaget, at den ikke længere kunne tjene til beboelse. Ejeren, Harry Madssen, opførte da et nyt stuehus og nedbrød det gamle faldefærdige hus. Museumsinspektør Manøe Hansen fulgte for Varde museum nedrivningen og foretog en undersøgelse. Herom skriver han i »Nyt og Noter fra Kulturmuseerne«s februarnummer: »Den gamle bygning var opført af genanvendt materiale fra en bygning af munkesten. Efter nedrivningen lagdes et tværsnit over byggetomten. I en dybde af 3 m konstateredes, at bygningen var opført over en tilkastet voldgrav. Fyldet bestod bl.a. af bygningsrester fra en bygning af munkesten, som har været tagdækket af »munke og nonner« (en art tagsten), desuden fandtes rester af renæssancefliser og kar. – Det må formodes, at den nuværende borgbanke har været betydelig højere, og at der herpå har stået en måske middelalderlig bygning, som på et tidspunkt er blevet fjernet og brugt til at opfylde voldgraven, hvorover en ny bygning er blevet placeret i 1500- eller 1600-tallet«.

Man kan formentlig glæde sig til med tiden at se en mere indgående redegørelse fra undersøgerens hånd. Bl.a. konstateredes en mægtig stenlægning ved den yderste østlige rand af voldgraven. Denne stenlægning havde tjent som syld, fundament, for østmuren af den gamle hovedbygning, der var orienteret nord-syd.

Det er den almindelige mening, at huset, der stod på dette fundament, er blevet bygget dér i 1500- eller 1600-tallet. Man finder denne opfattelse i Traps Danmark, sidste

Vissebjerg ca. 1930. Forrest ladegården med sit trefløjede anlæg. Hovedbygningen skimtes mellem havens træer.

udgave (1965), hvor der læses: »Hovedbygningen udgør de beskedne rester af et anseligt, firefløjet, grundmuret bygningsanlæg, der sammen med ladegården lå på et stort dobbeltvoldsted, hvis grave endnu kan følges. Ole Frank Jessen skal omk. 1810 have nedbrudt hovedfløjen og indrettet beboelse i portfløjen; denne nu meget forfaldne og misligholdte bygning er opført i svær munkestensmur på en kampestenssyld og udgør muligvis kun underetagen af den oprindelige bygning. På midten ses til begge sider rester af en pilasterportal. Gården skal være forbedret af Seb. Wøldike i 1700-tallets midte, men bygningerne går sandsynligvis tilbage til den i 1500-tallet eller 1600-tallet opførte borggård«. I forrige udgave af Trap siges det ligeledes, at den gamle hovedbygning havde bestået af 4 fløje, og kun den nordlige del af den tidligere portbygning stod tilbage. – Men der siges intet om alder, blot at Jessen skulle have nedbrudt hovedfløjen.

Disse oplysninger bygger i det væsentlige på, hvad dr. O. Nielsen skrev i sin »Skadst Herred« 1862, hvor han skriver (s. 195): »Visselbjerg må have været en meget anselig gård i bygning; gravene gik helt omkring gårdspladsen, og denne har været meget betydelig, også har en grav skilt borge- og ladegård, imellem hvilke der var smukke plantninger. Hovedbygningen har bestået af 4 fløje, af hvilke nu kun portbygningen står tilbage; den kan vel være et par hundrede år gammel. Det store salhus skal Jessen have nedrevet. Arkivets sidste del er for nogle år siden gået op i kræmmerhuse, men i Alslev præstearkiv findes en del efterretninger om gården«. Disse er udnyttede af H. P. H. Novrup i hans afhandlinger her i årbogen 1916 (Præster og Herremænd), 1917 og 1918 (Alslev og Hostrup Kirker) og i 1920 (Alslev Sogn).

Imidlertid er der en anden kilde, endda en samtidig, som oplyser noget væsentligt om byggeriet, men som ikke hidtil har været påagtet, nemlig en indberetning 1768 fra sogne-

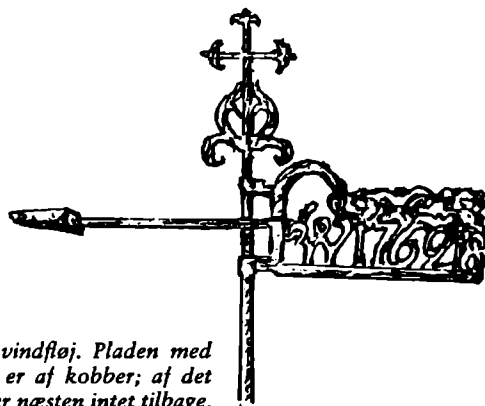
præsten Abraham Jessen til samleren, biskop Bloch i Ribe. Af denne skal her fremdrages følgende: »Visselbjerg var i gamle dage omgivet af grave både om borgegård og ladegård, er nu på bygning i god stand, samt af ejeren Seb. Wøldike med en net og skikkelig indretning forbedret, af gravene findes endnu kendetegn, og haver itzige [nuværende] ejer ladet graven mellem borgegård og ladegård opfylde og smukt indplanke for dér at anlægge lystkvarter. Borgergården, som ligger vest i gården, har bestået af 4 sammenbygte huse, men nu af 3 sammenbygte grundmurede huse, en etage høj, og er isteden for den 4. opsat et smukt fjelplankeværk, således at borgegården indeni er til-lukt. Ladegården består af 3 huse, nemlig til sønder øksen-huset og vognremiser i eet, til nær stalden, kiørhus (ko-stald) og fårhus og hølade i ét, til øster kornladen, som alt er i god stand af bindingsværk, men gravene uden om er forgroede af rør og pækker. Efter tradition siges Visselberg at være bygt af en mand ved navn Wessel, hans kone hed Birrit, deraf Wessel-ber!«¹

Abraham Jessen havde været præst i Alslev i 10 år, før Wøldike kom til sognet. Wøldike købte Visselbjerg 1758 og døde 1774. Jessen var først kapellan 1748-55 og derefter sognepræst til sin død 1787. Så han har kendt herregården, både da den firefløjede bygning på borgbanken fungerede, og også efter at Wøldike havde fuldendt sit byggeri eller flytning, om man vil.²

Det må derfor være rigtigt, at det var Wøldike, der opfyldte graven mellem borge- og ladegården, og da det hus, der 1975 blev nedbrudt, var bygget på denne opfyldning, kan al tale om, at huset var fra 1500- eller 1600-tallet, ikke passe. Det er åbenbart de gamle munkesten fra den tidligere borggård på voldstedet, som har fået folk til at tro, at huset havde så høj ælde. Manøe Hansen har jo netop konstateret, at det var opført af genanvendt materiale.

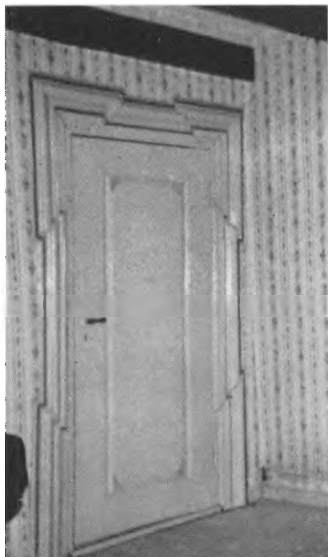
Når O. Nielsen kalder Wøldikes hus en portfløj, gælder

det ikke en portfløj i almindelig forstand, men det vil sige, at i 1862 og vel mindst en menneskealder før, har der været en køreport gennem det lange hus over til voldstedet. Den har været i husets nordligste del, hvor der er fundet spor af den, nemlig køreportens stenbro, som dog lå norden for den i 1975 nedbrudte husrest. Oprindeligt havde huset strakt sig ca. 7 m længere mod nord. Dette parti blev nedbrudt af proprietær Vagn Petersen omkring 1910, og heri var køreporten. Også ved sydenden var der forsvundet et stykke. Min faster, der som ganske ung tjente på Visselbjerg, fortalte efter proprietær A. H. Løgstrup, at denne del var ødelagt af en skypumpe og ikke blevet genopført.

Den beskadigede vindfløj. Pladen med initialer og årstal er af kobber; af det første bogstav, S, er næsten intet tilbage.

Huset var heller ikke opført i to eller flere etager, og bygningen var trefløjet, den fjerde fløj erstattedes af et plankeværk. For en del år siden fandt man vindfløjen, som Wøldike havde sat over sit værk. Den har årstallet 1762. Det må gælde det år, arbejdet var fuldført. Det »lystkvarter«, præsten nævner, må være det samme som det smukke anlæg mellem borge- og ladegård, O. Nielsen omtaler. Den byg-

*Dør med forkrøppede gerigter
i Visselbjerg.*

ning, Ole Frank Jessen nedbrød, kan kun have været en af sidefløjene.

I Wøldikes tid dominerede rokokoen, i Vesteuropa ca. 1730-60, hos os lidt senere. Denne kunstretning yndede at fornægte den rette linie. Derfor kunne gesimser, gerigter og rammelisener om udvendige døre ofte være knækkede, være »forkrøppede«. Inde i Visselbjergs sal fandtes netop de brede, kraftige, profilerede »forkrøppede« gerigter med dobbelt knæk, både ved siderne og foroven. De var typiske for den tid. Ganske tilsvarende sidder endnu i Søvigård's stuer i Ovtrup sogn. Denne gårds hovedbygning blev opført 1766, altså omtrent samtidig med Visselbjerg.

På billedet af en del af Visselbjergs hovedbygning ses en fremspringende uregelmæssighed i gesimsen over det lille vindue, det er åbenbart en rest af indramningen om hoveddøren, som oprindeligt har været her midt i huset. Den har haft rammelisener, af den venstre er bevaret en kant for-

Ændret del af hovedbygningen.

oven i fremspringet, mens den anden lisen helt er fjernet. På husets sydside mod haven fandtes endnu en indgangsdør lige over for denne, her var lisener og profilering bevaret, men det var ikke nogen fuldkommen pendant. Også disse rammelisener vidner om rokokotiden. Det samme gør den konstaterede port, den har siddet tæt ved hovedbygningens nordende. Nicolai Eigtved har leveret tegning til et par huse i Amaliegade i København 1748, og dér er portene netop anbragt tæt ude ved gavlene. Altså Visselbjergs rokokoprægede hovedbygning afgiver selv vidnesbyrd om at være opført i Wøldikes tid.

Voldstedets gamle firefløjede anlæg med munkesten og tag af »munke og nonner« er naturligvis meget gammel, men da disse bygningsemner brugtes gennem lang tid, kan man ikke med sikkerhed sige, hvem bygherren er. Biskoppen havde gården og bøndergodset bortforlenet, i reglen til en slægtning. Siden 1508 var lensmanden Henrik Stampe, en svoger til biskop Iver Munk, men Stampe var mest knyttet til Oksvang i Skast sogn. Da har der næppe været noget

stort stenhus i Visselbjerg. Han må overlade lenet til en anden, nemlig til Niels Lange, som fik ventebrev 1531 og kort efter overtog lenet. Det hedder i forleningsbrevet, at han skal »udi egen person besidde fornævnte gård og hende bygge og forbedre efter hans formue«. Denne hovedrige mand og senere rigsråd og ridder havde formue nok til at gennemføre et sådant byggeri. Han var født på Riber Kærgård, som hans fader, Hans Nielsen Lange, besad, hvorfor det vel ikke er usandsynligt, at denne energiske og virksomme mand byggede sig et anseligt bosted, tilmed da han vel kunne forvente at få udgiften godtgjort af biskoppen. Da faderen døde et par år senere, overtog han Kærgård, og dér byggede han i alt fald 1552.⁹ – Men man skal ikke lægge for meget i bemærkningen i forleningsbrevet, for noget lignende står i adskillige af den slags. Det var en pligt at vedligeholde bygningerne. I hans tid kom reformationen, biskopperne afskaffedes, og kronen inddrog bispegodset som herreløst, men Lange fortsatte som lensmand under den nye ejer. Han døde 1565. Er han ikke Visselbjergs bygherre, er der ikke ringe sandsynlighed for, at det er hans efterfølger. Denne er Jørgen Munk, allerede 1567 købte han Visselbjerg med godset i selveje. Han var gift med Dorte Galt, en datter af den mægtige rigsråd Peder Ebbesen Galt. Jørgen Munk var en af tidens store mænd, han ejede også Oksvang, stod kongen nær, havde været hofjunker og havde flere len, men følte sig åbenbart særlig knyttet til Visselbjerg, her døde han og blev begravet i sognekirken. Efter købet af gården har han utvivlsomt forsynet den med gode bygninger, hvis sådanne ikke fandtes i forvejen. Endnu i hans tid kunne man bruge både »munke og nonner«.

Borgbanken findes på den østlige ende af en svag, smal højning, der fra vestnordvest strækker sig ud i et noget vandrigt terræn, så voldgravene har sluttet sig til dette, en lille lavvandet sø. Der har derfor også været et lille stykke

hen til ladegården. Over graven var der en vindebro, og til denne førte en vase, dvs. en opfyldt vej.

Vasen er nævnt i regimentssskriver Anders Hansen Rasks skøde til kammerjunker Daniel Rantzau 1705, som er refereret under en sag om 25 dukater, som Rantzau »med hånd og mund, ja, cavalliers parol havde lovet at betale i guld til Rasks kæreste« (dvs. frue) Johanne Lauridsdatter, men som for øvrigt ikke var betalt 3 år senere trods gentagne påmindelser! Under denne sag bevidnes det, at det ligeledes var bestemt, at »hvis Rask sætter levende gedder og aborner i den nordre dam for vasen ved vindebroen«, måtte han fiske, så længe han boede på Visselbjerg. Man har åbenbart brugt søen og voldgravene som fiskedam.⁴ Rask har kun boet på Visselbjerg et par år efter salget, idet han 4. oktober 1607 købte Lydumgård ved auktion og flyttede derover.

Den gamle firefløjede bygning led åbenbart meget under svenskekrigene, da også mange gårde og huse på godset i Alslev og Hostrup sogne blev afbrændt eller lagt øde.⁵ Kontributionsregnskabet 1685 oplyser da også, at Visselbjerg, der da ejedes af sal. Fr. Lützows efterladte umyndige børn, og var udforpagtet, havde »meget brøstfældige bygninger, da de i mange år ikke var blevet repareret eller holdt ved lige«. Rask, der havde købt godset i 1697, må have tænkt på at bygge eller i alt fald på en større istandsættelse, for da han solgte til Rantzau, lå der bygningsmaterialer i gården: eg, fyr, vinduer, glas, kalk og jern. Det fulgte med i handelen, undtagen 30 td. kalk, noget træ m.m., som Rask overlod til sin svigersøn, Ditlev Krey, der boede på Myrtue i Hostrup sogn.⁵ Kammerjunkeren har næppe fået gjort ret meget ved bygningerne. Han ville gerne optræde som den fine kavalier, men indviklede sig i mange processer, både karle og en fæstebonde rømte fra godset, han havde stor gæld og 1712 store restancer og døde 1726.

Det meste af den følgende tid stod gården ubeboet af

herskaberne, og så var der ikke tilstrækkelig interesse for byggeri. Efter Rantzaus død blev godset overtaget af svigerfaderen, Ditlev Brockdorff til Rohlstorff, der var fyrstelig konferensråd og havde forstrakt svigersønnen med et betydeligt lån, 18.000 rdl., der ikke var betalt af på. Men han flyttede ikke herop. Han døde 1732, og arvingerne solgte da til sønnesønnen Henrik Brockdorff, der nok boede her de første år, men flyttede til Preetz, hvor han og hustru døde 1745; deres to børn, Christian Ehrenreich og Charlotte Amalie Brockdorff, der arvede Visselbjerg, var da kun 8 og 7 år. Deres formyndere ville have godset solgt og stillede det til auktion, men da det højeste bud kun lød på 8210 rdl., beholdt man godset, til børnene blev voksne, da solgte de det for 16.000 rdl. til den ene formynder, oberst Joachim Brockdorff, som boede i Kolding, og han solgte det året efter for 18.000 rdl. plus 20 speciedukater til præstesønnen, forpagter Sebastian Wøldike, og så fik Visselbjerg et herskab, der boede her resten af livet.⁶ Det blev derfor Wøldike, som byggede den ny hovedbygning, men af materialer fra den gamle.

NOTER:

1. Indberetn. til biskop Bloch (C 4-774) Alslev-Hostrup.
2. O. Nielsen: Skadst Herred 193f, 202f.
3. Arb. Ribe 1959, 677ff.
4. Skast hd. tb. 1708 14/2, 11/4.
5. Sst. 1660 11/9.
6. Sst. 1708ff. Kontribut. regn. 1712, Arb. Hards. 1942, 89f, O. Nielsen nævnte skr. 188-96.

Nedskudte engelske krigsflyvere

Af Frank Fuller

I årbogen for 1968 omtales tre engelske krigsflyvere, der i 1945 blev skudt ned over Vorbasse-egnen. En af disse, Frank Fuller, der siden blev politibetjent i en af Londons forstæder, fortæller her i dagbogsform om nedskydningen og de efterfølgende begivenheder indtil den tyske kapitulation.

Da vi fløj ude over Vesterhavet syntes alt stille og roligt, da jeg kiggede ud fra stjernekuplen ned på det svagt glinsende hav under os.

Højt oven over os tittede Månen frem bag nogle få spredte skyer, og fordi det gav et skinnende lys, kunne jeg se det hvide skumspor, som blev tilbage efter et skib under os på vores styrbords sides vinge. Det var en destroyer, og længere fremme kunne ses fire mere sejlende af sted i perfekt formation.

Vi efterlod dem bag os og så ikke mere noget, indtil vi ankom til kysten af Danmark. Da vi nærmede os kysten, steg piloten, »Ted« Dax, til 1000 fod for at give navigatøren en chance for at skaffe sig et punkt på den nøjagtige position, vi kom ind over kysten i. Da vi havde gjort det, gik næsen ned på flyvemaskinen og blev dér, indtil vi var lige over trætoppene, og somme tider fløj vi rundt om dem.

Vi blev i denne højde hele vejen over fastlandet, imens holdt vi godt udkig efter enhver høj bygning, elektriske ledninger eller andre ting, som måske kunne være i vejen for os, og det eneste der hørtes var af og til et: »Høje træer forude, skipper«.

Det var en dejlig nat med skønt måneskin og ikke en sky på himlen. Vi kunne se mange miles ud over dette flade land. Hist og her kunne en mangelfuld mørkelægning ses, men for det meste var der ikke noget særligt.

Endelig kom vi til den anden side, og så kom en lille

striben vand og derefter Fyn. Det var øen, vi skulle til, for det var her, vi skulle smide containerne ned til mændene fra undergrundsbevægelsen.

Vi havde ordrer til at flyve i nordlig retning, når vi skulle kaste containerne ned, så vi fløj først med retning mod syd, indtil vi kunne dreje mod øst og så mod nord imod nedkastningszonen. Stadig i lav højde for at holde os ude af fjendens radarskærme, så vi kunne gøre vores arbejde uforstyrret.

Da vi var fløjet hen over zonen, viste de arrangerede lys sig ikke, og det betød, at der ikke var nogen under os til at modtage containerne, og så skulle vi ikke kaste noget ned.

Vi kredsede over zonen to gange, men lysene kom stadig væk ikke, og vi måtte tænke på vores brændstofbeholdning, så vi drejede næsen mod England. Tommy – navigatøren – gav Ted styrekursen for at nå tilbage.

Alt var i orden, vi havde ikke set nogle fjender – heldigvis, og motorerne drejede regelmæssigt, altså var alt o. k., efter hvad vi kunne høre.

Vi fløj over Fyn på vej hjem, så over bæltet mellem Fyn og hovedlandet, og vi fløj ind over kysten, det sidste stykke land der var besat af fjenden på denne tur. Frygten – vi følte, før vi startede – var altså ubegrundet.

Nu var vi halvvejs over fastlandet. Om ti minutter ville vi komme til Vesterhavet og så for fuld damp hjemefter. Piloten var steget til mellem 150 og 200 fod, nu da Månen var en smule overskyet.

Jeg havde lige sat mig på mit sæde for at modtage besked over radioen fra basen, da besværet begyndte.

Ildskær på styrbords side. Dyk så vi drejer styrbords nu. Eddie – topskytten – havde råbt dette, og med det samme rullede maskinen over som svar på Teds befaling.

Pas på – på dækket Jack – og lad mig vide, hvis vi kommer for lavt ned, sagde Ted. O. k. Kock du har masser af plads endnu.

Dykket fortsatte. Vi kom til rette med det, og antiluftskytset sagde bang-bang-bang lige over os, men det ramte ikke. Jeg stod i udkigstårnet nu. Jeg kunne se små bolde af ild nede på jorden, og så – pludselig – blussede de op ved siden af maskinen med et fantastisk brag.

»O. k. Ted, drej bagbord og så jævnt op«, kom det fra Jack. Jeg følte endnu en gang flyvemaskinen rulle, denne gang til venstre. Eddies gevær i bagkanontårnet begyndte at glamme igennem motorens larm. Hele tiden var det, som om sten og andet skyts ramte os.

En pludselig opblusning bag mig fik mig til at vende mig om, og før jeg havde vendt mig helt, syntes en rød flamme at oplyse himlen, det kunne kun betyde én ting: *brand!*

Flammerne skød ud af den bagbords inderste motor og strakte sig helt hen til halen.

»Bagbords inderste motor i brand, Ted«, skreg jeg gennem samtaleanlægget. »I orden«, svarede han kort for hovedet og satte brandslukningsapparaterne i gang. Men benzintankene var der også huller i, og branden blev kun slukket for nogle få øjeblikke for så atter at blusse op.

Så brød styrbords indermotor også i brand. Ted gav denne ordre: »Vær parat til at springe ud, vi har kun to motorer i gang, og hun taber højde. Jeg kan ikke holde hende oppe«.

Jeg tog min faldskærm fra dens plads og satte den i knagen på mine seler. O. k. klar til at springe ud, sagde Jack.

Radio oppe. O. k. sagde jeg.

Navigatoren o. k. kom det fra Tommy.

Vi hørte intet fra de andre, og vi fik bagefter at vide, at Eddie var halvvejs ude af sit tårn, og Ron, motormanden, var også dér for at se efter benzinhanerne på de motorer, der var i brand.

Få sekunder efter sagde Ted: »Ignorer den sidste ordre, vi er for lavt. Vi må risikere en nødlanding – vær klar. Åbn min luge, Tommy, vil du?«

Jeg satte radioen ud af funktion, tumlede ud og fandt det sted, hvor jeg skulle være i tilfælde af nødlanding: bag en armeret mur i flyvemaskinekroppen. Jeg trykkede mig op af det, imens jeg bad til, at vi alle skulle komme ud af dette med livet i behold.

Jeg erindrede én, jeg havde kær, og at jeg havde sagt: Jeg vil altid komme tilbage til dig. Denne person var i mine tanker de næste få sekunder – øverst i mine tanker. Jeg formodede, at dette var enden på det hele, og at jeg aldrig skulle gense hende.

Så ramte vi. – Lufttrykket tvang mig tilbage mod muren, brækkede den stol af, jeg sad på, mit hoved blev slået tilbage mod stålmuren. Paneler fra siden af maskinen kom brasende imod mig, og jeg hævdede armene for at beskytte mit ansigt. Røg og os fyldte maskinen, og jeg hostede og spruttede, da det fyldte mine lunger.

Det var, som om vi var i luften igen i nogle sekunder – så bang igen. Ikke så slemt som før, men slemt nok. Jeg blev igen kastet tilbage mod den armerede plade.

Så, lige så hurtigt som det begyndte, var det hele forbi, bortset fra flammernes knitren og en forbigående brølen nu og da, når benzinen fængede.

Ted, Tommy og jeg kom ud af maskinen på ingen tid, og skønt der var tolv fod (3,60 m), fik vi ingen skader, ikke andet end at Tommy forstuede ankelen, og vi andre fik våde fødder. Vi landede i vand og mudder til knæene.

»Ted, hvor er de andre«, spurgte jeg. »Gud ved«, sagde han, »men vi kan ikke komme derind igen. Vi er heldige at være i live«.

Vi råbte deres navne to eller tre gange, men vi fik intet svar og antog derfor, at de enten var omkommet eller allerede var flygtet.

»Lad os komme væk herfra«, sagde Tommy, »de containere kan eksplodere hvert øjeblik, og der er ammunition i bombebeholderen.

Vi gravede vores faldskærmsudrustning og redningsveste ned, da vi løb over sumpen. Somme tider løb vi i vand til knæene, men vi blev ved med at løbe, og så blev sumplandet til marker og hække, og det blev lettere at komme frem.

Hele natten enten løb eller gik vi for at komme så langt væk som muligt. Engang kom vi forbi en gruppe folk, som *må* have set os. Efter at vi havde gemt os bag en busk, for de omkring i 10 minutter, uden at de lod sig mærke med vores nærværelse. Kravlende på hænder og knæ fortsatte vi over den næste mark.

Det var hårdt over disse marker, for jordbunden var som ren sand, og vi blev ved med at synke i for hvert træk, vi tog. Tommys fod begyndte at svulme op, og Ted og jeg måtte halvvejs bære ham for at få ham med.

Vi begravede vore revolvere og smed ammunitionen væk, fordi vi ikke ville have megen nytte af dem, hvis tyskerne skulle opdage os. Vi kunne alligevel ikke gøre nogen modstand med det udstyr, vi var i besiddelse af.

Da dagslyset begyndte at vise sig, lå landets ukendte egne foran os. Foran os havde vi en ret stor skov, og det var her, vi tilbragte vores første dag. Beskyttet af skoven kunne vi godt være blevet dér nogle dage, men vi måtte videre.

I skoven var der mange bregner, og da vi ikke havde noget bedre, rev vi dem op og brugte dem som tæpper, alt imens vi prøvede at gøre os det så behageligt som muligt på den hårde jord.

Det lykkedes at slumre lidt i nogle få minutter ad gangen, og så vågnede vi med tænderne klaprende i munden og rystede af kulde.

Det begyndte at regne – en stadig silende støvregn – som gjorde os våde til skindet, og som om det ikke var nok, begyndte det at regne stærkt. At sove var der slet ikke tale om, og vi var meget trætte og også meget sultne, så vi besluttede at risikere at vise os i dagslyset, og vi sneg os langs med en markvej.

Efter at have gået i et stykke tid så vi en gård, som lå helt alene. Men det, der for os så ud som en markvej, var en kommunevej.

Klokken var omkring to om eftermiddagen, og til klokken fem vogtede vi, hvilke personer som kom eller forlod stedet. Efter hvad vi kunne se, var der ingen tyskere imellem, så vi tog tyren ved hornene og gik derhen. Vi fulgte en hæk og gik langsomt ned ad skråningen, indtil vi var på højde med bagdøren, og efter endnu fem minutters udgik gik vi dristigt over den smalle mark og bankede på døren.

En lille pige på omkring fem år åbnede døren. Ted prøvede med hænderne og lidt tysk at tale til hende. På tysk prøvede han at forklare hende, at han ønskede at tale med hendes »mudder« eller »fadder«, men det var forgæves, og til sidst gik hun ind og lukkede døren, og vi var tilbage, hvor vi begyndte.

Vi ønskede ikke at gøre hende fortræd eller bange, så vi forlod døren og gik rundt om huset. Over stalden fandt vi høløftet, og det så så indbydende ud, at vi gik derop. Vi fandt også nogle roer, som vi spiste, før vi smed os i høet og sov – det tog kun nogle få minutter, før vi sov i det varme, tørre hø.

Omkring klokken halvni blev jeg vækket ved lyden af stemmer og fandt Ted i fuld snak (på hans måde) med mindst et dusin mennesker. Da jeg ikke vidste, hvad det hele drejede sig om, blev jeg, hvor jeg var og lyttede. Efter et stykke tid med tegnsprog fra Ted, og for den sags skyld også fra de andre, vendte Ted sig imod os og sagde: »Kom med I fyre, vi er heldige, tror jeg. I det mindste får vi et måltid mad«.

Vi kravlede ned ad høløftet og gik ind i huset, hvor madmoderen fik travlt med at tilberede et måltid. Imens hun gjorde det, gjorde mandfolkene alt hvad de kunne for at forklare os, hvor de tyske soldater var. Dette blev gjort nemmere ved hjælp af det kort, vi havde over Danmark,

der var i vores nødtasker, og de viste os alle de flugtveje, de mente var farlige.

Det var under denne samtale, vi første gang hørte ordene »tyske soldater«, og vi kunne ikke finde ud af, hvad de mente. Danskerne gjorde nogle tegn, så vi kunne finde ud af, at de mente soldater, men ordet tyske kunne vi ikke forstå.

Lidt senere var maden færdig, og det var et helt festmåltid. Tre æg blev sat foran os alle og noget fedt flæsk. Da det var gledet ned, var der noget kød, fisk og en eller anden nationalret (vi kunne ikke se, hvad det var), men det var noget, vi satte megen pris på. Kaffen var dejlig på trods af, at folkene sagde, at det var »erzats«.

Omkring klokken to forlod vi gården, og ved hjælp af kompasset vi havde i vores nødudrustning, fandt vi den omtrentlige retning, vi tidligere havde planlagt at tage. Jeg siger »den omtrentlige retning«, for kompasset var på størrelse med en tommelfingernegl, og nøjagtighed var dets svage punkt. Vi var blevet anvist at gå til en skov længere mod syd, da tyskerne søgte meget grundigt efter os.

Bortset fra lidt sump havde vi intet besvær med at nå skoven, men ideen om at blive dér et par dage var ikke så god. Klokken var omkring fire om morgenen, da vi ankom til skoven, og det blæste oven i købet med en iskold vind.

At sove var også umuligt i dag, og vi klumpede os sammen så tæt som muligt, vinden blæste lige igennem vores tøj. Kendsgerningen at vi skulle sove på jorden hjalp heller ikke. Tommy var den heldigste, for han havde stadig sin tykke, vatterede flyverjakke på, men selv han frøs, og omkring klokken 13 var vi klar til at tage videre.

Da tusmørket faldt på, gik vi hen til en gård for at se, om vi kunne få et varmt måltid, som ville hjælpe os mod kulden, men der var ingen hjemme, eller også ville de ikke lukke op, så vi blev nødt til at tage videre.

Vi fortsatte stadig væk i sydlig retning, langs med hegn og træer for at dække os lidt, og langs med veje, der ikke så ud, som om de blev benyttet af tyskere.

En halv times gang bragte os til en anden gård ved siden af en landevej. Vi gik rundt om huset til bagdøren og bankede på. Døren blev åbnet af en ung kvinde med et barn på armen.

»Englander flyver« sagde Ted, »vi er tørstige og sultne«. Dette blev efterfulgt af, at han løftede en fantasikop og så spiste han. Vi fik et måltid mad, og da vi skulle gå, gav de os nogle hårdkogte æg med.

Lige da vi var færdige til at gå, ville hendes mand absolut lige høre de sidste nyheder om, hvor de tyske tropper var, og da de ikke havde en radio, sagde han, at han ville gå ned ad vejen til naboen og høre det dér.

Da han var gået, var vi noget bekymrede for, at han skulle stikke os hos tyskerne, men efter et kvarter var han tilbage og viste os på kortet, hvor de var.

De gav os hver en sodavandsflaske med mælk, og den samt de hårdkogte æg gemt godt af vejen forlod vi dem, efter at vi havde givet dem en pengeseddel fra vores pengepakke (vi kendte ikke værdien, men fandt senere ud af, at det var 10 kr.). Først nægtede de at tage imod pengene, men da vi sagde, at de skulle give »die Kinder« dem og havde trykket deres hånd gik vi, inden de kunne nå at give os dem tilbage.

Nu var det blevet ret mørkt, og vi drog mod syd ved hjælp af kompasset på den rute, vi havde planlagt. Et lys til venstre for os fik os til at tænke os om, men da det blev på ét sted, besluttede vi at fortsætte, mens vi blev ved med at holde øje med det.

Vi havde gået i omkring en time, da vi pludselig befandt os midt i tysk riffelskydning. At gå udenom ville betyde, at vi skulle ca. 5 eller 6 miles tilbage, men lige igennem var der

kun en halv mil. I nogle minutter lå vi stille. Enten var det mørket eller også vores nervøsitet, der fik det til at se ud, som om der sneg sig mennesker omkring.

Vi kom til en lille bakketop, og vi kravlede over, en smule bange for det var begyndt at blive lyst.

*

Da det blev morgen på den fjerde dag, vi tilbragte i Danmark, fandt vi os selv på et vidunderligt høloft og med roer til morgenmad – for anden gang – og vi gjorde os parate til, hvad dagen ville bringe.

Det blev middag, og vi blev vækket af tre småbørn, der legede i laden. Den ældste – en lyshåret pige på omkring 11 eller 12 år – kom op på loftet og trådte næsten på os, før hun så os under høet.

Vi satte os op og gav hende slik fra vores nødpakke. Vi prøvede at få hende til at forstå, at vi var engelske flyvere, og at vi var blevet skudt ned. Efter en del tegnsprog fandt hun ud af det.

Ved at pege på hinanden og sige vores navne fik hun at vide, hvad vi hed, og hun fortalte, at hun hed Karen, hvilket syntes at være et ret almindeligt navn, for vi stødte ofte på det.

Hendes to legekammerater kom til, og efterhånden som slikket gled ned, blev de mere og mere snaksomme på deres egen måde. Der var en lille dreng på 6-7 år og en lille pige på omkring 5. De så ud som et billede af sundhed og glæde med røde kinder, blondt hår og blå øjne.

Det viste sig, at deres fader var taget til byen, og moderen var i huset, og da gjorde vi dem forståeligt, at vi var sultne.

Drengen gik ind i huset og kom snart tilbage med moderen. Hun sagde ikke ret meget til os, men den ældste pige sagde en masse, og desværre kunne vi ikke forstå ét ord.

Efter ca. 10 minutters forløb tog de fat i vore arme og førte os ind i huset, hvor vi efter ca. et kvarter nød endnu et typisk dansk måltid.

Da vi havde spist, fortalte Karen os, at en engelsktalende person var på vej for at fortælle os de sidste nyheder, og vi ventede, til hun kom. Jeg er ked af at måtte sige, at hendes engelsk ikke var det bedste, men vi prøvede så godt vi kunne at forstå, hvad hun fortalte os, hvor tyskerne var, og hvor vi var, og hvilken vej vi skulle gå om natten.

Da den næste del af ruten var planlagt, sagde vi »good-bye« og tak til dem alle og gik. Det første stykke vej gik koken i huset med os, og førte os omkring på nogle små stier, indtil vi kom til den sidevej, vi skulle følge. Havde hun ikke gjort det, er jeg sikker på, at vi aldrig havde fundet vejen.

Efter at have fulgt denne vej et par kilometer, drejede vejen pludselig skarpt, og vi skulle nu bestemme, om vi skulle fortsætte ad vejen eller mod syd. Vi bestemte os til det sidste, og efter at have gået over fladt land kom vi til en stor skov.

Vi blev ved med at gå gennem denne skov ca. 3 timer, og i den tid kom vi ikke over en eneste sti eller lysning. Om det var militært øvelsesområde ved jeg ikke, men der var nogle skydeskiver og lignende. Vi vedblev at gå mod syd. Vi var begyndt at opgive at finde et løfte for denne nat.

Klokken var nu omkring 17, og vi vidste, at hvis vi ikke snart fandt et sted at sove, skulle vi sove ude i skoven.

I det fjerne hørte vi en lyd, der kunne være en kampvogn, og det ville betyde en vej forude, og det gav os håb. Vi fandt en vej, før vi havde regnet med, og var lige begyndt at gå langs med den, da vi kunne høre kampvognen komme nærmere. Vi forsvandt bag et hegn og lå stille. Efter 10 minutter kom vores kampvogn til syne. Det viste sig at være en bil på slæb uden dæk. Det betød, at vejen blev brugt, og vi besluttede at holde os fri af den, derfor fortsatte vi omkring en mile et stykke ved siden af den. På det

tidspunkt fandt vi en gård med en lade, og det var enden på rejsen den dag.

Vi kravlede helt tilbage, og efter – for første gang i fem dage – at have taget vore støvler af sov vi fast.

Ted havde nogle grimme vabler på hælene, og Tommys ankel var stadig opsvulmet. Efter at have forbundet den så godt vi kunne, prøvede vi igen at sove.

Vi blev først forstyrret omkring klokken syv, da manden kom for at hente hø. Han så os ikke, men hans fork kom faretruende tæt til vore ben. Det samme skete igen nogle timer senere, men den tredje gang var han så tæt ved os, at vi satte os op. Han sagde ikke noget, men tog høet fra den anden side og gik og kom ikke op mere, mens vi var dér.

Imellem gårdmandens besøg kom en af hønsene derop og begyndte at kagle. Vi prøvede at piste den væk, men den ville ikke gå. Den gik fredeligt omkring, og efter fem minutters forløb lå der et æg. Ret stolt af sig selv gik hønen og lod os i fred, og da vi fandt, hvor den havde lagt ægget, fandt vi endnu to æg. Så havde vi et hver, skønt jeg må tilstå, at det tog mig nogen tid at få mig selv til at spise et råt æg. Men til sidst prøvede jeg dog og blev forbavset over, at det smagte så godt.

Om aftenen, da det var mørkt, gik vi ned til huset i håb om at få noget mad før vi gik videre. Vi havde ikke heldet med os, for »den gamle« var gået i seng, og da vi kiggede ind af vinduet, sagde han noget, der lød som: »gå væk!« Vi hjalp os selv med at finde noget at drikke, dvs. vi fyldte vore flasker med mælk, før vi forlod stedet. Det var begyndelsen på en hård dag.

Vi gik stadig i sydlig retning i et par timer, og på det tidspunkt var vores mælk sluppet op, og vi havde ikke set en gård, hvor vi kunne få noget mad. Det eneste sted, vi havde set, var mørkt, og det ville lave for megen støj at kalde på folkene. Der var en gammel mand ved et hus ved siden af vejen, som gav os noget at drikke, som smagte modbyde-

ligt, og et stykke smørrebrød, men vi var skrupsultne, og det fik os til endnu mere at tænke på et godt måltid.

Vi skulle lige til at gå, da vi så en cyklist komme hen ad vejen imod os. Da vi ikke vidste, hvad det var, skjulte vi os bag et dige. Det var for mørkt til at se, hvem det var, men vi så ham dreje ind til huset, vi lige havde forladt, og da han var ude af syne, forsvandt vi så hurtigt som muligt.

Vi fyldte igen vore flasker med fløden i mælkejungerne, som landmændene havde sat ud om natten. Det var ved at blive en vane, og jeg hader at tænke på, hvordan vi ellers skulle have stillet vor tørst.

Det var hårdt at gå denne nat, da vi måtte vade over åer og bække og endnu værre: åbne marker. Der var små skove men ikke så store som før.

Vi havde nu haft to hårde nætter, og den eneste mad, vi havde fået, var smørrebrødet og det rå æg, så da vi fandt et høloft, var det tre trætte mænd, der kravle op i høet for at sove. Det var en lade uden roer, og vi var mere sultne end udmattede, og efter at have taget nogle aspirintabletter, som var tilbage i vores nødpakke, sov vi snart fast.

Omkring kl. 9 kom en hund ind i laden og gøede i næsten en halv time. Vi blinkede ikke en gang med øjenlågene i håb om, at den ville forsvinde, men det gjorde den ikke. Der blev kaldt på den fra huset, og den forsvandt. Så hørte vi ikke mere indtil kl. 20.30, da den igen gøede efter os. Denne gang blev den ved i næsten en time. Til sidst kom en dreng ud for at hente den, og da han så os, forlod han hunden og gik ind, men kom snart tilbage med sin fader. Vi rejste os. Dækket af skidt, håret strittende til alle sider, med strå og hø over det hele, og med en seks dages gammel skægvækst kan jeg forestille mig, at vi var et kønt syn. Det må have set komisk ud, for faderen sagde noget til drengen, og de lo begge.

Vi gik ned.

Konversationen som fulgte var en stor komedie. Vi prø-

vede på at gøre det forståeligt, at vi var sultne og tørstige, men når vi prøvede på at sige det med fagter og gebærder, brast de i latter, indtil vi til sidst også fik os en latter. Det var første gang i syv dage, vi lo, og vi var forbavsedede over, hvor det klarede al ting op. Hvad der gjorde det hele så sjovt, fandt vi ikke ud af, for ingen i familien kunne tale engelsk og alt, hvad der skulle siges, måtte ske ved fagter.

Så gik vi ind i huset, og det første der blev gjort var, at kedlen blev sat over. Inden 10 minutter var gået, blev vi for første gang i syv dage vasket og barberet i varmt vand, og fik håret kæmmet fri for hø og avner, og det føltes dejligt.

Så blev vi ført ind i en anden stue, hvor vi satte os ved bordet for at spise den mad, konen havde lavet, mens vi blev vasket.

Det var det bedste måltid i den sidste uge. Gårdmandens navn var Lars P. Larsen, og han insisterede på, at vi skulle tage hans navn og adresse med på et stykke papir. Vi tog det for at glæde ham, men da vi vidste, at hvis vi blev fanget, ville tyskerne komme til dem, rev vi det i små stykker, da vi kom ud og kastede det langs med vejen. Han havde hjulpet os, og det var alt, hvad vi kunne gøre for at beskytte ham og hans familie.

Han fortalte os, hvor tyskerne var, og da han var færdig, kunne vi se, det var en grim tur, vi havde foran os. I sydlig retning var der en ret stor militærlejr, og der var mindre lejre overalt. Imidlertid ved at gå mod øst et par miles og så dreje mod syd, skulle vi være nået omkring den store lejr, og vi måtte tage chancen.

Teds fødder var blevet meget smertefulde, men Tommys ankel var svundet lidt, så vi besluttede ikke at overanstrenge os denne nat.

Vi bød farvel og mange tak til Lars og hans familie og fortsatte igen.

I en tid fulgte vi vejen, men så drejede den i nordøstlig

retning, så vi syntes, at det ville være bedst at forlade den og holde os til vores østlige kurs.

Da vi havde gået så langt, så vi syntes, det ville være nok til at komme uden om den store lejr, gik vi mod syd, og vi havde ikke gået ret lang tid, før vi kom til en skov. Vi begyndte at gå imellem de høje fyrretræer og prøvede på ikke at lave mere støj end nødvendigt. Der var næsten ingen underskov eller lave grene, og under vore fødder var der et tykt tæppe af fyrrenåle, det var som at gå i dun.

Over os så vi en gang imellem himlen, men der var ret mørkt i skoven, og vi måtte passe på ikke at gå ind i træerne. Vi kom tit til en lysning, og det var lige efter, vi var gået over en af disse, at vi hørte skud. Det gjaldede ud i den stille luft, og det kom så pludseligt, at det ord, der blev brugt, kunne vi ikke høre, men for os lød det som »Halt«.

Vi stod som frosset fast i vore fodspor, vi turde ikke bevæge os, næsten på samme tid lød der tre skud til. De lød ikke til at være ret langt borte, men vi hørte ingen lyd af kugler, så de var åbenbart ikke tiltænkt os. Men man kunne have skudt for at sætte panik i os, så vi blev ved med at stå bomstille i næsten et kvarter, hvor vi næsten ikke turde blinke med øjenene, og vi anstrenge vore øren og øjne for at høre den mindste lyd eller se den mindste bevægelse. I den mørke skov syntes selv træerne at bevæge sig, og jeg ved, at mit hjerte bankede både stærkt og højt, og jeg tror, at både Ted og Tommy havde det på samme måde.

Efter at have ventet, og alt syntes stille, gik vi tilbage mod Vorbasse. Efter hvad vi kunne skønne, havde vi tilbagelagt et godt stykke vej, og vi gik videre i en stor bue mod syd igen.

Denne gang var vi mere heldige og kom ikke tæt til nogle lejre. Vi var lige begyndt at lykønske hinanden, da vi kom til noget meget sumpet land. Det var ikke muligt at se langt nok fremad, så vi kunne planlægge turen, og vi besluttede

at vade lige igennem det hele. Mange gange sank vi i til knæene, og efter en tid kom vi til dybere vand, og med stor ulyst besluttede vi, at vi igen måtte gå tilbage, og da det blev nemmere, gik vi mod øst og senere mod syd.

Vi kom til et spor, som gik næsten mod syd, så det besluttede vi at følge, da det så gik meget lettere. Foran os skulle efter vores udregning Bække ligge, og vi ville helst ikke komme for tæt til byen, og det var for tidligt at finde en omvej særlig nu, da det gik så let ad sporet.

Pludselig, på vores venstre side bag en lille bakke, skød et nødblus op mod himlen. Vi kastede os ned med ansigtet fladt ned mod græsset ved siden af vejen, og vi ventede, til det havde brændt ud. Alt omkring os blev oplyst, og at rejse os ville have været som at stå i dagslys, og hvis der var nogen, kunne de ikke have undgået at se os.

Da blusset var gået ud, var alt stille, og vi begyndte at gå videre men var kun kommet lidt væk, da et nyt blus blev sendt op, og hele proceduren blev gentaget. Der blev sendt fire blus op i det hele, og hver gang havde vi kun gået et lille stykke, så blev vi nødt til at kaste os ned igen.

Efter det fjerde blus håbede vi på, at der ikke kom flere. Vi kunne høre stemmer foran os, de var ikke langt bort og lød som en pige med sin kæreste. Stemmerne var meget blide og var ganske tydeligt ikke ment for vores øren. Vi gik forsigtigt over vejen og bag om en lille skov, da vi pludselig kom imellem nogle bygninger, som hørte til en gård. Vore mælkeflasker var for længst tomme, og et hurtigt eftersyn afslørede de sædvanlige mælkejunger, som stod ikke ret langt fra stuehuset.

Det var omkring klokken et, og efter at have overbevist os om, at der ingen var, gik vi hen til jungerne og fjernede forsigtigt låget. Min sodavandsflaske blev dyppet ned i en masse fløde, som lå øverst, og den tyste boblen lød som musik i vore øren. Seks gange blev den dyppet og blev tømt fem gange. Da den skulle tømmes sjette gang, blev døren i

stuehuset åbnet, og en mand kom ud. Det var ikke muligt for os at komme ud af syne, og han så os med det samme. Han kom over til os med langsomme, velovervejede skridt, og hans træsko skramlede på stenbroen. Han smilede og stod bare og så på os.

»Englander flyver- tørstig milk«, sagde Ted. »Ja«, svarede han.

Vi drak ud, mens han bare stod og så på os med et stort smil.

Ved at benytte de få ord dansk vi kunne og tegnsprog, spurgte vi, om vi måtte sove i høet. Han syntes at kunne forstå, og stadig væk med et smil over hele ansigtet åbnede han en dør lige bag os. Han syntes meget lykkelig over at kunne hjælpe os, og vi fandt ind i bygningen og kraviede op i det dejlige hø, og i løbet af ganske kort tid sov vi fast.

Klokken blev 17, inden vi vågnede igen, og næsten med det samme kom manden til syne sammen med en pige, og imellem sig bar de to store bakker med mad, tre flasker øl og en kande mælk. Siddende på malkeskamler nød vi endnu en gang et af disse vidunderlige måltider. Meget appetitvækkende og meget velkomment og med en øl til at skylle det ned med følte vi det som et helt luksusmåltid.

Ved hjælp af kortet prøvede vi at forklare, hvad vi agtede at gøre, og hvorhen vi prøvede at komme. Han fortalte os, hvor tyskerne var, og sagde at han ville lytte til radioen klokken 19.30 og så fortælle os det sidste nyt, og vi forstod, at han mente, hvor de britiske tropper, som havde bevæget sig ret hurtigt i den sidste uge, stod.

Så gik han og efterlod pigen hos os i stalden. Hun blev, til vi havde fuldført måltidet, som blev afbrudt af latter, da vi prøvede at »tale« med hinanden, jeg er bange for, at det var uden større succes. Så ryddede hun af bordet og forsvandt. Det var stadig ret lyst udenfor, så vi blev på høloftet. Under os kunne vi høre køerne bevæge sig og ligeledes bonden, da han malkede dem. Det er sagt, at lugten

på en gård er en sund lugt, og vi havde fået vores part i den sidste tid, men på dette tidspunkt var vi blevet så vant til det, at vi næppe bemærkede det. Efter en tid blev der stille under os, og vi begyndte at lægge planer om vores træk den næste nat.

Tommys ankel var stadig hævet, og han sagde med stor smerte, at det var hans skyld, at vores flugt var foregået langsommere, end vi havde håbet. Vore planer var derfor lagt med ret korte strækninger og mange stop. Vi havde diskuteret muligheden for at blive på denne gård en ekstra dag, da vi var kommet lidt væk fra ruten, og vi hørte ikke, at nogen besøgte dem, hvilket gav os en følelse af sikkerhed. Vi havde næsten besluttet os til det, da vores beslutning blev taget for os på en mærkelig måde.

Klokken var omkring 20.45, da vi hørte to eller tre personer komme. Døren gik op, og gårdejeren, pigen og en ældre mand kom ind. De snakkede alle i munden på hinanden og lo og gestikulerede så meget, de kunne. Det tog næsten ti minutter, før vi fik forståelsen af, hvad det hele drejede sig om, og så kom der et ord igennem, som vi kendte: »Kaput«.

Vi digtede videre på det, og efter nogle få minutters forløb var det os klart, at de sagde, at tyskerne havde kapituleret.

Vi kunne næppe tro vore egne øren. Vi glemte et øjeblik, at japanerne stadig blev ved i Østen. Men her var nyheder, som gjorde en ende på vore øjeblikkelige bekymringer. Nogle få ord mere og vi bad om at få lov til at høre nyhederne fra London, og vi blev ført ind i huset, hvor vi for første gang mødte »Mor«, som vi senere kaldte hende. Den ældre mand, Hans, var gårdejeren, »Mor« hans kone. Lauge, manden som fandt os, var sønnen, og pigen, Karen, var datteren. De var alle overdådig glade og lo og talte indbyrdes, mens vi bidrog til hurlumhejen med også at tale indbyrdes.

Klokken 21 blev radioen tændt, og vi hørte Big Ben. Et øjeblik stilhed og så: »Dette er BBC, London. Her er nyhederne«. Jeg kan ikke huske, hvem speakeren var, men hans stemme lød vidunderlig, og da han havde fortalt detaljerne om slutningen på krigen i Europa, var vi ovenud lykkelige.

(Ved Margrethe Hansen, »Grandal«, Bække).

Småstykker

BESÆTNINGEN PÅ BRAMMINGE HOVEDGÅRD 1774

Den rige vardekøbmand Rasmus Øllgaard købte 1761 Bramminge (Bramming hovedgård) med bøndergods og tiender af Henrik Chr. Wormskjolds enke Ingeborg Christiane Teilman for 30.000 rdl. Øllgaard døde 1770, men havde længe forinden (6. aug. 1745) fået kgl. bevilling for sig og sin hustru til, at den længstlevende måtte sidde i uskiftet bo og skifte med samfrænder. Hans enke, Ingeborg Margrethe Termansdatter, døde 4. febr. 1775. Allerede mens moderen endnu levede, havde arvingerne 21. sept. 1774 oprettet en kontrakt om, hvordan de faste ejendomme skulle fordeles mellem sønnerne. Af disse fik den næstældste, Terman Øllgaard, da Bramminge, der nu sattes til 37.741 rdl.

Tolv dage efter moderens død var børn og svigerbørn samlet for at fortsætte skiftet, og fra dette foreligger bl.a. en fortegnelse og vurdering over besætningen på Bramminge, der har en vis interesse ved at vise studenes voldsomme dominans på en vestjysk herregård, der vel nok må kaldes en studegård. En stud vurderedes til næsten 21 rdl., så den regnedes mere værd end to køer. Det må dog have været gode stude. Samme vinter var der nemlig staldet 24 stude på Øllgaards gård i Varde, de sattes til kun 35 rdl. parret.

Besætningen på Bramminge var følgende:

6 gamle køer	48 rdl.
6 ditto	60 -
3 kvier	21 -
2 kalve	4 -
55 får	110 -

2 gamle arbejdsheste	20	-
1 skydehest (afrettet til at stå for skud)	8	-
1 rytterhest	30	-
1 par vognhopper (køreheste)	50	-
150 stk. stude, som har været fodret denne vinter på Bramminge	3149	-

Kilde: Skifteprot. for Varde 1775, bl. 197f. LA.

H. K. Kristensen

BESVÆRET MED MANGE PENGE

Dengang man hverken havde pengesedler eller checks og langt mindre postbiler, jernbaner eller flyvemaskiner, kunne det være besværligt med mange penge.

Det oplevede man i Riberhus amt 1698, da magasinpengene for 1. kvartal skulle afsendes. Pengene lå samlet i Ribe og udgjorde 1099 rdl. 4 mark 3 skilling i klingende mønt. Rytterbønderne skulle stille heste og vogn til kørslen af den sikkert med jern velbeslåede pengebøsse, selvfølgelig gratis. Via regimentsskriveren Rask beordrede amtsforvalteren dem til at køre pengene fra Ribe til Haderslev den 13. nov. 1697. Men det blev ikke til noget, for den rytterafdeling, der skulle beskytte transporten, var da på mønstring, og uden beskyttelse turde man ikke køre. – Så måtte de tilsagte bønder køre hjem igen.

Da man endelig fik rytterne til rådighed og var klar til at sende pengene, nægtede Rask at rekvirere bønder. Han har vel ment, at når de havde stillet én gang, måtte det være nok; med andre ord: han ville skåne dem. Amtsforvalteren*) måtte da leje David Brüggmann i Ribe**) til at køre med pengene, og det kostede staten 3 rdl. Desuden var amtsforvalterens tjener med på turen, han skulle »hen at levere tal på pengene« (vel regnskabet). Hans og vognmandens fortæring måtte ligeledes betales, den beløb sig til i alt 3 rdl.

Da næste sending kvartalspenge, 1888 rdl. 7 skilling, skulle af sted, skete det med samme udgifter, 6 rdl. Heller ikke her blev nogen rytterbonde udkommanderet. Bønderne var da også plaget mere end nok med ægter i forvejen.

H. K. Kristensen.

*) Amtsforvalteren var Jens Christensen, der 1685 var blevet amtskriver og 1693 nævnes som amtsforvalter. Han ejede Stensgård på Fyn og Lundgård ved Ribe, havde Riberhus ladegård i forpagtning m.m. Han døde 1708.

***) Brüggmann var tillige »herbergerer«, dvs. gæstgiver.

2 gamle arbejdsheste	20	-
1 skydehest (afrettet til at stå for skud)	8	-
1 rytterhest	30	-
1 par vognhopper (køreheste)	50	-
150 stk. stude, som har været fodret denne vinter på Bramminge	3149	-

Kilde: Skifteprot. for Varde 1775, bl. 197f. LA.

H. K. Kristensen

BESVÆRET MED MANGE PENGE

Dengang man hverken havde pengesedler eller checks og langt mindre postbiler, jernbaner eller flyvemaskiner, kunne det være besværligt med mange penge.

Det oplevede man i Riberhus amt 1698, da magasinpengene for 1. kvartal skulle afsendes. Pengene lå samlet i Ribe og udgjorde 1099 rdl. 4 mark 3 skilling i klingende mønt. Rytterbønderne skulle stille heste og vogn til kørslen af den sikkert med jern velbeslåede pengekasse, selvfølgelig gratis. Via regimentsskriveren Rask beordrede amtsforvalteren dem til at køre pengene fra Ribe til Haderslev den 13. nov. 1697. Men det blev ikke til noget, for den rytterafdeling, der skulle beskytte transporten, var da på mønstring, og uden beskyttelse turde man ikke køre. – Så måtte de tilsagte bønder køre hjem igen.

Da man endelig fik rytterne til rådighed og var klar til at sende pengene, nægtede Rask at rekvirere bønder. Han har vel ment, at når de havde stillet én gang, måtte det være nok; med andre ord: han ville skåne dem. Amtsforvalteren*) måtte da leje David Brüggmann i Ribe**) til at køre med pengene, og det kostede staten 3 rdl. Desuden var amtsforvalterens tjener med på turen, han skulle »hen at levere tal på pengene« (vel regnskabet). Hans og vognmandens fortæring måtte ligeledes betales, den beløb sig til i alt 3 rdl.

Da næste sending kvartalspenge, 1888 rdl. 7 skilling, skulle af sted, skete det med samme udgifter, 6 rdl. Heller ikke her blev nogen rytterbonde udkommanderet. Bønderne var da også plaget mere end nok med ægter i forvejen.

H. K. Kristensen.

*) Amtsforvalteren var Jens Christensen, der 1685 var blevet amtskriver og 1693 nævnes som amtsforvalter. Han ejede Stensgård på Fyn og Lundgård ved Ribe, havde Riberhus ladegård i forpagtning m.m. Han døde 1708.

***) Brüggmann var tillige »herbergerer«, dvs. gæstgiver.

Anmeldelser

Robert Thomsen: ET MEGET MÆRKE­LIGT METAL. En beretning fra jernets barndom.

Det er en fascinerende bog, ingeniør Robert Thomsen har skænket os. Som hobby gennem mange år har ingeniøren studeret jernudvindingens og smedningens historie, har gjort forsøg med gamle metoder og foretaget metallografiske undersøgelser af jernsager fra oldtiden og klarlagt den anvendte teknik. Med god grund skriver H. Tornberg, direktøren for stålværket, der har givet plads for forsøgene og udgivet bogen, at Thomsens arbejde har været en værdifuld håndsrækning til arkæologien. Først fortælles om jernet i den klassiske oldtid hos hitittere, ægyptere, grækere og romere og hos vore egne vikinger og senere. Undersøgelsen af en oldsag kræver, at genstanden saves igennem, så man kan studere dens tværsnit under mikroskopet, og dette kvier museumsfolkene sig ved. Dog er der blevet undersøgt nogle hundrede genstande på denne måde, og de giver det forbløffende resultat, som Thomsen udtrykker således: »Fortidens smede har haft et indgående materialekendskab, har anvendt materialer, hvis brug for længst er gået i glemmebogen, samt at de har besiddet en håndværksmæssig kunnen, hvori de langt har overgået vort århundredes smede«. Fortids jern kendes ved, at det, modsat nutidsjern, ikke på noget tidspunkt har været smeltet. Efter at hititterne havde »opfundet« jernet, bredte dets brug sig, og i romerriget tog industrien til både i mængde og kvalitet, og de senere i Frankrig fremstillede klinger blev vikingernes kvalitetssværd. Vikingerne var nok dygtige håndværkere, men magtede ikke at lave slige klinger. Kelterne var de første i Mellem- og Vesteuropa, der fremstillede jern af myremalm. Thomsen hævder, at teknikken nåede til Danmark ca. 200 e. Kr. Ved hjælp af fosforindholdet kan det afgøres, om en jernbarre er fremstillet på basis af myremalm eller bjergmalm. På de mange smeltepladser i vort amt mente man, udvindingen foregik i gruber i jorden. Det er for længst klarlagt, at gruben kun var til slaggen, udvindingen af jernet skete i lerrør over jorden. Thomsen skildrer alle de mange måder og finesser, der var ved jernets behandling, og dette »tunge« stof er behandlet på en letlæselig og spændende måde. Det er betryggende at vide, at det er en mand fra det praktiske liv, fra et liv med jern og stål, og tillige en videnskabsmand, som er en af grundlæggerne af den nye videnskabsgren: Fortidsmetallogien.

Atter er der kommet et bind af *Claus Sørensens* erindringer, det fjerde. STORE OPGAVER hedder det, og det bærer navnet med rette. Ikke

blot fortsættes bjærgningsarbejdet, som vi slap i bind III. Næsten 150 skibe bjærgede eller indbugserede han i 1931-53, hvorved kæmpestore værdier blev reddet. Claus Sørensen skildrer nogle dramatiske aktioner. Den frygteligste tur var nok bjærgningen af en tysk skonnert »Peter« på Bjælken, de voldsomme søer brækkede ustandseligt over bjærgningsfartøjerne. »Det gik kun godt, fordi vi havde heldet med os«, sagde dykker Krogh, der ikke før havde følt sig så nær døden. Senere under en redningsaktion, besættelsesmagten havde gennemtrumfet, minesprængtes bjærgningsfartøjet »Bjørn«, og hele dets tapre besætning omkom. I 1953 bjærgedes en polsk trawler ved Husby Klit, som den polske stat med flere store bjærgningsskibe havde måttet gå fra. Ellers fortælles der om Claus Sørensens virksomhed for flskeriets organisationer, hans intense arbejde for landinger i England, om forhandlinger med engelske ministre, om bedre havneforhold og bedre skibe, navnlig efter ulykkesåret 1936, om hans egen opfindelse af motorspilanlæg, som praktiseredes i N. Vorupør, Klitmøller osv. Endvidere om arbejdet for en fiskerhøjskole og navnlig for hofdebygning. Videre fortælles om hans omfattende fiskeri, om hans kutterflåde, om forsøgsfiskeri, ålefiskeri ved slusen i Hvide Sande, 8 ørreddambrug i Frankrig og det farlige havfiskeri under krigen; indgående berettes om en kommissions meget vanskelige forhandlinger, hvori Claus Sørensen deltog, det gjaldt afregningen med den engelske regering for de ca. 100 danske kuttere, som under krigen havde fisket for England eller var brugt til vagttjeneste, og han lægger ikke skjul på sin harme over dansk beskatning af erhvervet. Stor interesse samler sig om Grønlands-fiskeriet. Et selskab, han ledede, købte hans skib »Greenland«, der blev verdens første fabriks- og selvfiskende skib, og Claus Sørensen selv blev – som det blev sagt ved hans udnævnelse til æresborger i Napassaq – »den moderne grønlandske fiskeindustri fader«. – Bogen er udgivet af forlaget Engers Hansens boghandel, Esbjerg.

I det lige udkomne bind 1974 af *Arbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* har *Tage E. Christiansen* skrevet »VALDEMAR DEN UNGES EPITAFIUM«. Det er Erik Moltkes arbejde med det berømte relief »Det himmelske Jerusalem« i gavltrekanen over Kathoveddøren i Ribe domkirke, der har foranlediget Christiansens arbejde. Moltke hævder, at trekanten er et epitafium, Valdemar Sejr satte over sønnen Valdemar den Unge, og relieffets mange figurer skulle være medlemmer af kongens familie. Moltke finder, at tre bogstaver i et skriftbånd har former, der tilhører tiden 1200-50 (Valdemar Sejrs tid). Christiansen finder disse bogstaver anvendt tidligere, bl.a. i Ribebispen Radulfs segl ca. 1161-71, og at det derfor ikke er sikkert, kunstværket er fra den sene periode i Valdemar Sejrs tid, men lige så vel kan henføres til noget endnu ældre, og han gør opmærksom på Knud Lavards anerkendelse som helgen, hvad Nørlund har antydnet.

Radulfs signet spiller en stor rolle i Christiansens arbejde. Radulf var englænder, og det kunne da tænkes, at signetet er lavet i England. Christiansen mener da også, at det er engelsk arbejde, men finder det ikke udelukket, at det kan være udført i Danmark, og henviser til Francis Beckett, der havde vist, at flere engelske guldsmede og kunstnere på denne tid arbejdede her. Man kan således nævne mester Johannes, der havde tjent Valdemar den Store, og som mellem 1166 og 1183 udførte det ydre skrin til St. Albans helgenlevninger, og som Beckett formoder også har gjort Knud Lavards helgenskrin af forgyldt kobberblik, og at det er ham, der har skåret Radulfs segl. Dette er gisninger, men sikkert er det, at andre engelske guldsmede virkede her på denne tid i den danske konges tjeneste, således Anketil og Odo. Radulfs signet er da næppe »en enlig svale«. Man kan vist ikke udelukke muligheden af den tidlige datering af de nævnte bogstavformer og de slutninger, der derudfra kan drages. Det siger ikke, at relieffet skal tilhøre denne tidlige tid, idet bogstavformerne jo også brugtes senere i den af Moltke påpegede tid.

S. Manøe Hansen har i *Historisk Arbog for Thy, Mors og V. Han Herred 1975* gengivet en afskrift af MINDEORD OVER METTE LAASBYE, død 1750, enke efter Peder Moldrup til Vestervig, og ledsaget afskriften med udmærkede biografier. Da ordet Hassing forekommer i teksten, mener Manøe, at forfatteren til mindeordene er præsten i Hassing. Måske kunne man lige så godt eller bedre tænke sig, det er den stedlige præst, som var godsejerens svigersøn. Præsten var Anders Westenhoff Albertsen Winding, gift med Magdalene Christine Moldrup og præst i Vestervig 1722-68.

Ulrik Møhl, manden der først af alle førte afgørende bevis for, at der har levet mennesker i Danmark før sidste istid, har i *Vendssyssels Arbog 1975* i en artikel om *hvalrosfundene* ved Rubjerg Knude på overbevisende måde vist, at de fundne hvalrostænder og knogledele med tænder ikke stammer fra istiden (fra yoldialeret), men fra en stranding ca. 1500. Også de to fundne kraniedelev i *havet ud for Esbjerg* og en på *Blåvand strand* må snarest hidrøre fra en stranding, antagelig på Ulven, hvornår kan foreløbig ikke siges. Tænderne, Nordens elfenben, solgte fangerne i Bergen, og herfra transporteredes det mod syd langs Norges og Jyllands vestkyst.

»Af Alheden er i dag kun navnet tilbage«. Således indleder *Vald. Andersen* sin nye bog FRA ALHEDEN. Men denne vældige ødemark

har en mærkelig historie, og ingen har leveret så betydelige bidrag til dens udforskning og beskrivelse som netop Valdemar Andersen. Det skyldes vel først og fremmest, at den er hans fødestavn. Tidligere har han skrevet: »Alheden. Frederiks sogns historie« og om koloniseringen ved tyske indvandrere samt flere afhandlinger. I den nye bog fortæller han i 10 kapitler om heden, grænser og naboer, om den kgl. vildtbane og besværlighederne, bl.a. med afmærkningen, om ulvejagt og den plage, ulvene var i 1600- og 1700-tallet, om den forhadte Fr. Schinkel på Hald, Kongemosen, plantager, der skulle have startet allerede 1761, men først langt senere kom i gang efter svære overvejelser og senere vedvarende vanskeligheder, videre skrives om hedebrande, kolonister som drabsmænd og den »kloge mand« Niels Cramer. Kildehenvisningerne røber det kolossale forarbejde, Andersen har udført for at kunne skrive denne fortrinlige bog.

Lektor *Peter Beck* har fortsat udgivelsen af sine minder (se årbog 1974, s. 519f.) med endnu to bøger. Den første af disse, UNG MAND FRA SUNDEVED, er udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. Heri fortæller Beck på samme medfølelse og berigende måde som i den første erindringsbog. Vi møder fortsat en vrimmel af småhistorier og karakteriserende småtræk. Lige et eksempel på de sidste: »Engang klagede Marie Kjær over, at det var dyrt i brændsel at koge rød-beder!« – Men lur hende, der var så nøjsom mod sig selv, men i det skjulte hjælpsom mod andre, hendes slægtning hjalp f.eks. en fattig dreng til at få en eksamen. Og Beck, der ynder disse mennesker, slutter kapitlet med at skrive: »Den mand, der i Jesu lignelse forvaltede de to talenter, bliver så ofte glemt for ham med de fem og den ene«. Sådan fortsætter han bøgerne ud med at tegne træk af folk, han har mødt, landmænd, skolemænd, politikere og mange andre og tillige skildres skoletiden i Sønderborg og København, dagliglivets forandring, det sangglade Sundeved og hans rejser. – Den sidste bog FRA SUNDEVED TIL VESTJYLLAND behandler hans tid som adjunkt på Vestjysk Gymnasium i Tarm, indtil han blev ansat ved Abenrå Statsskole og vendte hjem. Alt fortalt lige så ægte og oplevet. Denne bog er udgivet i smukt udstyr af Tarm Bogtryk og Offset.

SØNDERJYSKE HISTORIKERE EFTER 1864, redigeret af *Johan Hvidtfeldt*, *Peter Kr. Iversen* og *Dorrit Andersen*, giver korte, vel-skrevne biografier af 138 historikere lige fra studienrat, dr. phil. Th. O. Achelis, Kiel, til proprietær K. Wyff, Vonsild. Anledningen til bogens fremkomst er samfundets 50 års jubilæum, og bogen skulle omfatte alle fag- og amatørhistorikere, der havde medvirket efter 1864, og som var døde ved redaktionens slutning og havde været dansk-

sindede eller skrevet på dansk om sønderjyske emner, og som var født søndenå eller havde haft en væsentlig del af sit virke dér. 23 biografer er mestre for den nyttige samling. Ved hver biograferet er sluttelig anført den vigtigste litteratur, dog med udeladelse af den Blå Bog og Dansk Biografisk Leksikon, som dog vist burde have været med. Mange, ja langt de fleste har været kendt i vort amt, personligt eller ved deres arbejder, det gælder f.eks. hele rækken med A: Achelis, Albech, V. Ammundsen, Hans Andersen, Peter Andersen, Ludwig Andresen. Mange er landskendte, vi kan således nævne: Morten Eskesen, Claus Eskildsen, H. F. Feilberg, H. P. Hanssen, A. D. Jørgensen, P. Lauridsen, Hans Lund, M. Mackeprang, F. Ohrt, Regenbug og flere. Bogen minder noget om Aug. F. Schmidts mere vidtløftige Sydøstjyllands Historikere (1950) og om D.H.F.s mere knappe Danske Historikere med sine over 800 biograferede, som endnu kan fås for næsten ingen penge, og da den i stort omfang nævner de biograferedes trykte arbejder, er den meget nyttig for alle, der søger oplysninger om en bestemt egn eller emne; den medtager kun folk, der levede 1965.

Den nye direktør for Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, dr. *Poul Eller*, der er søn af afdøde sognepræst E. Eller, Varde, har udsendt en fornem publikation SALVINGERNE PÅ FREDERIKSBORG, der skal tjene som museets påskønnelse af den afgangende direktør Jørgen Paulsen, hvem skriftet i taknemlighed er tilegnet. De enevældige konger blev ikke blot kronet, men også salvet. Det er disse salvinger, regalier, taffel m.m., bogen behandler.

H. K. Kristensen.

Helge Skovmand: ET HJEM EN SKOLE ET BLAD. Erindringer.
187 s. Gyldendal.

Når redaktøren af »Højskolebladet« gennem et halvt århundrede, *Helge Skovmand*, udsender sine erindringer, forventer man at møde højskolehistorie, og bogen skuffer ikke.

Hjemmet var i Østermarie skole, Bornholm. Faderen var alsinger og moderen bornholmer. »Historie, poesi, religion og politik« dannede en grundtone i lærerhjemmet. 1898 begyndte *Helge Skovmand* som journalistelev ved »Bornholms Tidende«, og hermed var hans fremtidsbane for så vidt afstukket. Et væsentligt sidespring blev to vintre på Askov højskole, og der fortælles – ikke ukritisk – om skolen og dens lærere, idet *Skovmand* fandt perioden som »et forbavsende konservativt hjørne i Askovs historie«. – Når *Ludvig Schrøder* holdt foredrag, skulle der være opmærksomhed. »Når jeg taler, skal De hele tiden sidde med blikket ufravendt på mig!« Også for *Skovmand*

kunne det knibe med at holde opmærksomheden fangen af den nordiske mytologi, men i øvrigt var Schrøder »en venlig vismand . . . og god at komme til«.

Skolen var Askov. Uden Askov højskole intet »Højskoleblad«. For Skovmand stod det desuden klart, at hans ansættelse ved bladet skete efter anbefaling fra Askov.

Den »historisk-poetiske« højskole og Grundtvigs historiesyn kom under debat, og ved et kursus for højskolelærere i 1906 kunne man høre *Søren Alkærsgis*, dengang lærer på Vinding højskole, siden kendt som lokalhistoriker, udtrykke sig således om historien: »Vi ved for lidt, og vi forstår for lidt af det, vi ved«.

Da Helge Skovmand i 1903 begyndte ved »Højskolebladet«, var dette et forum for livlige debatter mellem især højskolens og grundtvigianismens fremtrædende folk. Vi møder i bogen disse personer og deres synspunkter, hvoraf kun en mindre part vil være kendt af nutiden. – Erindringernes udgivelse betegner jo også 100-året for det første nummer af »Højskolebladet«. Det er tydeligt, at forfatteren bevidst har ladet »bladet« fortælle, mens hans egne mere personlige forhold og oplevelser kun trækkes op med de færrest mulige streger.

Den 93-årige forfatter har leveret et væsentligt bidrag til belysning af en interessant åndshistorisk periode. Med hurtigt skiftende billeder. Men gennem hele bogen går en klar linie – den grundtvigske.

MARK OG MONTRE 1975 er et »jubilæumsskrift«, idet det er 10 år siden, publikationen første gang udsendes. Den var tænkt som et forsøg på at skabe samarbejde mellem museerne i Ribe amt. Ser man tilbage på de 10 årgange *Mark og Montre*, må det stå klart, at årsskriftet har været et vigtigt kontaktorgan mellem museerne indbyrdes, men især mellem museerne og publikum.

Mens museerne engang blev opfattet som opbevaringssteder for »gamle sager«, er det nu tydeligt for enhver, at museerne i vore dage udfolder stor aktivitet ved forskning og publicering af resultaterne. Dette gælder samtlige museer i amtet, men især Ribe-undersøgelserne har bragt betydningsfulde resultater.

I et indledende afsnit omtales vigtige træk i de enkelte museers virke i perioden. Derefter skriver Karsten Davidsen om: En enkeltgrav fra Arre skole. Jernalderbyen i Hodde beskrives yderligere af Steen Hvass. Emnet er tidligere behandlet i årg. 1973. I øvrigt henvises til Nat. Mus. Arb. 1975. Mogens Bencard og Stine Wiell omtaler: Et trefliget spænde fra Ribe. Det er et brudstykke, bronze, fundet ved en udgravning i Saltgade, Ribe. I artiklen: Anetavle og Adelsprøve fortæller Carsten Teilman Hald om en anetavle med afbildning af 32 adelsvåben, der opbevares i Varde museum, hvortil den er skænket af Tøger de Teilman, Gjellerupholm. Museumsdirektør Povl Eller skriver om et maleri i samme museum: Stortingsdeputationen af Poul

Fischer. Originalen fra 1905 hænger nu på det kongelige slot i Oslo, skænket af kejserinde Dagmar. Skitsen til maleriet erhvervedes af Cornelius Stau for Varde museum.

Årsskriftet er forsynet med forfatterregister og systematisk register 1965-75.

ESBJERG SEMINARIUM 1949-1974

Udgivet af Esbjerg Seminarium 1975. 71 s. Redaktion Verner Bruhn.

Ved seminariets jubilæum i 1974 blev det vedtaget at udsende et jubilæumsskrift, som nu foreligger. Seminarielæktor Bue Kaae fortæller om tiden 1949-55, som med rette kaldes *pionertiden*. Med tidens lærermangel som baggrund og med oprettelsen af Københavns aften-seminarium som ansporende eksempel opstod tanken om at oprette et aftenseminarium i Esbjerg. Lederen af byens aften- og ungdomsskole, Magna Astrup, stod som forgrundsfigur med dette initiativ og fandt straks støtte hos daværende skoledirektør Olaf Pedersen. En ansøgning til undervisningsministeriet mødte dog blankt afslag under henvisning til, at Ribe seminarium ikke på dette tidspunkt havde fuld belægning. Alligevel oprettedes i 1949 en præparandklasse med skoledirektør N. P. Andersen som leder og med 14 deltagere. Den 19. april 1950 forelå ministeriets godkendelse af Esbjerg aftenseminarium.

Under titlen *Fra aften til dag* skriver seminarielæktor Verner Bruhn bl.a. om overgangen fra aften- til dagseminarium, herunder ansættelsen af en forstander, idet skoledirektøren ikke kunne fortsætte som sådan. Pr. 1. august 1955 ansattes Palle Schmidt som forstander. Lokaleproblemet ventede længe på en løsning, indtil seminarieret i oktober 1958 kunne tage bygningen i Storegade i brug. Lovgivningen stillede dog snart nye krav, og i årene 1971-76 opførtes den nye seminariebygning, som rummer vel alle de faciliteter, der med rimelighed kan ønskes.

Leif Geertsen og Holger Henriksen har lavet en statistik over seminariets elever, deres forudsætninger og sociale baggrund m.v., et interessant materiale, som gør sit til, at dette jubilæumsskrift vil udfylde en plads i nyere dansk seminariehistorie.

O. Vald. Vedsted: MANØ SOGNS PRÆSTEHISTORIE

69. s., duplikeret. Udg. Steffen K. Vedsted.

Præsterækken fra ca. 1570 til 1970 omfatter 39 navne, hvilket er tre flere, end Wibergs præstehistorie nævner. Deriblandt Niels Jacobsen Harreby, 1665-17??, død 1706. Desuden nævnes præsterne Peder Andersen Lyngby (1750) og Hieronimus Grauer (1837), der blev kaldet til embedet på Manø, men inden tiltrædelsen fik embede andetsteds. Der er supplerende oplysninger til flere af præstebioграфierne. Gen-

givelse af skøder, pantebreve osv. i deres fulde ordlyd virker som altid lidt tyngende. Lange udtog af nogle præsters litterære arbejder og andet trykt materiale er naturligvis ikke uden en vis interesse men dog af diskutabel berettigelse. Der er en liste over: Degne, kirkesangere og skoleholdere fra o. 1700 til 1974, omfattende 45 navne. Der afsluttes med: Andre embedsmænd og erhvervsdrivende, såsom jordermødre, landfogder, kromænd, høkere osv.

Denne Manø præstehistorie er et godt samlearbejde af værdi for øens historie. Oplysningerne er mange og i nogen udstrækning nye. Men desværre er der også en del unøjagtigheder og tryk- eller stavefejl, som muligvis kan skyldes, at forfatteren på grund af sygdom blev forhindret i selv at udgive sit arbejde.

I HYMNOLOGISKE MEDDELELSER nr. 2-3 har pastor *Knud Høgsbro Østergaard* fremdraget »En jysk almuedigter før vækkelsesnes tid 1786-1835«. Manden var Niels Pedersen Lervad, ejer af Lervadgård i Føvling sogn, født i sognet 1758.

For flere år siden fandt Metha Holm i Vester Aastrup, Aastrup sogn, blandt en del gamle papirer i moderens dragkiste et lille hæfte med titlen »Tanker ved adskillige Venners Begravelse«, omfattende 24 sider. Det var vers, som var bestemt til at synges ved bryllupper og begravelser samt »til at skrive på en ligkiste«.

Forfatteren angiver sig ved bogstaverne N. P. S. L., og da S ikke var letlæseligt, har det voldt nogen vanskelighed at identificere ham. Hans vers er naturligvis helt på det jævne. Det er dog altid bemærkelsesværdigt, når en bondemand på den tid giver efter for en trang til at sysle med pen og papir. Et oldebarn af forfatteren var sprogforskeren Holger Pedersen.

H. K. Kristensen: KONGEHUSET OG VESTJYLLAND GENNEM TIDERNE. (Fællesskuet i Varde 1976).

Denne smukke lille bog er fremkommet til en særlig lejlighed. Ledelsen for fællesskuet i Varde den 24. juni havde fået tilsagn om regentparrets besøg på skuet og ville ved denne lejlighed overrække dronningen et lille skrift til markering af besøget. Opgaven blev overdraget til H. K. Kristensen, og skriftets titel blev den ovennævnte. Man kunne synes, at emnet var noget vidtspændende, ikke mindst fordi bogen skulle skrives inden for en ret snæver tidsramme. Men det lykkedes. Forfatterens viden og kildekendskab præger bogen, der er blevet en lille danmarkshistorie, naturligvis med konger og dronninger i forgrunden.

Særlige omstændigheder forhindrede dronning Margrethe og prins

Henrik i at komme til fællesskuet i Varde. Men vi fik bogen, og H. K. Kristensens bibliografi fik en lille, men lødigt tilføjelse.

Bogen kan fås hos konsulent H. Peen, Varde, pris ca. 30 kr. uindb., indb. ca. 45 kr.

ESBJERG, *ny by, gammel by, hvilken by?* Hæfte I, 1976. 28 sider. Af Verner Bruhn og Niels Thomsen.

Bag dette hæfte, der nok vil blive efterfulgt af flere, står en kreds af lokalhistorisk interesserede og fagfolk. Der indledes med en stilanalytisk rundtur: *Omkring en karré*, Kongensgade, Stormgade, Skolegade og Kronprinsensgade. Her findes bygninger fra o. 1870-75 af – som bekendt – meget varierende udseende. »Ankerhus« fra 1912 kan f.eks. opvise »et eksotisk anstrøg af sen jugendstil«. *Huse og gader* giver et rids af byens udviklings- og bebyggelsehistorie, hvor også flere af bygningerne omtales ud fra en stilhistorisk vurdering.

Har man under læsning af hæftets to første afsnit følt nogen usikkerhed om meningen med dette – lokalhistorie, turistpropaganda eller hvad? – får man svaret i *Bybevaring*, der er en opfordring til kommunen om at lave »en systematisk gennemgang af Esbjergs bygninger og gadebilleder ud fra et kulturhistorisk udgangspunkt«. Hæftet er forsynet med mange billeder af karakteristiske Esbjerg-bygninger.

Vald. Andersen.

Beretning 1975-76

Arsmødet 1975 afholdtes den 25. september i Varde. Man mødtes i Jacobi kirke, hvor formanden, stiftamtmand Edelberg, bød velkommen, hvorefter H. K. Kristensen fortalte om kirken og dens inventar. Organisten gav ved et par musiknumre en prøve på, hvad kirkens orgel, kyndigt betjent, kunne yde. Ved det offentlige møde på Høj-skolehjemmet holdt mag. art. Kirsten Agerbæk foredrag med lysbilleder om bygmestrene Peter Frisvad og Mikkel Stobberup, hvis byggeri endnu kan ses i Ribe, Varde og omegn. På den efterfølgende generalforsamling (med kaffebord) aflagdes beretning af formand, redaktør og kasserer. Alle valg var genvalg. (Om bestyrelse, redaktion m.v. se omslagets s. 2).

Som allerede omtalt ved generalforsamlingen 1974 blev årbog 1975 udsendt som et festskrift til H. K. Kristensen på 80 års dagen. Den 13. september fandt overrækkelsen sted i H. K. Kristensens hjem, hvor stiftamtmand Edelberg varmt udtrykte Historisk Samfunds tak til H. K. for en mangeårig og utrættelig indsats for det lokalhistoriske arbejde. Ved den efterfølgende frokost blev der talt af Vald. Andersen og seminarielektor Verner Bruhn.

Ud over festskriftet, der medførte ekstraordinære opgaver og initiativer, har Historisk Samfund ikke i dette år udgivet bøger. Udgivervirksomheden har dog ikke ligget stille. Især må nævnes den afsluttende redaktion af lektor Bue Kaaes oversættelse af biskop Hegelunds dagbøger, der efter mange års vanskeligt arbejde nu er under trykning og vil foreligge i løbet af efteråret 1976. Andre udgivelser og genoptryk er forestående.

Sommerens udflugt foregik den 13. juni og gik til det vestslesvigske. Det var en heldagstur, og af trafikale grunde blev deltagerne, ca. 150, befordret i bus.

Første besøg gjaldt Hviding kirke, hvor formanden, stiftamtmand Edelberg, bød velkommen. H. K. Kristensen fortalte om kirkens interessante bygningshistorie og smukt restaurerede inventar. Man kørte derefter til Rejsbydiget, hvor digegreve Stauning Jensen fortalte om digeproblemerne og naturligvis især om vinterens stormflodsskader, der stort set er udbedrede, så kun tilgroningen med græs står tilbage. Selv om det er vanskeligt en smuk junidag at forestille sig januars stormflodssituation, fik man et stærkt indtryk af skaderne på Rejsbydiget. På Rømø besøgte man Kommandørgården og kørte derfra til Juvre priel, hvor man i skønne omgivelser – på digeskråningen mod havet – kunne nyde den medbragte frokost. Herefter fortalte

Edelberg om stedets særlige naturforhold; hvorledes bygningen af Rømødæmningen i sin tid havde ændret strømforholdene og dannet den kyststrøm, hvis nedbrydning af forlandet man her tydeligt havde for øje. Svend B. Troelsen fortalte om Mithusum, den forsvundne landsby, som engang lå syd-vestlig i Skærbæk sogn. Allerede i 1362 synes Mithusum at være blevet ødelagt af stormflod. Siden opstod byen igen, bestående af otte værfter, hvorpå der boede 12 bønder. Ved den store stormflod i 1634 gik Mithusum til grunde for bestandig.

Udflugtens sidste mål var Schackenborg, hvor en særlig oplevelse ventede, og stiftamtmand Edelberg havde al grund til at takke grev Schack, fordi greven så beredvillig havde givet Historisk Samfunds medlemmer denne lejlighed til at bese slottet, både det indre, der rummer så mange minder om Schackenborgs tidligere besiddere gennem ca. 300 år, og den smukke park, der denne junidag havde udfoldet al sin blomstrende pragt.

Sommerudflugten var som i tidligere år tilrettelagt og ledet af G. Ibsen Sørensen og blev i det gode vejr en smuk oplevelse af marskens og digernes Vestslesvig.

Nye medlemmer

Agerbæk: gdr. Ivan Hansen, skoleelev Jan Nielsen. *Bagsværd*: civilingeniør Erik Klinting. *Billum*: Billum sognearkiv, Dagny Burggaard, gdr. Nørmark Thrane. *Billund*: kommuneingeniør N. Skår Jakobsen, pastor A. Bach Nielsen, lærer Finn Obgård, skoleinspektør Werner Petersen. *Brabrand*: stud. mag. Lars Aabjerg Madsen. *Darum*: Fred Boesen. *Esbjerg*: Sydvestjysk Universitetscenter, overlæge Svend Deth, civilingeniør Erling L. Dyekjær, skoleinspektør Børge E. Hansen, Sv. E. Helsinghof, økonomaass. Tove Forsom Jensen, pensionist Clemen Juulsen, lærer Frida Kløft, lærer Lise Østergård Petersen, bankfuldmægtig Steen Schrøder, bogholder A. Steensgaard, læge Jens Ibsen Sørensen, direktør Tage Sørensen, lærer Søren Therkildsen, adjunkt J. P. Østergård. *Forumlund*: Elsebeth Loklindt. *Gesten*: gdr. Niels Grønbæk. *Grindsted*: overlæge H. E. Fuglsang Jensen, overlæge J. E. Mathiasen. *Guldager*: gdr. Niels Spangsberg Jensen. *Hodde*: Leo Rubek. *Horne*: gdr. Kurt Aggerbo. *Hovborg*: gdr. Poul Jensen. *Hvidovre*: Ruth Johansen. *Janderup*: stud. mag. Henrik Christensen. *Jedsted mark*: Jørgen Prenslev. *Jernvedlund*: fhv. gdr. Herman Hansen. *Kalvslund*: Poul Franck. *Kokspang*: gdr. Gregers Kristensen. *Kolding*: pens. lærer Johanne C. Heise. *Kærbøl*: Andreas Bruun. *København*: stud. mag. Torben Dehn, toldbetjentformand P. M. Hansen, Erik Johnson, arkitekt Elna Møller, stud. mag. Leif Chr. Nielsen. *Lunde*: gdr. Valdemar Christensen, førstelærer H. Nielsen. *Mariager*: Johan Mathiasen. *Næsbjerg*: skoleinspektør Henning Vejrup. *Nørholm*: baron H. Rosenørn-Lehn. *Obbekjær*: Marie Brodersen, lærer Kvist. *Ribe*: arkitekt Erik Abitz, øjenlæge J. Kaare Brink, el-installatør Arne G. Hansen, Ellen Nilsson, biblioteksass. Karen Margrethe Skaarup. *Roskilde*: amtskommunaldirektør E. Verwohlt. *Rousthøje*: gdr. Vagn Age Jessen. *Rungsted*: F. J. Nielsen. *Sdr. Omme*: Sdr. Omme bibliotek. *Seem*: plejer Allan Jensen, konservator Lizzi Thamdrup. *Slagelse*: Centralbiblioteket. *Strellev*: gdr. Jens Møller Jensen, gdr. Anton A. Olsen. *Sunds*: læge Niels Forsom. *Tistrup*: Gustav Knudsen, Marinus Møller. *Tofterup*: lærerstuderende Lillian Kristensen. *Vanløse*: cand. psyk. Birgit Hvam. *Varde*: vejformand Valdemar Larsen, landinspektør Niels Kr. Nielsen, stadsingeniør Holger Petersen, adjunkt Bent Rosendahl, dommerfuldmægtig C. H. Theut, overlæge Knud E. Tronhjem, arkitekt Aksel Vestergaard, bankdirektør Thomas Villadsen. *Veile*: bagermester H. J. Pedersen. *Vester Nebel*: gdr. Hans Jessen, skoleinspektør Aksel P. Olsen. *Vester Sottrup*: handelsoverlærer Jens Lampe. *Virum*: korrespondent Jytte Jensen. *Vong*: rentier Marinus Kristensen. *Vorbasse*: Arthur Mathiesen. *Ølgod*: disponent Jørgen Brogaard Jensen, lærer Edith Ravn. *Øse*: lærerstuderende Frede Baldersbæk Nielsen. *Årre*: gdr. Peder Hansen, lærer Jørn Holdt Madsen. *Atte*: Else Kirstine Madsen.

Regnskab 1975-76

INDTÆGTER

Kassebeholdning pr. 1. april 1975	108.419,97
Kontingenter	62.943,00
Bogsalg	27.651,92
Indgået moms	3.264,46
Portogodtgørelse	1.265,30
Renter af legater	577,50
Renter af beholdninger i sparekasser og giro	4.095,61
Refunderet moms	3.240,00
Gratulation til festskriftet	9.500,00

Tilskud:

Staten	3.700,00
Ribe amtsråd	9.000,00
Kommuner	7.100,00
Pengeinstitutter	27.100,00
Fonds	10.000,00
I alt	<u>56.900,00</u>
	<u>277.857,76</u>

UDGIFTER

Kontingent til S.L.F. samt forsikringer	2.396,00
Forfatterhonorar	3.000,00
Trykning af »Fra Ribe Amt« 1975	61.116,80
Trykning af brochurer m.v.	8.944,65
Udsendelser	8.080,94
Kontorartikler og telefon	2.261,14
Møder, foredrag og udflugter	3.834,60
Repræsentation	139,85
Bogkøb og bibliotek	598,59
Andelsbevægelsens arkiv, husleje m.v.	3.638,15
Udgået moms	1.431,75
Indsendt moms	2.028,00
Udgifter i alt	<u>97.470,46</u>
Beholdninger at overføre til 1976-77	180.387,30
I alt	<u>277.857,76</u>

AKTIVER *pr. 31. marts 1976*

Indestående i Ølgod Sparekasse:

Konto nr. 00-03804	294,73
Konto nr. 656-02-25629	99,42
Konto nr. 656-02-17014	7.109,50
Konto nr. 656-06-21109	0,00
Konto nr. 656-06-18728	147.705,85
	<u>155.209,50</u>

Indestående i Esbjerg Sparekasse »Bikuben«:

Konto nr. 671-03-48826	25.000,00
Kontant beholdning	0,00
Girokonto nr. 6 04 31 94	177,80
	<u>180.387,30</u>
Th. Mølhedes legat	12.700,00
Boglager	3.000,00
I alt	<u>196.087,30</u>

Ølgod, den 31. marts 1976.

S.-L. Manøe Hansen,
kasserer.

Ovenstående regnskab er gennemgået og fundet i bedste orden.
Beholdningernes tilstedeværelse er konstateret.

Ribe, den 1. april 1976.

Jens Kusk,
revisor.

Svend B. Troelsen,
revisor.

SPECIFIKATIONER OVER TILSKUD

Ordinære tilskud:

Staten		3.700,00
Ribe amtsråd		9.000,00
Billund kommune	400,00	
Blåbjerg kommune	300,00	
Blåvandshuk kommune	200,00	
Bramming kommune	300,00	
Brørup kommune	400,00	
Esbjerg kommune	1.500,00	
Grindsted kommune	250,00	
Helle kommune	150,00	
Holsted kommune	400,00	
Ribe kommune	700,00	
Varde kommune	500,00	
Vejen kommune	1.500,00	
Ølgod kommune	500,00	7.100,00
A/S Den danske Provinsbank, Ribe	200,00	
Ribe Sparekasse »Bikuben«	400,00	
Sparekassen Sydjylland, Ribe	300,00	
Sparekassen Sydjylland, Varde	200,00	
A/S Varde Bank	500,00	
Ølgod Sparekasse	500,00	2.100,00
		<u>21.900,00</u>
<i>»Biskop Hegelunds dagbøger«:</i>		
Esbjerg Sparekasse »Bikuben«		25.000,00
Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse		10.000,00
I alt		<u>56.900,00</u>

Indhold

<i>Mogens Høst-Madsen: Lidt om digebyggeri</i>	5
<i>J. Th. Arnfred: Et forsøg på at bekæmpe ungdoms-</i> <i>arbejdsløsheden</i>	54
<i>H. K. Kristensen: Skibsfart fra Ribe-Varde-Blåvandshukområdet</i> <i>i gammel tid (fortsat)</i>	69
<i>Tage E. Christiansen: Gunhildkorset og Ribe Domkirke</i>	135
<i>P. Engelbrechtsen: Af sognepræst John Richters levnedsbog</i> ...	143
<i>Jens Lampe: Urmagere og ure fra Ribe</i>	202
<i>Aksel Andersen: Et landsbydegnepars liv og virke</i>	217
<i>Svend Frederiksen: Levealderen i Jylland og på Fyn</i>	232
<i>Jens Busk Jensen: Anders Madsen, Drostrupgård, Læborg sogn</i>	241
<i>Karl Krummes: Fiskeriet i Filsø</i>	247
<i>H. K. Kristensen: Til Visselbjergs bygningshistorie</i>	256
<i>Frank Fuller: Nedskudte engelske krigsflyvere (ved Margrethe</i> <i>Hansen, »Grandal«, Bække)</i>	266

SMÅSTYKKER

<i>H. K. Kristensen: Besætningen på Bramminge hovedgård 1774</i> .	284
<i>H. K. Kristensen: Besværet med mange penge</i>	285
Anmeldelser	287
Beretning 1975-76	296
Nye medlemmer	298
Regnskab 1975-76	299